नं: ६५-घ

सिद्धान्त कौमुदी व्याख्या
लघुशब्देन्दुशेखरः (उत्तरार्द्धम्)
(संपूर्ण) पत्राणि १०५

नं० ६५-घ
सिद्धान्तकौमुदी व्याख्या
लघुशब्देन्दुशेखरः (उत्तरार्द्धम्)
(संपूर्णः)
पत्राणि १०५

नं०: ६५-घ लघुशब्देन्दुशेखरे तद्धराद्ये

पत्राणि १०५

५५

१०४ पत्राणि

ल॰ को॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्त इति भाष्योक्ते
१ र्विघ्नविघाताय यथैकं ग्रन्थमध्येऽप्युक्तेन मङ्गलं माशीष्यषितार्थमनि च भाति भ्वाद्यर्हतीति श्रीत्रेश्वाति
यन्नं वेदाध्ययनकर्तृत्वम् प्रार्हतीयाप्यनानन्दि क्लिनकर्मानुष्ठातृत्वम् नाभ्यां वितेः प्रसिद्धेः
रित्यर्थः यस्य: प्रशस्तगुणावद्भिः स्वहृदिवम् ग्रहन्यहनि विजयुनेनरामिति वीतिभिन्नेपदे
तिङ्श्चेतिनरघ्याम् तिङ्नोमरपदस्तत्समासस्तु न्दमेव उपसर्गाणां योजनकनयावीत्येनत्ता
पेत्तत्वेनासामर्थ्यान्नकथं नरविनितपोकं पूर्वार्द्धेनास्यमसंगतमाह पूर्वार्द्धे इति कश्चिनाप्राया
न्येनेत्यर्थः तृतीयाध्यायेति उणादीनामप्युनादेयावङ्कलमिति तत्र वा प्रथमात्रत्वम् पंचमः
तिलट् लुङित्याद्युक्तक्रमापेक्षपदम् कुंदेमात्रेतिपतेतन नहूपाणामिहाप्रदर्शनात्सूत्रेतिपरा
स्तम् वर्तमाने लट् कालादेर्वीप्यतयाह वर्तमानक्रियेत्यादि वर्तमानकालक्रियेत्यादौ यर्थ
वर्तमानत्वं प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियाश्रयत्वकालगतत्वं वाच्यम् अटादिनावित्ति अकारस्यवितस्य
त्तां लिङ्ग्रुपाया भावात् टिवेटेत्वार्थं लः कर्मणि लः इति ङ्काराणां द्योकारेण ज्ञानेऽप्यमेकव १
चनेऽति लस्येत्येपेतनत्वरसात् तिप्तस्झि सेत्रवाऽत्रि विभक्तिकानुकरणमाद्याया सायेत

श्रीत्यादेशः स्वेन निवादीनामपि त्वेकगणार्थस्वरार्थं च्चिवादेशः माह वर्यायामागमवत्मितः यथा स्यात्विवद्रा
वेनप्रत्ययत्वेसिद्धापि देशानामन्तराकांक्षत्वेऽपि विधिप्राविरोधात्प्रत्ययः परश्चेत्याद्युदात्तश्चेति च स्व
ध्यनपव अनपवेन त्ववि धीयमानादि विध ये प्रत्ययसंज्ञा संनिधुक्रमाद्युदात्तत्वमित्याद्युदात्तश्चे
ति सूत्रे भाष्य उक्तम् लः स्थानादेशापेक्षया षष्ठीत्याह लादेशा इति तिबादयस्तदेशे विशिष्टस्यादेशा
न विहितानन लमात्रादेशेनेति नेमेषाम ग्रहणम् अस्याकर्तरि च पि शात्रादेशत्वकाशांपरस्मैप
दसंज्ञाप्रत्यक्षसंज्ञानवाधेन सिद्धिः परस्मैपदेष्वित्यादि लिंगेन हि पूर्वसंज्ञायाः परस्मै
पदात्मनेपदग्रहणानि द्विरेव विवृतिना एतदर्थमेव चात्र प्रकरणे पूर्वसंज्ञाविधानमित्यन्ये लि
ङ्गात् एकसंज्ञादिकारादेवात्मनेपदपरस्मैपदसंज्ञयोर्बाध्यबाधकभावः शेषग्रहणार्थं तङानावा
त्मनेपदविधायकमाह अनुदात्तङित इति नद्यन्ताद्वेति तेन धनन्तादात्मनेपदसिद्धिः एवमादे
र्द्विर्वमादाय तन्त्रिद्रावपि यङ्गायन्तसमदायस्य तङित् इति तूपर्गाग्गमानायनावद्या यवारव्यस्याय
त्तिर्शितिवाचिन् चङायनेन त न मंडूकस्याभ्युवादपरत्वेनात्मनेपदं विधिविशिष्टास्यात्तु
इतेति तिभाष्यस्पष्टम् स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इति न कर्त्रभिप्राये कर्मणि प्राप्ते अभिप्रेतग

ल० घो० न्यर्थस्तदाह कर्तृगामिनीति क्रियाफलं च कृत्वा लोकतो वा यद् दृष्टं देशे न क्रियाप्रवृत्तिस्तद्वगमनात्तद्दे
वनदर्शनादिरूपम् तच्च पच्यादौ भोजनादि लोकतो च गमयज्यादौ स्वर्गादि कृत्वा च गतम् कर्तृ
२ गामिफलकक्रियाप्रवृत्तेर्यातोरित्यर्थः तद्दर्शनयोग्यकं वात्मनेपदमेव यजमानस्य पाकयागादिसा
मर्थ्यसंबद्धरूपं संविधानं यजमानो यजत इत्यादौ यात्वर्थः नैवं वेति जापतिरिति वाच्यं संविधा
नपूर्वकप्रवर्त्तनाया एव निजार्थत्वात् यत्र सति प्रयोजकत्वं हि संविधानमात्रेणात्र वाच्यते संविधा
नेऽर्थेऽन्यथापि न यावत्प्रेरयति तावत्प्रयोजकत्वं न स्यादिति हेलाराजोक्तेः भिक्षा निवेदयति भिक्षादाव
वेतनेनैव प्रेरणाय संभवात्तत्र कथं इति चेन्न आह भिक्षते निवासयतीत्यादावपि प्रयोजकत्वारोपो वा
च्यः तस्मिन्नासीनो यस्ततः समर्थ्यान्याचक्ष्य इति प्रोपवासादि प्रयोजक इति भाष्यात् तत्समर्थाचर
णमात्रेणात्र प्रयोजकत्वारोप इति तदर्थः तत्समर्थाचरणपूर्वकप्रेरणात्मकव्यापारवर्थः तदुक्तं
हेलाराजेन यः स्वर्गादिफलार्थं भृत्यादिव्यापारेणेतरव्यापारप्रतिसंयं च प्रतिविधानमारभते तत्रै २
व यजमानादौ कर्तर्यात्मनेपदमिष्यते इति केषांचिन्मते अभिप्रायाणिचाः सहविकल्पेन आत्मने
पदमिति हरिकारिकाव्याख्यावसरेऽपि हेलाराजेनाह णिच्प्रेरणावादी तत्प्रयोजको हेतुश्चेति

स्तृत्वात् अतएव तदाश्रयस्य कर्तृत्वं पाचयति देवदत्तोऽयं तदर्थेनेत्यादौ एवञ्च भिन्नविषयत्वादि कल्प्या
कित्वं गता किञ्च सामान्यविहितानां णिचां धात्वविशेषाभिमतत्वादिति नच धातोरनन्तरं सर्वस्माद्धातोः
र्विहितेनात्मनेपदेन वाच्यप्रबोधितः एतच्चैकत्वाविवक्षितत्वेन न सङ्गच्छत इति कोऽपि श्लिष्टयतीत्यन्त्या
दिप्रयोगाणां नैतेनैवं गतिरुक्ता कोऽपि ष्टात्मनमिति विवक्षितत्वात् कर्तृत्वात् नेत्यमत्तानयन तद्रूपम्
नच प्रत्ययप्रकारं विना तस्यानुक्तिसम्भवात् प्रत्ययप्रकारस्य च स्वाभाव्यत्वात्तत्र संविधानगम्य
नेनानुसृततदर्थः एवं केशान् श्मश्रु वर्धनेत्यादावपि तत्स्वसामर्थ्येन सामर्थ्यात्कर्तुः संविधाने
गम्यतेनानुसृततदर्थः एवमन्यत्राप्यूह्यमिति स्वामिदासोऽयं पचेतेत्यादौ स्वामिधर्मस्य दासेऽध्यारोपादा
त्मनेपदे दासधर्मस्य तु स्वामिन्यारोपः उक्तमेतिकृतिः धर्मारोपस्य प्रयोजनं विनास्वरसतो स्मृति
नेति न कदाचिन्नपरस्मैपदं एतच्च मञ्जूषायां विस्तरेण निरूपितम् कमलवनोद्घाटनं कुर्व
न इत्यादौ तु स्वरूपाद्यानादिरूपविकाशफलाश्रयः किं तोऽपि ति न तदाश्रयत्वं तत्र निरूपितम्
तुष्णुडुपपदे सामानाधिकरण्येनैकार्थबोधकत्वम् नच तस्यासत्त्यालङ्कारेणैवान्याशयेनाह
तिष्ठावेति स्वत्वतिङ्ग्रहणं तत्स्यानिलकारे लविधानम् एतद्विषयत्वस्य तिङ् एतद्वाक्योद्देश्य

ल. को. त्वासंभवान् उपोच्चारितं पदमुपपदं तेन तत्कृतविभक्तिस्येहानुपयोगाद्ध्यासे प्रयुज्यमानेप्रसंगस्तद्वतिस्था-
नीत्यर्थः सचतदर्थावगतौ सत्यां वक्ता प्रयोगमपेक्षितिमित्याह अप्रयुज्यमानेपीति अप्ययमर्थमा-
२ ह प्रयुज्यमानेचेतितत्कृदवति अन्वं सं पचसीत्यादौ तत्र वेशाद्वस्यैगम्यमानत्वात् त्वत्कल्पइत्यादौ का-
3 लान्तरदृष्टगुणस्यैवेदमभाभाप्रत्ययइति तत्कल्पो भवसीत्येव तत्रतिङ्वाच्यकारकवाचीत्वत्क-
ल्पशब्दो न तु युष्मच्छब्दः नच युष्मदीत्यस्य युष्मच्छब्दे इत्यर्थो नैनास्तद्वतीति वाच्यम् अतित्वं भवत्या-
दावपि मध्यमापत्तेः स्पष्टंचेदं भाष्ये इति चेन्न युष्मदि सामायनेइत्येवं भविष्यतीति भाष्यमेव समा-
यात् युष्मदर्थेन यत्र तिङस्य सामानाधिकरण्यं तत्र मध्यमः इत्येन न त्वाभवइति कैयटः त्वबाध्यार्थेन समा-
नाधिकरण्ययुष्मदर्थबोधक शब्दे उपपदे स्यादिति स्थितार्थः समानाधिकरण्यं वचनदर्थप्रहतितिति
भिन्नयोर्बोध्यम् सलिङ्गसंख्यवचनाचेतनमाधारणास्य भवदर्थत्वात् युष्मदस्मलिङ्गत्वेनैक-
विषयत्वात् भवच्छब्दे योगेन मध्यमः संबोधनार्थेमध्यमे प्रतीयते युष्मदस्मत्संबोधनएव
प्रयोगमतिनतु युक्त्या पचसीत्यादौ तत्प्रतीतिः क्रियाविनियोगफलकाभिमुख्यीकरणस्यैव संबो-
धनत्वात् तदुक्तं हरिणा प्रत्यकत्वापस्भावप्रेम्पुपाधीकर्त्तकर्मणोः तयोः प्रतिविशेषणयो २

नकोमध्यमोत्तमौ मदस्यापि चेतन्यमेताभ्यामवगम्यते चेतन्यभावोऽप्रथमः युष्मदोरनन्तवर्तत इति
एवञ्च मध्यमोत्तमाभ्यां चेतन्ययुक्तौ कन्तृकर्मणी बोध्येते प्रथमक तृप्रयोगे कर्तृकारकानास्पदचेतन
नत्वम् अपरत्वेनदर्हकारास्पदचेतनत्वम् इत्थं तेन ग्रावाणस्तृणायापर्थेष्व सदिति अनभिव्यक्त
मित्यर्थकमिति मन्त्रभाषयाविस्तरः अतिरिक्तं भवतीत्यादावपि एकमिन्दः अर्थान्यासमध्यमइति
बोध्यम् युष्मदादिच पूर्वोत्तरसूत्रयोरपवादः मन्त्रोपपद इति बहुव्रीहि अतएव अनूतिमृजस्म मन्यति
कर्तृकर्तृकं एवअन्यासन्नेय समानाधिकरणोत्तरत्वेनेष्ट मध्यमोत्तमयोर्वाप्यनेन प्रयोगप्रा
प्तेरिदम् अत्रापिवाकेऽस्मद्युपपदइति द्वितीययुष्मद्युपपदेइति चसंबध्यते उत्तमार्थैस्यैकत्व
विधानात्तत्समानाधिकरणयुष्मद्वहुवचनान्तमेव अस्मदि अयमत्रपदसहितं पूर्वसूत्र
मनुवर्ततेतदाह तस्यामूतइति युष्मदस्मदोः समानाधिकरणपरत्वाडत्तमएव अहंचत्वञ्च
वृत्रहन्तंयुज्यावेति यथादेवदत्तश्चत्वंचैकशेषयुवाभ्यामवयइतिमध्यमएव युष्मदर्थस्येव
शेषत्वाभावात् एकशेषशिष्टशाहूप्राकृतिनिमित्तेनैव त्वमार्थबोधनात् उपयुक्तासम
भिव्याहृतस्यायुक्तादन्यस्य शेषपदार्थत्वात् स्पष्टञ्चेदंसर्वंभाष्ये एवञ्चअवाके

ल॰ शो॰
५
५

गणिभवथइत्येव भवच्छब्देनयुष्मदस्मदोः सहविवक्षायांपूर्वंपप्रवेति मध्यमोत्तमावेव परस्यभवतः
शेषत्वेनानभिधानादितिकेचित् स्मृसमायां सत्येकान्त्यप्रथमत्वापत्तायांमित्यादेर्वतेनेतिशेषः
पूर्वंप्रकथनेनमहाव्याप्तेनस्मारकतयामाङ्गलीकत्वात् सत्त्वार्थेतिहृद्योत्येवं सत्त्वाव्येस्यप्रब्र
त्तणः स्मरणात् कर्मणः कर्त्रधीनत्वेनपूर्वंकर्तृप्रत्ययानाह कर्त्रिति यासोविति पञ्चस्यत्त
स्मृह्यकत्तृत्वम्यादिकारसामर्थ्यादाह यात्वप्रिकारेइति कर्त्रर्थेइति विकरणास्तुसन्तिमभवेद्या
नकइतिभावः स्मृतिविन्यासोविकरणोविनापितत्प्रतीतेः वस्तुतस्तिवादयोयानकारावकारका
र्थेच्छक्रियायामेवाभेदेनान्वेति गुणागुणिनोरिवक्रियानद्धैतोरपितादात्म्याङ्गीकारात् अतएव
वकेयटेनयुष्मदर्थस्ययत्त्रलाभेनसामानाधिकरण्यमित्युक्तम् अतएवालेनेत्येववेददित्य
न्यत्रातिरूपितम् नतुकर्तरीतिव्यर्थम् भावकर्मणोस्तुयकावायान्तदोषः नपक्रमावकर्म
णोस्तिप्रवर्ततइतिचेन्न दिवादिभ्यइत्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात् अतएवापवादविप्रतिषेधेनभावक
र्मणोरपिश्यपेनस्यात् यस्तुपरस्तादपवादाअपवादन्यायेनशप्‌पवादकइतिदिक् प्रत्यावयवी
स्यति सेनास्यतिइत्यादौनदोषः सर्वसर्वापदादेशाद्इतिन्यायेननकारविशिष्टस्यनविष्टस्यादेशा ५

इत्यर्थः अनयवात्तनत्विन्यादावुपदेशोह्निवचनेनात्मनेपदित्वादिति भाववृत्तेनेस्याति वत्वेन परस्मैपदि
त्वादिनो नोपपकदेशविकृतमन्यायेन किं नाम्नाभावस्यानेतिन्यधिकारान्नेति भाष्यस्पष्टम् अ
र्नेस इत्यत्र प्रक्रियात्वाच्चवायविशिष्टपदस्यानित्वं वाच्यम् भवतीति अत्र णवकारान्त्यकार
योः परस्मैपदवृत्तेनेग्रचः परस्मिन्निति स्यानिवत्वात् गुणः वार्णादाङ्गमितित्र समानस्यानिकत्व
पदेनिवाच्यम् अनोदीर्घोयञ्जिकिं भवतः पाहिमन्येइति प्रादनेभोत्स्यइति नेमन्यवेइत्यर्थः पव
मग्रेपिवाच्यम् मन्यखादनेपरिहासशीलकादेवीक्यमेतत् अत्रमतनोपहस्या भोजनस्य भविष्य
कालीनैव मतनस्यनवर्तमाननैव परिहासयोग्यायावेहीन्याकारणं श्यनातिर्दृष्यादिहत
पाहिमन्तेषरथेनयास्यामीति अत्रपुरुषव्यत्ययस्य प्रहासव्यंजकत्वं परोक्षेलिट् परोक्षत्वञ्चसाक्षा
त्कृतमित्येनादृशाविषयत्वाशालित्वातनाविषयत्वम् भूतइति भजेअनद्यतनेलङीत्येतो तद्यतन
इति चावर्तते मत्र भूतादीनां साक्षाज्ञानविशेषणत्वासंभवाद्धात्वर्थविशेषणत्वेत्याह भूतेत्यादिभू
तत्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वम् अतीतरात्रेरंत्ययामेनागामिन्याःपूर्वयामेनचसहि
तः कालोद्यतनस्तद्भिन्नोनद्यतनः लिट् षष्ठामोत्रालकृतदाह लिडादेशइति एकसंज्ञाधिका

ल॰ शे॰ ऽदन्यत्रसमेयेन संज्ञासमावेशः स्यादत आह एवेतिल्लङः शाकटायनस्येवेत्यतोऽनुवृत्तेरिति भावः प
रस्मैपदानाम् णलः सर्वादेशत्वे सत्यतः शाकटायनस्य लोपाभावेनानेकाल्त्वादिति केचित् तन्न नानु
५ वृत्त्यहृतमनेकाल्त्वमिति विशेषणात् अनुवृत्त्यन्तरेणाप्यहृतमिति तदर्थः एतेन चेद्डारौरसः इति
5 सूत्रेऽनेकालिति च सूत्रे इति भ्रमः प्रत्युक्तनिरूपितम् तस्मात् णञ्चलितिप्रश्लेषेणानेकाल्त्वेन स
र्वादेशत्वसिद्धिः प्रश्लेषस्य सामर्थ्यादादेशान्तरस्यैकादेशप्रवृत्तिः एवंडाण्णा इति प्रश्लेषा देशः सर्वा
देशो वाच्यः लित्वं स्वरार्थम् अन्यथा हि प्रयोगात्वाद्द्विर्वचनस्य पर्यायेणोभयोरेनोदात्तत्वं स्या
दिति अत्रैव भाष्यस्पष्टम् भवेद्वुक अचि श्नुधात्वित्यतोऽचीत्यनुवर्तते नित्यत्वादिति कृताकृतप्रसङ्गित्व
मात्रेण क्वचिन्नित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः अयःश्चपीति तत्त्वःस्थिति तत्रात्रानुवर्तते फलाभावाद
स्वरितत्वाच्चेति वाच्यम् अधिकृत्येति व्याख्यानादस्याधिकारत्वमेवेति भावः एकोऽजिति तद्गुणसं
विज्ञानो बहुव्रीहिर्णमप्रथमविशेषणम् अत एव जागर्त्यादौ द्वित्वं न दाह धात्ववयवस्येदि एकाचो
इणाये नोञ्च प्रथमस्यैकाच इत्यात्ववयवत्वानि व्यपदेशवद्भावेन बोध्यानि अजादेरिति कर्मधारयस्त ५
दाह आदिभूतादिति एवं चद्वितीयस्येत्यत्र कार्यमिति वाच्यम् अत्रैकाचइत्यादेः कारकषष्ठीत्वा

यद्धिः प्रयोगपदत्वमेव अत एवाटिटदित्यादौ णिलोपसिद्धिः स्पष्टञ्चादेशग्रहणयोरिति सूत्रेऽह्नि द्विप्रयोगत्वस्य
त्वे भाष्ये अत उत्तरखण्डस्यैवार्थवत्त्वम् अभ्यासोऽनर्थक एव धातुरिति चेदेदयतेरिति सूत्रभाष्ये नचात्र
पदत्वसिद्धे चेत्यादौ समुदायोरिति षत्वनिषेधापत्तिः सिचेरत्वनिद्धि हितत्रेति द्वितीयोच्चारणविशिष्टस्य
पदत्वात्समुदायादित्वस्योत्तरखण्डाय मकारे सत्वादिति वाच्यम् नावव समभिद्धो यातनः परो सैव च प्रकृ
तिरथवा आदिग्रहणञ्च कृतं समुदायपदत्वमेतेनेति भाष्याणामभ्यासानां येन तेनाविधानाद्यपेः परोऽता
वेवेमो समभिद्धोयतेनादिद्विर्तोसायकृतिरार्चैव आकृतनामेतेनेति वेषाद्रितत्यायाद्वितीयोच्चारणस्य
वविधेयत्वात् अथवा अयोच्चारणविषया नत्वद्वितीयोच्चारणेन व्यवधानमत आदिग्रहणमिति
यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादीत्यस्यानुवर्तनात् समुदायपदत्वमिति उच्चारणद्वयविषयत्वेन समुदायव्यव
हार इति तदर्थः कृतेन द्विर्वे द्वितीयोच्चारणेनैवार्थवाधादभ्याससमस्यानर्थकव्यवहारोऽपि यत्तद्विर्वे
लिटीत्यस्य विषयसप्तमीत्वमाश्रित्य पूर्वं द्वित्वं ततः समुदायाल्लिटि तमस्ति द्विः यस्मात्रिद्धिर्यस्तदादि
तिङन्तस्य समुदायस्यैव पदत्वम् समुदायो हि प्रयोगमाहित्यस्य धातुबुद्धिविषय इति पक्षे तत्त्वस्य क्रम्
नेवैकदेशभक्तिः गणपठितत्वाभावेन क्रियावाचकत्वाभावेन च तस्य धातुत्वोपपत्त्यभावात् अत

एवं द्वयेनेति सूत्रे प्रसक्तिनिवृत्तिर्यस्य भू भावे स्थानिषिद्धि माशंक्या द्व्याख्याने इति स्वविषयमसमीचीन
6 प्रतिपत्तिम् इदं प्रथमस्य द्विर्वचनपवादः अजादेर्द्वितीयस्य भावे प्रथमवाक्येनैव प्रथमस्य द्वित्वमिति
भाष्यस्य ह्रम् व्यपदेशिवद्भावेन तु द्वितीयस्य प्रथमस्यानुमेया भवस्तु तन्यामेवाजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः
प्राप्नोतीति किम् तदभावे लिटीत्यादि प्रथमैकाच इत्यविशेषणं स्यात् एवं चापपाचेत्यादावेव स्यान् तज
जागारेत्यादौ तु अभ्यासग्रहणमनर्थकं छन्दस्यवावचनादिति वाच्यम् यङन्तात् तिमनेनात् णिचि
चणि वा लौकिकप्रयोगास्तु अनभिधानात् एवमपि प्रवेति तदाशयः स्यादिति पारितिसूत्रभाष्यादाहुर्नेसाम
विषय इति छन्दसमेव तु शुश्रूषेत्यादौ लघोरूपलक्षणस्येति न्यायेन निर्वाह इति वाच्यम् हेतुत्वानुवृत्तेस
स्याविपरिणामेन तदाह तयोरिति हलादिः शेषः अत्र लोपोऽभ्यासस्येत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते य
द्यपि अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यत इति वाक्ये आदिहल्त्वमेव ग्रहणात् तन्त्वा सत्त्वापि शब्दग्रहणसामर्थ्या
लब्धेऽभ्यासस्यान्यहलो लुप्यन्त इति वाक्ये नाद्यशेषस्यैवाभ्यासस्य ग्रहणं प्राप्नोति तथापि लक्ष्यानु
साराद्व्याख्यानाच्चाद्येनाभ्यासमात्रग्रहणं वाच्यम् एवं च सति नापादे हलादेः शेष इति छेदः अ ६
भ्यासस्याद्यहल् हल्भावो भवतीत्यर्थादिः स तत्र शिष्यत इत्यर्थात् तदोषः आदेर्हलः शेषो भ्या

मन्यान्यस्य हल एव लोपः इतराति हृतिपूर्वकावस्थाने शेषशाहस्य हृमैतिन्या घायेनाह अन्येहल
इति कृत्स्नः यद्यपि भवेनेरइत्येव सिद्धे अस्य ग्रहणेनेनापयोगस्तथापि यर्थेन्यवच्छोस्य ग्रहणमभ्युप
गमेनेदमयोक्तम् अत्राभ्यामस्यान्यनुवर्तते अचइति चोपस्थितम् नचविधिकरणमभ्यासावय
वस्याचइत्यर्थः अत एव छ्रो इत्यस्याभ्यालिटि छ्राशाहस्याछिद्येतरेगत्वान्नाकि अन्तरेगस्यापिकृत्स्न
स्तिद्धिः कृत्स्नायोगत्वाहृद्धिः एतेननेगयतेयायरत्वाक्रूत्स्नइत्ययास्तम् स्पष्टं वेदेदीर्यो किन्तु
न्यत्रभाष्ये एवमन्यन्नत्यनइत्यनयोरपिवोध्यम् वाणीदाङ्गमितिन्तभयोरादेशात्वएवेतिन
ङ्गावः भवतेरः प्रयोगेहृष्टान्तोभ्रवामननुकरणान् यिनयः अत एवास्तभ्रंभावेपिवभूवेत्येव नस्याईया
नुकम एव विधानेन लविकरणाभावान्न लविकरणेति परिभाषाप्रवृत्तिः उभयानुकरणेनादा
दिसाधनाभावान्न घायोलक् महानिवदनुकरणमित्यस्यानित्यत्वेनाशादिन्वान्नतिदेशाच्च व्य
र्थो लिटोन्यनोलिटीन्यनुवर्तते इत्याह लिडीति प्रसिद्धवद इदं सूत्रमतित्यम् असोरलोप
इति सूत्रस्यानर्थकत्वान् नत्वाहि अस्तामिति निस्थिते ननमनेनेति सूत्रभाष्योक्तरीत्याभीयद्व
विप्रतिषेधमनेनत परत्वादलोपेनस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् अतः प्रसंगविज्ञानेनाटिलक्ष्य

भेदालक्षेपलक्षणस्येति न्यायात् आमो आमस्याटो लोलास्य वारणाय न त्वनपरकरणेन आटोऽप्रसिद्ध
त्वेव्याप्यर्थमनदन्तेन्पलक्षणापकमिति वाच्यम् । इदं चानवकाशे सूत्रे भाष्ये स्पष्टं तेन तदभेदे भवतीति
सिद्धम् । अवर्णीति एतत्पि हृद्धे पस्यातिन्यवाणु किहृइरा भीनत्वाभावेन नत्वाप्रसिद्धत्वाभावा
नदश्वामा वुवङः प्राप्तिः अभ्यासविकारेषु वाप्यवापभावाभाद्धलादिः शेषानवेयारत्रसमा
वेशावाप्यः आर्द्धधातुकस्याट् नेडूशि हृनीति प्रकृतियकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्य
नुवर्तते इति न्यायेन नेति निहृत्या सिद्धे पुनरिट्ग्रहणेनेड्वशीति सूत्रे भाष्यग्रन्थाख्यानम्
आर्द्धधातुकस्येति किम् । जगुप्सते स्वनासी यथा पित्स्वशाहुवेन लुङ्लिङ्लृट्ग्रहणेन यापीह
यथासंख्यवाचकशाहूसामर्थ्यात् शवाद्यपवाद इति अत्रार्द्धधातुकस्य तु हृत्यास्यलावस्याभ्या
भावविषयदीदे न स्यात् तदा प्राप्स्यात् हृतेनवप्राप्तिरेवेत्येतावचनेभावः लुटः प्रकार्थस्येकार्थ इ
त्याद्यानन्तरन्म्यात्तिवीङः डिवेति सर्वादेशात्वतनुबन्धानेनापि सकरमितिभावः पुगन्तः
बहुव्रीहिगर्भोद्वन्द्वः सार्वधातुकादिकं चैको विशेषणमंगावयवस्य करन्यर्थः अन्यथैवभिन्न
नीत्यादौ न गुणः (अत्र कोः किमवसामर्थ्यात्तून पूर्वलघूपधस्याप्रयोगाणः इको गुणावृद्धिरिति)

नन्वेवं भेदेन्यादावपि न स्यादत आह येनेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानेपि वा प्रयत
इत्यर्थः अत्र केचित् किं च सामर्थ्याद्भूतपूर्वलक्षणप्रयत्नाश्रयोः यणः इकोऽत्र णहृङीति सूत्रे भाष्ये
न्नुक्तं अमोल्व्योर्व्यवधानयोः समाहारं द्वन्द्वस्याश्रिते सार्वधातुकादिकं वा गविशेषणं
नैवेवास्थिनाकां दिनान् नन्वराणवयवधुणनलक्षणप पारूपेकोऽणा इति अर्थं इति तदा
प्राप्तः दीधीवे इड्व्यागमव्यवधानात् नामस्यैव मः स्यादार्द्धधातुकत्वेनानुहतसीत्य
नह्येधिममकारस्याप्यन्यपायपवयवस्येतिसंभवेन फलितमाह साक्षाद्विति लटः शेषे इति
चरितार्थिनः पाणिनेः सूत्रे इति भाष्यस्वरसः नन्वयोगविभागः लिङि इत्यत्र अक्रियार्थायामित्यनुव
र्तते शेषे इति अक्रियार्थोपपदार्थं नचाक्रियार्थेन्यादिति इदन्तेष्व सिद्धे शेषग्रहणं व्यर्थं भावक
र्मणोस्तत्र तन् पद्लृत्थे लटो वा प्याभावापत्तेः नच वासरूपविधिनानासिद्धिः नन्वस्मिन् णवला
विति सूत्रे णलृट्लृटोन्तुक्रियार्थायां क्रियायामुपपदे वासरूपविधिना प्रत्ययान्तराभावस्था
पनस्यायुक्तत्वात् सर्वं चेदं भाष्ये स्पष्टम् आशिषि अत्रीरिष्टाशीरुक्ता अतन्यार्थे ङित्वेषु इति
ह्रिवन्तद्वलृकल्पमानार्थानुवायपवडिवैन्येनतत् अर्थान्तरकल्पनानि हन्यथ्य मिति भावः

परिभाषाणान्तु प्रायेण पदसामर्थ्यानुवादेनार्थान्तरेष्टिप्रत्यर्थत्वं हूहीनवं हेतीत्यादिवदितिस्पष्टमेव
8 संप्रसारणादीति ग्रहणेनाङ्गवृत्तभावः संभवत्प्रयोजननमिति इदं प्रयोजनं सर्वादेशत्वे पदवनान्या
देशत्वेऽप्रत्ययपन्नात् समवलम्बामिति संभवत्प्रयोजनतयाभावसंभावनयाऽङ्गत्वमात्रदर्शनेन तस्
विषयसंभावनयाच्च संदेहप्रवृत्तिरित्यर्थः समवलम्बादिति संदेहप्रवृत्त्यैवनन्तस्मिभावः येनेतदप्
यत्रवादिषु तन्त्यार्थ्यापित्वेषु चरितार्थत्वानुपयानेऽसधिनाविनस्यानित्वरीत्यादौ नकसंपादनेन
चरितार्थपित्वेकृत्वपिडकन्यायेनान्तरंगेन प्रत्ययानुपानत्ववाधायनितिरितिपरास्तम् न हृदस्य
पित्वसामर्थ्यासिद्धत्वाभावात् वस्तनस्तकृतसामर्थ्यासिद्धस्यङिप्रत्ययस्यात्राप्राप्तिरेवाणित्वस्य
सावकाशत्वानन्तङि विप्रतिषेधात्सर्वादेशत्वनिभावस्यसावकाशाङित्वग्रहणे परिभाषात्वविरो
धाद्ग्रहणे सर्वादेशः सिद्धइत्यर्थः न च गुणवृद्धिप्रतिषेधार्थत्वेन सर्वादेशत्वं नत्वेवनदर्थत्वमित्य
त्यान्याश्रयेण सर्वादेशत्वालाभेऽत्रत्यादेशत्वमेवस्यादित्यवाच्यम् पररितिप्रकरणेनिषेधास्त्वादि
ति न्यासेनानयोरिवर्णस्यादित्यर्थकेनान्यादेशत्वसिद्धौ गित्करणगुणवृद्धिप्रतिषेधार्थ
त्वबोधनद्वारा सर्वादेशत्वाद्दोषात् स्पष्टं चेदं सर्वं भाष्यकैयटयोः नस्थानिकप्राप्यमान्तर

स्यादनुदात्त एव हि स्यान्निकल्लुदात्त एवेत्याह ॥ तित्स्वरितः ॥ ङिडन्तमस्येति ङीनन्तरूपः पचन्ती
त्वो भवानीत्यत्र स्वरितः सोऽयं अपित् ग्रहणानपिवेन अनुदात्तस्य स्थाने जायमाने स्वरान्त
रस्मान्त्याससप्यनुदात्तत्वेन यत्नेन सोऽर्थि ङि ङित्वेन्यवास्त्विति परास्ते अवनादिति लुगपेक्षयापर
त्वाद्वलानङ्कं अंतरङ्गानपीति न्यायस्तत्रापि सिद्धम् न सर्वत्रेति न्यायेनानित्यत्वाल्ल सेर्लिः
असोऽपवादोऽयम् स्वपित्व यस्मादागमः स्वरन्यर्थः सामर्थ्यादिति अन्यथा प्रक्रियालाघवावज्ञान्न
एव विदध्यात् इति भावः भवानीति लङवश्यावान्त्यास समपि इत्यत्र त्वेनित सोऽनः इति वक्ष्यमाणे
इति सूत्रकरणेन एवं हिः अपि वोप्यम अलवयत्नेन अयं बहुव्रीहिः येनाय सपक्षाभक्तम् ह्रीत्यत्र
व्यामिश्रे लङेव सचोदात्त इति अन्तरङ्गत्वाभित्वादिषु नित्यत्वाद्विकरणे कृते विकरणान्तो गस्याडा
गमः लकारप्रश्लेषणालाव स्थायामवाड् इति षष्ठे भाष्ये पतंजलिमतम् न त्वत्र परत्वेऽप्यकरणादित्यादेश
उप्रत्यया अनुदात्तत्वनिवृत्त्यनमनुदात्तत्वमतः स्यादुदात्तत्वं न भवदित्यादेश्वारितार्थ्यमिति चेन्न
उदात्तमदे स्वरितत्वप्रतिज्ञाना स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात् वलवत्तोऽपि स तिष्ठिष्ट स्वर
स्यवाय इति स्पष्ट स्वरितसोर्वेधिसन्नाप्सूर्व शास्त्रेण बलवत्तोऽपि परशास्त्रस्यवाधनवम् अधिकः

९ कार्यमन्यर्थवत्त्वेन पूर्वेणापरस्य बाध इति स्पष्टं स्वविधिनेति सूत्रे भाष्ये अत एव पक्षयोर्न फलभेद इत्य
लम् अनवद्यदिति नद्याद्याद्यदेः परस्येत्यादेर्लोपापत्तिः अनुवृत्तिपक्षेऽनित्यस्य विहितविशेषणा
त्वेन परशब्देन परस्य कार्यविधानाभावात् विधिनिः संप्रश्नः संप्रधारणे विचारस्तदाक
र्नैवमिदं चेत्यादिरूपा पास्तृपसीत्रोपवादः अन्यपदार्थे नियोगसिद्धत्वान्तरं कृत्वा तथ
स्यपदान्तमादीनामुदात्तत्वे कृते पाश्चात्यमनुदात्तः स्यादित्युदात्तवचनम् तथाचोदात्तस्येति
सूत्रे कारीत्यापरस्यैपदविषयत्वेऽप्यसिद्धिपानोऽनित्यस्य विहितविशेषणत्वान्निर्दिश्य
मानस्यैवादेश इति क्रमम् फलमिति वाच्यम् तस्याप्यसति यस्तस्य स्थाने आद्युदात्तस्य
स्ववीन्यवधमधीहन्यमानस्यैवानुदात्तत्वेन याम तत्र यदागमा इत्यस्य अनुवादविषयत्वात् अ
हणानेन यासुडुदात्तत्वस्य दौर्लभ्यात् आगमा अनुदात्ता इत्येवेष्टेः शेषनिघातमूलकैव अ
नुदात्तं पदमिति सूत्रे पदग्रहणं परिमाणार्थं तेन यावत् पदं तं भवियावच्च पदं तं भाविना वत्स्य
निहितानां सर्वेषां शेषनिघातेनेनापवादान्महता गमानामपि तेन निघातप्रहृतेः संनिहिताना ५
न तन्त्रसमकालमेव निघातः इत्यनन्तम् अल्लोविहित्यादौ सिचाश्रिते नेडुदात्तवाननिघात इत्या

युदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् अनेनैतयास्तटोड्डित्त्वे प्यवयवेऽवयविनार्थे लिं
गमस्तदाद्यविशेषणमिति न्यायेन समस्तस्यपङ्डित्वं बोध्यम् ङित्वात्केरिति अत्रेदं यत्कार्वकृत्वं नहि
ह्वति सूत्रेऽक्तम् स्तटायास्तटनेति यान्मनेपदे चारितार्थ्येऽपि परत्वान्नाभावायोनेत्यर्थः वि
षयभेदादिति एवं च योगपद्यासंभवरूपविप्रतिषेधाभावान्न परत्वेन बाध इति भावः य
नैनेति षष्ठीत्यादौ स्तटासीयुटोऽनेन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः स्यादित्यपास्तम् नकारस्य ककार
योः स्तटः सत्वेन कार्यिभेदादिति भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् न त्वस्मिंश्च संभवोपदेशेऽपि स्या
दिति वार्तिकमनेनेत्यसमाधेयं वक्ष्ये शक्यत्वेऽपि सत्यपि संभवे बाधनं भवतीति भाष्यन्यायप्रव
मद्विर्वचनसाद्ध्विनीयद्विर्वचनेन बाध्यवत्स्तटापि सीयुटो वा योऽङ्ग्वरत्विति चेत्तत्त्वम् यास्तु
द्विषये सीयुटः प्रतिषेधायोवक्ष्यतिवचनेनात्रप्रकरणे बाध्यबाधकभावाभावज्ञापनेन
नादोषादिति निरूपितम् भाष्यप्रदीपोद्योते अत एव नेर्जुहोत्यादिविषये यासुटत्वासिद्धिः अ
न्यथान्तस्यायासुटो बाधापत्तिरिति दिक् लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य रुदादिभ्यः सार्वधा
तुक इत्यनुवर्तने सकारद्वयस्यापीति युगपत्प्रहृत्यालक्ष्यभेदाभावात्प्रवृत्त्यावेति भावः

10 यल्लोप इति नचात्र चकारेणैवोपसंज्ञासापेक्षस्यैवावधिरिङ्गतया सिद्धत्वमिति वाच्यम् तस्यामेग
णाहेतुत्वेन शब्दरूपस्य समस्याग्रेतोपादानस्यानिमित्तस्यैव ग्रहणेनान संज्ञायामर्थस्यैवेति दोषात्
पवैच्छ्रयोः स्वरनिमित्तकत्वेनानेकत्वमिति वाच्यम् सार्वधातुकावयववस्यैति किमिति कृदा
दिस्वरूपेण सार्वधातुकग्रहणमत्रानुवर्तते अन्यथा पचेदित्यादौ दीर्घप्रसङ्गाच्चिकीर्षादि
त्यादौ अल्लोपप्राप्त्यानर्थक्येऽपि तेनोभयोरपि बाधः स्यात् मध्येऽपवादा इति न्यायेन लोपमेव बा
धेतेति स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयोः तदाह मध्येऽपवादा इत्यादि उस्य अपदान्तात् किम् काउस्रा
कोस्रा तदत्र लोपोत्तरं पाकत्व मसः अपदान्तादित्यनेन सामर्थ्येनात्र परिच्छेदकत्वाया अहते:
अनपवानर्थके ऽयत्ययेऽचाभिदुदवित्यादौ पररूपसिद्धिः अवर्णाद्व्यावर्तयेवेति सूत्रार्थः
तदाह इति प्राप्ते इति याग्राहकारेणेति भावः नित्यत्वादिति एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्र
हणादिति भावः याभिन्यनेत्येति वार्णादाङ्गमिति नैतदस्पदम् संधिरार्थे इति अत्रेमूक्त
त्रे भाष्ये ऽनोपाद इति व्यक्तत्पाठपव्युत्पत्त नन्वेवमपि भवत्यकारेण प्रसः पररूपमड्वीरम् १०
पदागमा इति न्यायेन प्रसङ्गात् दितिचेन भिद्युविति लिट्याप न्याय अर्थवत्परिभाषायाश्चेव प

पदाग माइत्यस्याप्युभयविषयग्रहणे ऽन्यथागमसत्वे केवले ऽदस्याप्यभावेन न दसिद्धेः
स्येष्ठुव क्ङिति च इत्यवेन गकारोपि निर्दिष्यते तेन जिष्णुः स्थिष्णुः स्याल्लोपिच्चेत्यापन्याना
प्रकिदित्याशयेनाह गीदित्यादि तिमिनेति क्ङिति गुणवृद्धी भाष्यमतेऽन्यथाहारेणापि
द्वस्याप्यसमभिव्याहारस्यापन्नत्वमित्यर्थः इति केचित् वार्तिककृन्नान्तरीयकेन ग्रहणेन क
र्तव्यम् भाष्यकृता क्ङिति चेत्येव नापकेन अन्याख्यानम् गुणवृद्धिविशेषणत्वमपि क्ङिति ग्रहणा
वहिते ऽयस्मिन् परस्यपूर्वस्य येषामेन इत्यर्थ संभवेन परिभाषायाः प्रवृत्तत्वात् अन्यथा परिभा
षानेति तिसृ इको गुणवृद्धी अवशिष्टेति सूत्रद्वयविषयमेवेत्यक्रम् भाष्यतस्य तिसृ यस्यानुपपत्तिभावा
धिकरणसप्तमी संभवेदुपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति न्यायेन पदस्य च भावेनाति स
प्तम्यन्युक्तेऽत्र प्युक्तेऽपि इत्यस्याप्रयोगेन न्यायस्यपरिभाषयावाधप्रयोचित न तिमिति ग्रहणे तत्स्था
नष्ठानत्तापकेन केन यत्रिभाषावाधः इति तत्वविन्ः इक इति च स्वरूपपरमाग्रानुवर्तते ध्यधिका
रान्नदाह अल इत्योऽन्त्यस्य इति इकपदलक्षणं इत्यर्थः भूयास्तामिति यासो विहितत्वसदीनामित्य
र्थेन परत्वादादेशदानं भवति सूत्र भाष्यानुसारेणालस्य सार्वधातुकस्य अन्तरङ्गाद्वापूर्वं यासुडपि ति

॥ हिंस्यमानपरिभाषया न प्रवृत्तिः माङि लुङ् मा स्मलिन्यादौ न निषेधार्थो माङ्शको न माङीति न दोष
इति केचित् न नञ्ञ आङ्माङोश्चेति सूत्रस्थ नमाङोर्विशिष्टग्रहणं किमर्थं प्रतिषेधार्थकस्य
तियार्थं समासत्र मित्यादौ माभूदिति भाष्येण नदभावे वायनादिति परे गाम्याविहेति व्या
ख्यानादिति भावः अनयैव गायोग्रहणे इणः पिबत्यग्रहणमित्युक्ते भाष्ये भूसुवोः अत्र
पिबतीत्यनुवृत्तावनुवृत्तौ वाफलदोषाभावेन तदुक्तिः भवमिति तेन ऊबजेश्चन
विद्यमानादिति न त्वत्र सर्वादेशत्वानुपपत्तेः अनयैवासीदित्यादौ न दोषः भाष्यात्
अस्तिसिचोऽपृक्त इति सूत्रपाठो लभ्यते न त्वस इति मध्यमसिच्त्वापत्तौ भाष्ये सवर्णते सं
नादस्तेस्माना सिद्धेश्चन्यर्थः नन्वयमपि स्यानिवत्त्वेन अस्तित्वप्राप्त्यान् अनयपलक्षणत्वं नियमा
र्थं विध्यर्थं चेदपि सता नादिति विशेषणं सामर्थ्येन श्रूयमाणसान्तपरम् अनयैव वार्त्तिककृता सका
रः सिचि पवविशेषणमित्याशयेन भवतीति स्यानिवत्त्वप्रतिषेधपरस्क्तः न त्वसिजन्तकोपीति
ध्ययश्चाव्ययः सिचश्च इति शेषिवि सकारस्कोति हिंस्यस्यस्य भाष्यस्यासंगतिः न ह्यकारणा ॥
भावादिति भाष्यप्रदीपोद्योतेन विस्तर इत्याहुः इति प्राप्ते इति अनयपलक्षणेन प्राप्तेः आदेशनादे

वेति विपरीतनियमस्तु न व्याख्यानात् क्विलुङीमत्र प्रकृतमस्त्वेव च भाष्ये स्पष्टमेतदन्तेर्वे अड्वा
विति लुङादिषु पञ्चके नवेति व्याख्यानादिति भावः लिङ्सिचे हेतुहेतुमद्भावादौ ल्यादि
ना आशीर्भाववचने लिङ्लिङ्क्त्यपि स्वयमेवेत्येके भूतिपतिरन्यत्रापि निवृत्तिः उदाहरणे स्वहेति
भवनस्याभितभवनयोर्हेतुहेतुमतोर्भविष्यत्कालयोरनभिनिर्वृत्तिरित्योवाक्यार्थो लभ्यते प्र
माणान्तराद्वतयोरनिवृत्तिर्वक्ताख्वगम्यवाक्यं प्रयुङ्क्ते प्राप्ति लोट् उपसर्गान्यासमदापाव
यवाणपाहनकारस्य णत्वमित्यर्थः प्रमानीत्यादौ कतदोषः अनर्थकत्वात् प्रादीनामनुपस
र्गत्वाच्च एवञ्च लोहग्रहणमनर्थकमिति भाष्ये स्पष्टम् ङः ग्रहणेनेति ङः कृतरेफस्तान
स्याव्यञ्जानुकरणात्तस्याप्यर्थनिषेधः इति निरूपितम् अतः शाहस्येति हनेरन्तर्वेशस्यानुस्मरम
त्तरदेशाद्वृत्तिवदेशा प्रतिपार्थमितिभावः अयमर्थस्त्वस्मत्कृत्यवदिति सिद्धे देशाप्रतिषेधा
र्थमेव शेषविभाषा अकारवोदारावितिच्छेदः ननु संहितादिकाराणां हि वक्ताविवक्ताभ्यां रूपद्व
यसिद्धौ विभाषाग्रहणं व्यर्थमत आह संहितेति अधैकपदशाह्नेनाखिडपदम् अनुवादानुवृत्ति
त्यासमासइति चरितार्थम् अतएवामप्रमे इत्यादौ पदद्विवे संहितानामनित्यैव आवंडत्व

12 पदत्वाभाववदुक्तत्वविरुद्धत्वे तेनराजीयतीत्यादौ न दोषः अस्य पाणिनेरुपदेशे धातोरेकादेशोपि न स्यात् इति व्या
ख्यम् अर्थनिर्देशश्चेति भूसत्तायामेधवृद्धावित्यादिरभियुक्तकृतः स्यादर्थः सचक्रियावाचित्वेवाख्य
इति भावः पाणिनिसूत्रकारस्य दर्शनरहितात् अत एव भ्वादिसूत्रे परिमाणग्रहणं कर्तव्यम् ऊनार्थेन तत्
भूशद्वेषयोः समानता भविष्यति नपुनर्भेद शाह इति भाष्य उक्तं भूड इति सूत्रे पदपमीरितः काश्चित्तुम
नुष्यकान्यपठन्ति उवादिति धामनेस्कादिर्गतिशोषणयोरिति तेननैरिणामि दिहिर्यितिभाष्य उक्तं न
ध्यानमावरिवइति सूत्रेभाष्य उक्तं कः खल्वपि पचादीनां क्रियावचनेन यत्नं करोति अर्थं खल्वप्याचा
र्याश्चित्रपति कृचिदेकं कृचिन्नेति उपलक्षणमिति अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति भाष्यमत्रमा
नम् नचअप्रयोगानुसारेणैव ननु मर्यादं भाष्यस्यापि शाहात् एवं च सेयतेर्गतावितिसूत्रेगता
विनुपादानात् क्षिपगत्याम अर्थनिर्देशोऽपाणिनीय इति व्याख्यम् ध्यानकाइति अनपवात्
भवतीत्यादिः सकर्मकत्वं अत्रापमर्गीक्लिन्नस्यातिपातानां योनकत्वेवावकत्वं चाभ्युपेति एष
हृडो अकर्मकः हृहिन्नयमयजीविनमरांल ज्ञातसनोऽस्यिति नागरणाम् शायनक्रीडाहविदी १२
घर्थे पात्नगाणांनमकर्मक माहुरित्यभियुक्तोक्तेः टितआत्मनेपदानाम् आत्मनेपदशाहि

नात्र प्रकृतास्त्रस्तन पवर्गस्थानेनैनोन स्थानेति भाष्यस्य हृम् सार्वधातुकमपित् इति स्थिति पर्युदा
सः न वच्यवेत्यत्र परादिवद्भावेन शविकरणैकादेशस्यापित्वात् ङित्वे गुणाभावापत्तेः एकादेशस्य पू
र्वविधौ स्थानिवद्भावनादेशात् यत्तु पिदादिर्यामकयोविनिपातित्वे दन्त्यके शावमितित्त्व स्पष्ट
इत्यादौ स्तने हृद्दैः ङित्वे तिनिषेधाभावापत्तेः यासुटः नञ्व्यपदेशाद्द्वेषेन्नेनेति ज्ञापनादेकारोच्चा
रणम् इजादेर्गुरुमतो ऽनृच्छः का स्वरस्यतो धातोरिति कास्यन्यथा प्रत्ययः आम् लिटीति चानुवर्तते इत्येष
त्यादौ न नाम् सनिपातपरिभाषाविरोधात् लिटि लिमिमाहिनस्य रूपता इजादेर्गुरुमतो लिङि
ते लिटीति वार्थान दोषः इचोऽयुगो नित्यमिवान्तब्रूइति पर्युदासादर्थान्तरस्या संभवात् इजादेर्गुरुमत
इत्यर्थलाभे मत्तपग्रहणमादिग्रहणं च स्पष्टार्थं मत्तग्रहणादेवादेशिकग्रहणमनोग्रहणमिति
न मिनपुकाम् इविकृञ्जीत्यादि रुढ्वेश्वामन्तापत्तेः नन्वाहितुम् वगानरेगुरुमत्वाच्चान्त्येवेऽस्य
स्यैवेयर्थ्यापत्तेश्च आदिग्रहणान्नत्वाजादेरेव ग्रहणम् ननु व्यपदेशिवद्भावेनादेरित्यपि न
युक्तम् ईङ् गताविन्यादेरणाञ्चक्रे इतिमायवा प्युदाहरणस्यासंपत्तेः ननु व्यक्तिभेद्गुणविधानं
सामर्थ्यादेव न नन्वाम भावेऽ सिद्धेऽप्रत्ययब्रूइति व्यर्थम् आम्वाप्यापरस्याना निमित्तमिति परिभा

13

भावाभेन व्यवधानेऽपि गुणप्रवृत्त्या तत्सामर्थ्याभावेन तत्सार्थक्यादिति सूत्रतात्पर्यम् ज्ञापकादिति तत्त्वमि
त्यादित्यादयः परत्वसामर्थ्याद् गुणेन विरोधे तत्त्वायेन सवर्णदीर्घबाधोऽस्त्विति चेन्न प्रधानसवर्णदीर्घ
बाधापत्तेः पत्संज्ञाबाधस्यैवौचित्यात् कृञ्चानु कास्यन्यत्ययासत्ति सूत्रादनुवृत्तमामिति पंचम्या वि
परिणाम्यते लिटि परत इत्युपश्लिष्टस्य कृञः आमेतादनुप्रयोग इति सूत्रार्थं तत्फलितमाह आमेता
ल्लिटि परा इति आमेतादिति पंचम्या निर्दिष्टपरिभाषया प्रशाद्देन चाव्यवहितपद प्रयोगः अनुप्रा
ग्दान् पश्चादेवेति वाच्यम् कृञ्त्यग्रहणेति कृञ्त्यपदानुप्रयोगेऽनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धेन वैयर्थ्यमस्य
मेव नेमोक्रियेति पयमन्नादयः फलानुकूलव्यापारवाचकाः कृञ्त्यनुकूलव्यापारवाच्य
भ्रस्त्री च समन्नानुकूलसत्वानुकूलव्यापारवाचको आमप्रकृतिसमभिव्याहारेर्चीत्यत्वादिकमामेता
र्थीफलानिष्टमेव एवन्नैर्यांवक्रेऽत्यस्यैककर्तृक कृत्यनुकूलव्यापाराभिन्नः परोक्षानयनतस्य
नऽन्यन्यनुकूलव्यापारऽनिवोयः संपदस्त्विति अभिविधेऽसंपदावेति सूत्रपठितऽन्यथर्थः अन
र्थिनार्थत्वादिति संपदे हि सिद्धवस्तो यात्यप्रपान्तरायनिरूपार्थकत्वादिति भावः द्रव्यसंपाद १६
यतीत्यादौ यात्सनामते कार्यत्वात्स्वत्वाकान्तताकरणमर्थः केवलपदेऽप्यनुप्रयोगानपायः

उत्तरदेशसंयोगात् कृत्व्यापारवाचित्वेन तस्यापि विशेषवाचित्वात् एतेनकृतजातीयानां धात्वना
मेवप्रत्याहारेग्रहणान्नंपदेविशिष्टस्याथानत्वाचिन्त्यमिदमित्ययास्तम् अतद्गुणेतिप्रामतस्यान्मने
पदानकृत्वात् प्रत्ययग्रहणाच्चेतिभावः तृतीयान्तद्वतिः अनुप्रयोगस्येतिकर्मणिषष्ठ्यपंचम्यर्थेष
ष्ठी अत्रतप्रत्याहारग्रहणम् अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धेकृञ्ग्रहणात् पूर्ववदितितृतीयान्ताह
तिः पूर्वशब्देनपूर्वोपादानकात्मनेपदभवनेलक्षणेनतदाह पूर्ववदेवेति पूर्ववाक्यप्रत्ययवदि
तित्रइत्यादाम्नकारेत्यादावकर्तृगामिक्रियाफलेपतद्विहितात्मनेपदवारणाय ततेडिति इदम
पलक्षणंकाशचापि एकारोच्चारणमिति न्यासः सेड्न्यत्रेत्येममप्येवं नेनडेत्यादि दितआत्मनेप
दानामित्यत्रभाष्येस्पष्टमिदमेकदेशानुमत्या वस्ततः परत्वादेतिप्रत्ययःप्रसंगविज्ञानेनडादिसुकृते
पुलक्षणास्येतिन्यायेननेत्वमिति लुटःप्रथमस्येत्यत्रभाष्येस्पष्टम् किन्स्यादिति किंवस्यादित्य
र्थः द्विर्वचनेचि स्थान्यवः पूर्वत्वेनदृष्टस्यैवचक्रेइत्यादौकार्याभावादचः परस्मिन्नित्यनेनासिद्धे
विद्मारभ्यम् द्विर्वचनेचीत्यनयोः सामानाधिकरण्यासंभवात् द्विर्वचनशब्देनतन्निमित्तंल
क्ष्यतेऽतोचेत्यनेनसमानाधिकरण्यंतदाह द्वित्वनिमित्तेचीति प्रत्याहस्यातन्निमित्तनिमित्तकादे

घास्यैवस्थानिवत्त्वं बोध्यम् ऊर्णेन विघतीत्यादावनङ्गाव भाविनामात्रेणानिमित्तत्वाश्रयणाद घस्मत्निमित्तत्वं
14 किंच लत्यानुरोधेन सातात्वान्त समुदायच्छेदकतया वाह्यत्व प्रयोजकत्वं निमित्तमिहेति च कृत्तिन्यादिसिद्धिः एवं
वह्नित्वे ज्ञादिप्रत्ययस्य निमित्तत्वेऽचोपि तत्वं यणिश्चेचो निमित्तत्वे अज्ञादिप्रत्ययस्यापि सत्यङ्गोविन्यस्य
बहुत्वत्वेपि सत्वो वह्नित्व प्रयोजकत्वमस्ति तत्र लोके समवायिकरणातिरिक्त एव निमित्तकारणत्व व्यव
हारादिति विघतीत्यादौ नेस रकारस्य वाह्यत्वनिमित्तत्वमिति तत्गुणान्निषेधः एषोऽन्निवाश्रयत्वात् तदाकृत
हिकार्य्यमनुभवन कार्य्यी निमित्तत्वेनाश्रीयत इति नस्य समवायिकारणत्वादिति तदाशयः एतेनाशयि
तविब्रवेऽइति ज्ञापकसिद्ध परिभाषान्तरमिति वदन्तः परास्ताः भाष्यस्यानुक्तेश्च व्याकरणेपि कार्य्यणापश्लि
ष्टस्यैव निमित्तत्व व्यवहाराच्चैन चारिरिषति इत्यादावितिस्तथा उपश्लीषस्य समीप सम्ब यत्स्वस्यभेदानिवन्ध
त्वात् अचिकिमयिजरोगाड्लिटीत्यत्र हिलकारकत्तिर्हृ घान लावस्थायां गाङादेशस्य सत्वात् लिटिश्रा
ईयात्वके इत्यादीनां विषयसप्तमीत्वेपि तज्ञावभाविवेनेव तत्बुद्धिभावभाविनामात्रेणापि निमित्तत्वस्य
वक्तुं शाक्यत्वात् अत्र हेतोपात्त लिट् बुद्धिभावयवनिमित्तमित्याञ्निमित्तत्वाभावः सर्वत्रैव चात्र शास्त्रे १५
बुद्धिकृतमेव निमित्तत्वादिति इदमेवाशीति ईहघातिमित्तत्वाश्रियणे लिङ्गम् आहत्याकालावयवस्य

मपीत्याह द्विर्वचनेऽचीति अथ किमर्थं नत्वहिक्वित्वनिमित्तत्वात्संप्रसारणस्यादेशेषु कृतेषु प्रकृत्या
न्निमित्तत्वात् अत्र न निषेध द्विर्वचने कृते हलादिशेषे अजरं खिड्डे संप्रसारणं पूर्वत्वं खिड्डे संप्रसारणं तस्मात् न सं
प्रसारणं इति निषेधात् अत एव असंयोगादित्यपि दिति अनुकृत्य अस्य वैति तार्थमित्दिक् उरत् च षष्ठदन्तत्विन्या
दौ अभ्यासविकारेष्वाप्यवायकभावाभावेन पूर्वं हलादिः शेषेण नेनाम रङ्क्त्वनाक्रि उरदत्वसिद्धये आह
अभ्यासस्य अवर्णस्येति रदंदीर्घो किमर्थं इति सूत्रे भाष्यस्पष्टम् ननु तेरन्यादौ तेनैव न्याये मोरदत्वे कृते हला
दिः शेष इति वाच्यम् प्रत्यये किमिति अङ्गेन प्रत्ययादेषः किमर्थं इति प्रश्नः वक्ष्यतीति अन्यथा रदन्तस्या
परनिमित्तत्वात् स्यान्निवर्त्याभावेन न संप्रसारणं इति निषेधानापत्ति अत एव समसमस्य भाग्न रङ्क्तादिका
र उक्तो भगवता न च प्रागभ्याविकारेभ्यो गायिकारेपि अभ्यासेन प्रत्ययादेशो भविष्यतीति वाच्यम् अभ्या
समैतेकवाक्यतया लिटि यिरेयेष्ठेतयोः पूर्वस्य अत्तेदित्यर्थः लाभेपि तस्य परनिमित्तत्वानुपपादनात्
किंच सत्यङ्गोऽवित्यस्य षष्ठ्यन्तेन न द्विषये सेल्लतास्ये येद्व इत्यर्थे न सर्वथा परनिमित्तत्वं उपपादम्
अङ्गस्यैकवाक्यतया तु प्रत्यय इत्यस्य आकृत्या न दोषः अजगी चर्करीतीत्यादौ यङ्लुङ्नेन त्वमनेतिति
षेधानित्यत्वेन न दोनिर्वित्तिभावः वस्तुमेन नदोदत्याभावेपि अङ्गसत्वाद्वाराः स्य परनिमित्तत्वेति पम

15 तः परत्वेऽङ्गे पूर्वहतिनियामकनिमित्तत्वात् एवञ्चार्क्करीत्यत्र यौगिकत्वसामर्थ्ये इत्यादौ दोषः शाकेवनेनिदिक्
नन्वपदेशेऽनुदात्तत्वस्यैकाच्त्वाच्चाभिचारात् किं तेनेति निष्फलत्वमिति एकाच इति किमिति नचैवमपि व्याह
त्यर्थे तत्त्वसामर्थ्येनोपदेशमात्रे एकाचो ग्रहणादिति वाच्यम् आद्युदात्तनिपातनेन सिद्धेरिति भि
मानात् एकाचग्रहणेनेति तदर्थकेनाच इति पदेनेत्यर्थः अन्यथोपदेशेनैकाचामुदात्तत्वस्यैव
सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः ननु वदावा उदात्तनिपातनेनापि न सिद्ध्यतीत्यत उपदेशत्वानुदात्त
त्वादनेन वक्तत्वसामर्थ्यमौचित्यात् दाहृ वक्ष्यते उपात्तविभक्त्यर्थत्यागे प्रमाणाभावेन नाद्विवदेतिभा
वः नहन इति समुदायस्यैकत्वविशिष्टाच् रूपत्वारोपेणेति भावः सिद्ध इति शाब्दविशेषमनादृत्य अर्थ
विशेषपुरस्कारेणैवोक्तं यत्तद्विभाषाप्रवृत्तेः रूपपादत्वादिति भावः सामर्थ्यादिति उपदेशमात्रेय
एकाजेवेत्यर्थकल्पनयेत्यर्थः अनेकाच्त्वादिति हनोवदेति सूत्रेऽस्मादनन्तरपाठात्स्यादुक्तत्वात् अत
एवावधीदित्यत्रान्तोदात्तादिविनिवृत्तिर्नैवं चाद्युदात्तनिपातनेनास्य निष्फलत्वमिति भावः वस्तुतः
आरोपविनार्थैवोपकत्वेनान्यपर्यायग्रहणाभावे निवर्त्तितात् इत्यर्थवारणाय चैकपदस्यावश्यकत्वे पित्र १५
वच्छेदकावच्छेदतान्वयस्यौत्सर्गिकत्वेन लक्षणानुरोधेन वक्तव्येवान्वयाद्यपि व्याहतिः स्पष्टाचेयंरी

तिद्धपदेशात्वतः इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः नत्रह्रियमी प्रतिषेधाभावायहल्लादिग्रहणं कर्तव्यमिति भाष्य
मयादाय उपदेशग्रहणमभाष्यमोसम्बध्यते उपदेशियोत्वात् हलादिम्बति नचमिराह्युपदेशेहलादि
रितिकैयटेनोक्तम् यदायस्यमाहाडुपदेशः संभवतितस्यमत्व्यमेनात् सपवर्गद्यतेनत्रस्यानुप
देशाइतिनदोषः दयमपिरीतिमयदेशात्वतइति सूत्रशेषेकृतेनाभावह्यानेस्यतिसूत्रेचभाष्ये प
वत्वेकाग्रहणव्यावर्त्योत्रवधिरेवकिंचोन्नवार्थं प्रकाग्रहणम् अनपवृजागरिनिवान् इत्यादावु
पदेशेउगन्तत्वमादायक्षकइतिइणिनिषेधोननेत्रोपदेशानुहत्यवतीणमित्यादाविणतिषेधायेत्या
कोरस्याइष्टम् क्रियाणामिनिनास्यवभाष्यानुक्तत्वात् नचभाष्ययङ्‌ लोपेव्यामिदित्यादाविट् प्रहत्यर्थं
मपदेशग्रहणादेकाचः श्रूयमाणादित्यर्थेसतीट्प्रतिषेधोवक्तव्योविभिन्नतीतिदोषायत्न्यासवत्
यङ्‌लक्वदोषानुपन्यासेननत्रेडिष्टः यङ्‌लोपइत्यादिभाष्यन्तुपक्रमोपसंहारवलेननपङ्लुग्वि
षयम् किंचतस्यतद्विषयत्वे यङ्लोपिस्यावत्वस्येव यङ्‌लक्युपायाप्रदर्शनेनन्यूनतापतिरिति
वाच्यम् इङ्विषयेयङ्‌लकोलोकेनभियानेनब्रोत्यमिसर्वविधीनोवैकल्पिकत्वेनचनत्रदोषा
नुपन्यासेनादोषात् अन्यथापकाग्रहणं किमर्थमितिप्रश्नस्योत्तरवृजागर्त्यर्थमित्युत्तर

16 स्य च भाष्ये तितउ लवनायनेः अजर्घा वेमिधी इत्यादौ अम् स्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन प्रकृ
गं नेगणान्तर्भावसूक्षस्याप्राप्त्यान छान्दसत्वादेव कार्याणां तरणे मपि छन्दसि प्रयोगे च दृष्टानाम भावो वा
च्यः भाष्यायान्तनादृष्टा नाम भाव एव बोधिपृथिवादि निर्दिष्टास्तु लिङ्गादिविभित्तकभवे तद्र इत्यादि
स्य न निर्देशावनार्थमाथकारइत्याह्नः ईणः सीधं सीधमिति षकारोच्चारणं त्रवी धमित्यादावेकदे
शाविकृतन्यायेन सीधमः सत्वेन फलत्वावारणाय च प्रयोगात्किम् वेविधीधं अस्पष्टी धमोन र्थकत्वेपि ग्रथ
वत्यरिभाषायामृति स्पष्टापनायेदं नेनानित् स्मनू ग्रहणमौति सिद्धमिति केचित् कृष्वति यद्यपि ह
जित्यङ्क्तौ लाघवमस्ति तथाप्येक स्यैव लाभार्थम् प्रत्याहार ग्रहणे क्लेशादर्शयता स्मेति भावः नडङ्कमन
उन्नावियानकशनि सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तप्रयोगेन भवा स्त्यवायतं स्मार्तिकर्तवे पनान्मनेषितश्रुति पररूपाय
वादइति पररूपपदमेकादेशोपलक्षणम् आन्दजेइत्यादौ गुणस्यैव प्राप्तेः अभ्यास विकारे वाप्यवायक भावाभा
भावेन पूर्वोपस्थित हलादिशेषोन्तरम् दीर्घ इति भावः अत्र लिटी निवर्तनेनेत ऋच्छात्यारः स्यानेष्व यङ्लुकि
नायं दीर्घ इति केचित् आदिग्रहणं न दत्तविधिनिरासार्थम् ।यिचयादौ प्रत्ययइति नेनयेयायावतिपयोया १६
वनमित्यादौ न लोपः अत एव भाष्ये सङ्क्षिप्तक्रम सनः सकारमारभ्य महिडो नकारेण प्रत्याहारः चकारौ

त्येव प्राप्नोतीति भाष्ये क्वेरयमित्येव लोप इति मनीत्यस्य कदेशम् उक्तम् अन्याख्यानं मधुक्तं गत्वसंज्ञोत्पस्य यादेः सा
न्तादसंभवेन प्रत्यय इत्येव व्याख्यातं मूलकृता यत्र पयस्यन्याधिकारेण प्रत्यासत्त्याव्याख्यानेन न वा विड्रैक
पदस्य योनि मित्तनि मित्तिनो ग्रहणमिति के यदेनोक्तम् न वेति लिङि ननो वचनमेव ज्ञापयतीति परेह
यति नाम सस्यालोप इत्यतः स्मा सस्याविति मः सीत्यनः म इति चवर्गान्ते लोट इति लोडादेशस्येत्यर्थः स
लोप इति लिङः सलोप इत्यनेन इतोत्तलकारोच्चारणमात्र फलकोन विभक्ताविन्यस्याच्चारणमात्र
फलके इग्रहणे ग्रहणे इत्येवमाद्यादिना यानि वर्णानेवमिति लक्ष्यभेदात्मनः प्रवृत्तिरिति भावः
युगपदेव उभयोः प्राप्तमिति भावः उभयोरिति मतभेदेन विशेषः उभयमुक्तं इति मतेनेत्यनेन
तन्मते भाष्यानन्तु ग्रहरूपस्य चास्वरसस्यैवापत्तात् उहदन्तेविति दीर्घोकारान्तानामदान्तादेवं
घातन्तेष्वितिरङभावनिपातनमारब्धम् एकाच इति नेनगामदृशीधीत्यादीनां व्याहृतिः पाल्किति भा
ष्यत्वनुवत्यहिरतः पाठोहृश्यते यदिति उपचेवप्रसिद्धत्वात् स्वनिर्दिशादिस्तकादिश्च दुष्यतीति
यद्यपि भाष्ये पनानिर्देशो नास्ति तथापि माधवादि प्रमाणपाठ उक्तम् त्पप्यतिहृप्यतीति अत्र पवशो
मुचादीनामिति सूत्रे भाष्ये त्पप्यतोदप्यन इत्युदाहृतं लशान्तादादिरेव नदिवादिव्याख्यानात् शमया

नोर्भ्वादेर्दिवादिश्च ग्रहणम् स्निह्यतीति श्यना निर्देशः स्निह्यतेर्लिंगमिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात् तत्र हि श्नि
17 घ इति विभक्त विहितक्तस्य उषायङ्गबाधकत्वमुक्तम् अनिट इत्यनुवर्तनात् दाढार्थस्य सेटो ग्रहणाभाव
इति कैयटः स्वेषभीषिचेतार्थः पाठः स्वेषक्लिनिलायामिति निसगीनिष्ठायामकित्वविधानात् अत एव स्नले
स्वपितेर्नोक्तः पुष्यति श्यना निर्देशोमायवाधिप्रामाण्यात् वसतिर्भ्वादि वसि+प्रसारणीति भाष्यात् या
ल्क इति चा ॰॰ गामिमनेन वक्तुंगोभाष्येल्दिन्याठ भावेन दिवादेरप्य निटत्वमेव विद्यतिर्विन्तदिति विक
रणानिर्देशस्य व्यावर्त्यव्यावर्त्यानरखंडत्वाजिनदर्शयति विंदतिरिति भाष्येपीति विंयतिविनतिविं
यतीतिपाठ इति भावः संप्रत्युपलभ्यमाने विंयविं यतीतिपाठेपि विंदिग्रहणेन उभयोर्ग्रहणं विंदिग्र
हणेन उभयोर्ग्रहणं विंते विंदतीति प्रयोगस्य विधेयत्वकरणाधिकः सत्वात् अत एव यस्य विभाषा अ
विधेरिति वक्तव्यं इत्यमाभूत् विदितः तत्रार्हि वक्तव्यं न वक्तव्यं यङ्पादेर्विभाषा तङ्पायेप्रतिषेधः याव
करणस्य विभाषात्वक् विकरणाच्चापामिति यस्य विभाष्येति सूत्रे भाष्य उक्तम् नौदादिकस्यापि सेट्त्व
अविदितेति वार्तिकेन ग्रहणमिवस्यात् एवञ्चानदर्थे वार्तिकस्य यङ्पाये वित्या अयतेरप्यावश्यकत्वे १०
तत्प्रत्याख्यानभाष्यासंगतिरेव समनत्रयाणामप्यनुदात्तत्वे नुवार्तिके लाविकरणे वग्रहणमिति।

नदोषः अनयवज्येष्ठपरिन्यस्यदाघानग्नीन्सलब्धवानित्यर्थंपरिवेनेतिल्लंतप्रयोगः संगच्छते यत्तुकैयटे
ननत्रत्रयंभाष्यमनुपादायैवेतित्रविवर्त्तितोविप्लुलाभम्भन्यस्मन्नप्रतिषेधोभवत्येव विन्नइति विदन्ति
विनत्योरनुदात्तत्वादिट्प्रतिषेधः सिद्धइति नदेतेनपरास्तम् नौदादिकस्यापिसेट्त्वेप्रविपेवित्यने
नवेमेवग्रहणेबीजलाभात् नवेतितेनरक्तेनदस्मिन्नत्रेप्रायेकेक्तनमिनिप्रतिपन्नाः पृष्ठकष्टे
नेननच्छिष्टेनेतिनिर्देशात् नक्तोगमः पुक्तोमंक्तामंक्तबाभित्यादिभाष्यव्यवहारगच्छवमतित्तयो
रिट्वदविदोन्दवा मार्ष्टिकेनपोर्क्कलिङ्गत्यादिगमकादुमन्नवहोत्तन वहेतिभाष्यप्रयोगाच्चेतिभा
वः अकर्मकइति देवदत्तोयत्तदर्त्तस्यर्थेनेइत्यत्रस्यर्धापूर्वकपाहृन हतिर्बोध्या पापूर्वाहत्वादि
तिस्यतः घोषइत्यनुवर्त्तते अत्रादिरितिचानुवर्त्तते नत्रशार्वंतिरिक्तवाणेयेत्सयापात्वादिभूतार्इत्य
र्थः नेनवब्रश्चत्यत्रचसमूनपोषः खमः किंसत्त्वभ पापूर्वीकिम् सपूर्वाइत्युक्तोउरवादिष्वपिपत्वप्रः
शोषापत्तेः आशिषिपपवेति आशीःप्रतिपादकनाथपवेतिवाच्योर्थः अर्थान्तरेषोषाविति परस्मै
पदमेव अनयकशाह्रोसहापवाचीद्विवचनान्तेनसमासः द्वयोरेवमप्यसंभवादित्याह असंयुक्ते
त्यादि लिटीत्यादेशविशेषणं पकदेशान्वयपिमोत्रत्वाहतिस्तदाहलिगनिमित्तेति नत्रिमित्ताव

18 देशाभिन्नमित्यर्थः निमित्तग्रहणमभ्यासस्यापवस्थितोलिड्वेत्याशयेनाह किति लिटीति गमहनेत्यादिनो यद्यपि क्ङि
तीत्यनुवृत्तेन तयालिटोङित्वासंभवात्कितीत्युक्तम् अभ्यासस्येति विशिष्टविधिरत्र आभाभाभविवेकेन चलोपमात्रे
विधेयतात्पर्यं वक्ष्यति यद्वासमासे शुद्धदेशपविधेयतयान्वयो[illegible]स्तिमतिनान्यर्थेक्कचित् लिटीति किम् पापच्यते अ
भ्यासविकारे वाच्यवाचकभावाभावेन दीर्घोऽनुवर्तते नेवाभ्यासदीर्घपक्षेऽभ्यासलोपो आभुनः किंच परत्वादेत्वाभ्यास
लोपस्य दीर्घेत्वेन बाधः सकृद्गतिन्यायात्पुनर्न प्रवृत्तोऽस्तीति भावोऽकं शाहोन्तरप्राप्त्या चलोपो न तत्त्वः अभ्यासवि
कारेषुन वाच्यवाचकभाव इति ज्ञापकसिद्धस्यासर्वत्रिकत्वात् नात्राश्रीयत इति तदाशयः येन नयत्रान्य
नरास्तिन्दूते नेसर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्त्वविषयः सन्न्याय इति केचित्तदसमर्यालम् दीर्घे कृते इत्वस्य प्राप्त्याचीकरदिति गु
णेयहत्त्वकोरिति सूत्रोक्तं न तुदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः घलिचसेटि सेटि इत्येव सामर्थ्यादेवाकि लिङ्वि
षयत्वेलब्धे घलग्रहणंस्पष्टार्थम् नेङ्विति देयेइत्यादिषु दकारादिषु सत्स्वपीत्यर्थः पकेत्यादि किमिति
आटतुरित्यादौ हल्मध्येइत्येतावतापिवारणसंभवादिति प्रश्नः न चवभणानुरित्यत्राभ्यासेचर्त्वेत्वस्यासिद्ध
त्वादेत्वादि स्यादिति वाच्यम् फलिभजिग्रहणेनेत्वाभ्यासलोपयोरभ्यासादेशस्यासिद्धत्वाभावज्ञापनात् १८
अनादेशादेरित्यादिग्रहणान्तहलादेः शोषमादायसूत्रस्यासंभववारणाय स्पष्टार्थम् उत्पवनमत्सूलत्पग

मतं इदितो इदित इति कर्मधारयेण धातोर्विशेषणान्नेनेदिदं नस्य धातोर्नुम्विधानात्तदितञ्जादौ न दोषः धातोरि
ति धातोर्यदेशावस्थायां नुमर्थं तेन तंडेत्यादौ गुरोश्च हलः इत्य प्रत्ययसिद्धिः अनुवर्तमानमंगस्येति अंगतयो॰
गस्यैत्यर्थकं वोध्यं नासौ न तदोषः नासमपववर्के शाकटायनास्त्रिचिपिन दोषः सच पववर्के शाकटायनादिति स्पष्टं
भाष्यादिं दतेशन्ति स्वेनोभवतीत्यर्थः अभिवादनं न तिस्रत्पूर्वकमाशिषावचने स्वमं भ्राल स्वनि द्वागमाव
स्याविशेषस्य न शासद्गुणाशाहोत्रनादेः मात्रपरः शासिदधियहणवेयर्थ्यापत्तेः व्यपदेशिवद्भावेन गुण
वयवत्वसंभवात् अतो व्याख्यानात्तु लक्षणा यागुणशाहोत्रमाविनपरः मगुणः इति वोध्यम् अयमित्यादि आ
आसादनुभवोऽरुचिश्च धात्वादेः अत्र स्तव्यान्तव्याहृतनेय उपदेश इत्यनुवृत्ते रावपपकानयाषडित्यादे रपि ने
नैवव्याहतौ धातुग्रहणस्य स्पष्टार्थम् आदेरिति लक्षणव्याहतये सोपदेशफलं न सिध्यदिति उर्हमनेमाने
स्त्वं चादास्वादने उपधायां च क्लिपिधातोर्विन्यासः धातोरितिर्वीकपयायाइत्यत्वेवीवि कशति हलि चेत्यनोर
लिति चानुवर्तनेधातोरित्यस्याभावे पदादिकारस्य सत्वे न पदोपयथा भूतयोरित्यर्थे रुर्हत इत्य सिद्धिः स्तंत्रं त्वक्षि
वेते रुर्हित्यादौ चारितार्थ्यम् ऊर्द्दीरुर्दं गुपेति ह्यदध्यात्मेगिति भाष्यं क्वचि ह्रस्वो नस्य क्वचित्तु इति दीर्घो न स्यपा
ठदर्शनाउभयोरुपादाने यद्यप्यकाचस्त्यत्रत्यभाष्ये नह्दृपनेनयापि यद्धियेमासूचित इति भाष्यादाहरणात्सु
रित्ते मेगादिपशुदासाद्दामलाभः यद्यपि भाष्यकृता तन्नेहृपतेनयापि स्तव्यान्तष्ठि ङ्कुस्कृतीनां प्रतिषेध इतिवा

तिकवलात्पठितः छिदेरुत्तमस्य त्वं यादितित्वादितिवाच्यम् नपरेतिसूत्रे रुपिरुजिरुशिरुही नामधाय
19 देशात्वे पूर्वपदादिति सूत्रेण आम्नस्त्वनिषेधार्थग्रहणं तत्र हि आदेशप्रत्यययोरित्यनुवर्त्यते अतप
हिषाहरुमित्यादौ छन्दसित्वेन षत्वसिद्धिरिति दृष्टोऽस्य हेतुः ग्रथिकौटिल्ये कौटिल्यं शाठ्यं वक्र
तावा स्वाचायामिति अविद्यमानगुणसंबंधज्ञापनेऽस्वाचा अध्याष्टात्रिंशादिति अष्टात्रिंशादितियाहे ऽभिनेप
दे इटईटि संयोगान्तस्य नपोलोप इति रान्तस्य न्यन्तः संस्येतिचानुवर्तते वृदब्रजहलंतस्या देव सिद्धेः ऽ
तोहलादेरित्यस्य वाचनार्थमनयोर्ग्रहणं नदत्तविधिनैव सिद्धेन ग्रहणस्य प्रयोजनं चान्यग्रहणसाम-
र्थ्यान्नेटीति निषेधाच्चाप्रत्याहारग्रहणसिद्धेः हलंतग्रहणं व्यर्थमिति चेत्र इतमारम्भद्वृद्धिभाज
पवमितिचिरत्वेन विशेषणत्व इत्यर्थज्ञापनार्थम् मन्तत्वात् पवचारीदित्यादि सिद्धये वर्णग्रहणेजा
ति ग्रहणायतदावषपकम् अतपवलावस्थायामड़ागमे ऽपाक्षीदित्यादौ अदोन वृद्धिः विलोऽनंतो भागा
म् निषेधेप्रोम इति इदमुपलक्षणम् अवष्टभीतीत्यादाव प्राप्तस्य विधानात् उपसर्गास्तु अभिधा
वयति इति एषतेषि षत्वं भवत्येव शाब्दशक्तिस्वभावेनोपसर्गाणां अर्थविशेषणतायाएव- १५
स्वीकारात् तड्स्मेभाष्ये सनोत्यादीनां षत्वे ऽणंतस्योपसंख्यानमधिकत्वा दाभिधावयतिनवा
अवयवस्यानन्यमात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नचात्र स्तनोतिं प्रति क्रियायोगः किं तर्हि सावयतिं प्रति स्तनोतिं प्रत्येव क्रियायोगो नास्माद्वेव विशेष्यते
स्तनुत्र्यभीति किं तर्हि उपसर्गविशिष्टमसौ विशेषयते अभिषुयवतीति अत्रवचनप्रत्याख्यानपक्षः सम
फलत्वाद्यतनासावेव वृत्तिरित्यादिभाष्यमिति च मडकपव नात्यर्थं लभ्यते सदिरप्र अप्रतेः किं प्रतिम
साद नत्वसदेशालवनाविहूर्यपार्हूत्यलाभाभावादेवासंबंधः सिद्धोऽनत्राह किञ्चेति आवाह्व
आविहूर्त्यसामीप्यम् अवष्टभ्य गोर्निरुधा स्तम्भिर्मीयत्रास्त्रस्यार्थः परितिविश्यः सितसयोस्वि
प्रकृतिकौव्याख्यातान् स्यात्तिष्ठ प्राक् सितादित्यस्य संबंधार्थं प्राक् सीतादित्युत्तरसिद्दे पठितेन चाभ्या
सस्यानेऽनर्थ वेयनस्य षत्वाप्राप्तौ कथमस्य नियमार्थत्वमिति वाच्यम् द्विप्रयोगत्वादभ्यासस्य सकारस्या
पित्रर्थं च नह्यनोन्यादि संबंधस्तत्रेतः अर्थवत्त्वं नोत्या अवयववत्त्वमिव तत्संबंध्यावयवस्यापि अत्र
षत्वस्य त्वात् यद्वात्रप्रकरणेतन्न ज्ञानोविवनदानुपूर्विकस्य च ग्रहणं व्याख्यातम् अतएवानुषस्से
देहन्यादावनुविपर्यभिनिभ्यः स्यतिस्त्र अभ्यासस्य षत्वं स्यादिच्छिन्नि नियमस्तु प्राक्सितादभ्यास
स्य षत्वं नदा स्यादिच्छेवेत्येव सिद्धिनात्रन स्य प्राप्तिः स्यापि सनीसमा इति सूत्रेभाष्ये सर्वमिदं स्पष्टं न
तर्हि भाष्ये विस्तरशापति अभ्यासस्य षत्वं प्राप्नोति न च स्यादिच्छिन्नि नियमात्लभविष्यति प्राक्सि

स॰ को॰ नसेधाङ्त्वानियमः उभयस्मन्नपि: एवंच सिद्धितर्थकत्वात् नचैवं विध्वंस इति तिन स्मिप्यनीति वाच्यं
२०
20
स्यपिभूतस्य द्विर्वचनादिरुक्तं स्यपिभूतस्येति प्रनीकेय यपि केयटेन द्विधा योगस्य एवस्य पिद्विक
क्त इति समन्दायाश्रयमेव सत्त्वमिति व्याख्यानं तथा ह्यपने र्दिगी मि सूत्र स्य भाष्य विरोधात् सयथा
यस्य स्यपि त्वानुपपत्ते श्च सङ्क्तं व्याख्याने एव भाष्य नान्त्यर्थं दिगीति सूत्र भाष्येन अ्रयेत णादि गणे
स्फटिकरिष्यते गगांविसी यनीति विग्रतिषेध इन्यत्र सेधते र्गता विति सिषेधोन तस्या विरोधार्थ
कत्वेन गन्यर्थत्वाभावात् सिधत्यादावादे शाप्रन्ययोरिति षत्वं भवत्येव अ्रेत रसेधति न्यायेन से
धते र्गता विन्यनेनादेशप्रन्यययोरित्यस्या निषेधादिति केचित् सिचो स्तत्र यङ्गीन्यादिसाहचर्यात्
र्देषत्वा निषेधः उपसर्गादित्यस्यनत्वात् सेधेर्धातो वित्तिनत्वात् तेन गंगां सिसेधे न्येवं पर्यभियातम
सीन्येन्य स्वरति सूति सूतीन्यत्र सूणामावः सौत्रः धूञः सावर्वयक मिर्हूशापृ विधूत ने इत्येत
द्धोहत्यर्थः इटमत्रि वेन्येनो वानुवर्तमाने वाग्रणोलिङ् सिचोरात्मने पदेष्विन्यस्येति हत्यर्थे तच
स्वरतिग्रहणस्सोमर्थ्यादेव नान्नि हत्तिः स्तिहाक्रनभ्यैनी डिकल्पस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम् स्वराति
ग्रहणं नित्यार्थं स्यादिति तस्या ज्ञापकत्वादिति केयटः ऋकार इति तत्फलन्त नास्तो यीति हूस्व

निषेधः अतो हलादेः अत्रागेनेऽप्याकारोऽसंभवाद्धलादेरिति सामर्थ्याद्योगस्याकार इति
वैयधिकरण्येनान्वयः हलः परस्यामात्रावयवस्याकारस्येत्यर्थेन सिद्धे अत्रादिग्रहणं स्पष्टार्थं अत्र
कासीदित्यादौ न चकारेणास्ति प्रसंगः निश्चरत्वेनाकारविशेषणत्वात् नन्वेवं लवोरिति व्य
र्थं अतसीदित्यत्रापि येनानाव्यवधानस्येति न्यायेन वारणसंभवादिति चेन्न स्पष्टार्थत्वात्
अत इति तु अजटीदित्यादौ वृद्धिवारणाय तेनैव अत्राड्व्यवायेपीति वर्तते तेनाकारादिव्यव
धानेपि णत्वं यद्यपि तत्रस्थत्वे रेफषकारनिमित्तयोर्न्तःस्थस्यात्रादिव्यवाये प्राप्तिर्न तथापि
यत्र यन्निमित्तं निमित्ती च तयोरपि ज्ञादिव्यवायेणत्वम् अस्ति वात्रापि नदादेर्निमित्तत्वमिति
स्पष्टं भाष्यकैयटयोः यान्तादेरित्यनुवर्तनादाह धातादेरिति अत्रोपादेचउपदेशाशीतोत्र ण
कारमिच्छन्ति नकारीयन्तीत्यत्र अत्रोपदेशइत्यनुवृत्त्यानोदिनामयन्त व्याहृतिर्वीप्या नादीपि
नटम्रवस्पदनेत्रादेरेव व्याख्यानात् तेन भ्रादिर्णोपदेशायव आह इति भाष्यविरोधात्रास
च्चिः उपसर्गाद पूर्वपदान्तात्व्यायामित्यतः पूर्वपदादित्यनुवृत्तेनोन्नदादित्वि प्रसमासेपदस्था
दतोः समासेपीति नतु पूर्वपदादिकारस्यात्र निवृत्ते व्याख्यानन्तपवसित्रावदिंव्यर्थेनच

ल॰ घो॰ संज्ञायां पूर्वपदादिति नियमस्यावर्तितणत्वप्रतिषेधवायसमासासमासयोर्विशेषाव्यविधानार्थम्

२१ पूर्वपदादिति हृषेणासर्गादसमासइत्यस्यामित्यानियमेनव्याहृतेः कर्तमशक्यत्वात् नैवेनतत्र

करणे प्रकरणमभिडेनतत्सेति सूत्रमित्यर्थस्तावकमितिवाच्यम् रषाभ्यामित्यस्य समानपदे

इत्यस्यावृत्तेरुपदे इत्यर्थेन पूर्वपदादित्यस्य विद्यर्थेतेन ज्ञापकासंभवादिति चेन्नानन्यसमस्तार्थ

त्वात् तस्मात् नच्छ्रहेतात् आदेरिति कृत दीर्घः पदान्तस्य पते उपस्थितत्वात् दाह दीर्घीभूता

दिति अभ्यासादित्यर्थः अत्रापि लिटीति वर्तते दैदेषाकस्याऽक्रियत्वादाह दंदशूकक्रिया

मिति दंदशूको बिलेशयः वदमेकदेशः इति तत् क्रियायामित्यर्थः आदिर्ञिञिकारीयतीत्या

दौ नेदं नेषामनभिधानात् यन्त्रपदेशाइत्यनेहृतेस्तत्र नदोषइति तन्नतस्यास्त्रवितत्वात् कि २

न्त्वनदनुहृत्तावादिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः यङ्गादिषाहे उपदेशाभावादेवनडग्रहणेरित्याद्गः

द्विवत्वारिंशादिति विभाषा चत्वारिंशात्प्रभृतौ सर्वेषामिति विकल्पाविधानादाताभावः अपे

पदेशत्वादिति सेकः पर्युदासाद्वन्द्वयोर्दत्वाजेनसादित्वाभावादित्यर्थः ऋदुपधेभ्यइति

यजतिरिविभियन्तरित्यादौ किंत्वनित्यं तथापिऋदुपधेन नित्यत्वगुणसंयोगात्परत्वात् तत्रापर

त्वाद्गुणो प्राप्नोति इदं किं नावकाशं ईजतुरित्यादिः गुणावकाशः चिनुतनीत्यादिः परत्वादृदुपधविधेयेन

लघूपधगुणवद्भवति किं नस्यानवकाशत्वमेव न ह्यकिं भाष्ये उक्तं नावकस्यानवकाशत्वादपवादो

गुणस्येति यथा कस्य किं न सामर्थ्याद लिङ्त इत्यादौ गुणो बाध्यते न तथेह ऋदुपधविधेयेन ल

घूपधगुणवत्प्राप्तिर्नातिदेशसामर्थ्यादित्यर्थ इति कैयटः न च परत्वात् गुणस्य न हि विधेय लघू

पधगुणवद्भवनेति वाच्यम् अग्नमेयोगादिति किं तस्य न हि विधेयनिषेधातिदेशकत्वेन निषेधाप्राप्त्यव

लीयानस्य इत्यायादत्र विधेयविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः न च संप्रसारणविधौ किं नस्य कृतार्थत्वात् उ

र्वलेनानेनातिदेशेन प्राप्यमाणो गुणनिषेधो उर्वल इति विधिरनेन स्पृष्ट इति परत्वात्प्रवृत्ति

रस्त्येवेति वाच्यम् विचतिगदक्ष्णानीत्यादावतिदेशानङ्गित्वस्य संप्रसारणेन कृतार्थत्वान्नदनेन

रप्राप्तगुणेन न ह्यङ्कतीत्यातिदेशप्राप्तगुणनिषेधवाधायमेः एवं च विषमउपन्यास अनव

काशकस्य किं न इह पुनरुभयं सावकाशमित्यादिस्त उत्तरभाष्यग्रन्थ एकदेश उक्ति

त्याहुः उवोखेति द्विर्वचनेचीति निषेधात्पूर्वं द्वित्वे उकारस्य वर्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्सवर्णदी

र्घं बाधित्वा गुणो हरित उवङ्ङ्येन न गुणस्य स्यानिवत्त्वेनान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः स्यादित्यमा

त्वम् पूर्वस्यैव विधेः स्यान्निवर्त्तनात् उक्तं हि तस्यानिवर्त्तनमसवर्णाग्रहणसामर्थ्यात् सन्निपातेति
प्राप्तिमन्ति प्रयोजनेन परत्वव्याघातः स्यादिति भावः वार्णादिति अत्रह्य भ्यासस्येति सूत्रमेवत्ता
पके न हि इयङादेः यद्याद्यर्थं तत्र पूर्वं प्राप्तगुणहृस्वो द्विर्वचने चेति निषेधे द्विर्नामसं प्रा
मेगुणहृस्वीवाधित्वान्तरंगत्वात्तस्य वर्णादीर्घ इति हयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यलमत्र विस्तरः नन्वनेन सूत्रे
णान्तरंगपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञापितं इति मन्येनाह परत्वाच्चेति परत्वादित्यस्य परका
लप्राप्तिकत्वादित्यर्थः एवञ्चाभ्यासविकारे वाप्यपवादकाभावेन ह्रस्वह्रस्वादिशेषयोर्युगप
त्प्रवृत्तेन नः परकालो दीर्घश्चेन्तरंगत्वाद्दीर्घत्वं स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः अनिदीत्यामिति इदं
ऊत्वयानविषयं ऋच्छ्यौ न तिदित्वाभिमि न प्रवर्तते येरेषु येति स्वरस्य भाष्यप्रमाणेनास्य ३
नोपपन्नत्वात् नकारजावनुस्वारेयेव माविति ज्ञापकं तदाह ऋच्छ्यादिति नकाररहितः पाठस्त
पद्यातः इतिमन्तेनाविति इदमेव युक्तम् फलस्य भाष्यानुक्तत्वात् ग्रजेर्हृष अत्र वा लिटि दित्यनेन वे
त्पत्ववर्त्तितेनन विवक्षितविभाषा तेन च तत्प्रकम्पन लुटिवा बलाद्यावार्द्धधातुकेवा अ
न्यत्र नित्यमेव अयंगयोरिति न वक्तव्यं स्पष्टं चेदं भाष्ये एवं चैनाहि कल्पसामर्थ्याद्दीपानो

रप्यर्थेसार्वधातुकपद प्रयोगोनार्द्धधातुकइतिवाचोप्यम् स्वरदीर्घेति पूर्ववत्रासिद्धमिद्धीयरति
निषेधस्याप्ययंनियमइतिभावः चतुर्णामिति हलन्त्यादिनाचतुर्णांविनिगमनाविरहेणतेषाम
वैषांनियमार्थत्वमेवनतुअन्येषांनविध्यर्थत्वंभावान्ननदर्थत्वप्रवृत्त्या अयःप्रकाचउपदेश
इतिकारादिषुप्राप्तः प्रत्ययान्त्रयः स्तुकः किन्नीतिहूजादौप्राप्तः प्रत्ययान्त्रयस्यनियमेकसरह
णामेवमानम् यावानिति नत्वाधाहान्यमर्यादात्मिनइत्यर्थः नेनविधृतस्यस्यमिषाधियेत्यनेकमे
वपदिलनेहणीतिप्रक्रमात्मनन्नप्राप्तिनैस्यवनियमः स्यान्मैतदुपदेशान्तनइतिसूत्रेनित्यानिट्इ
न्यस्यानिवृत्त्यर्थपरभाष्यासंगतिः नत्वनित्यानिट्इत्यस्याभावे मैत्रिनाभारद्वाजस्येतिविक
ल्पस्यानन्तमेपूदितनप्रयुक्तस्यविकल्पस्यैवसमेनननदसंगतिः ममन्नकादिनियमेन मित्य
इडितिभावः क्रादिभ्यष्वेतनहिलिप्रवेतिविधानितनियमस्तेन हृतेपरिहृतमइत्यादिलस्यवि
रोधात् स्त्रचस्तृयेहक्तेयोः स्तृट्इतिवक्तव्यं नेनुसंचक्रवेत्यादिसिद्धमितिसिद्धं भाष्ये ननःस्त्र
र्णामिति नियमार्द्धिधिर्बलवानितिभावः उपदेशेऽजनइति उपदेशोऽत्वनुमसूत्रादिहाप्युदे
शात्त्वा हलन्तेइतिक्रनोभारद्वाजस्येति सूत्रेभाष्यस्पष्टम् पवन्नृयेडादेर्दृधियेत्यादिसि

ल. को. इत्याऽनग्रहणमावश्यकं अन्यथाव्यपदेशो यजेनानामाव्वविधानेनाकग्रहणमेव कुर्यात् नासौ नित्या
निदृश्नि नासौ सनसत्र नित्यानिट इत्यर्थः यस्मात्सूत्रात्त्रि नित्यानिट् चेति भाष्योक्तेरिति भावः ना
२२ नास्त्यदिति सप्तम्यंनानुवृत्तिः यथानासौ नेट तन्था यत्ल्ययीत्यर्थः नित्यानिटः किम् इयविथ अयं यस्त्र
23 णीति सूत्रेणनासौ विकल्पनेट् अनेनास्य थलि मिट नित्य यदाभाविभारद्वाजनियमेन विकल्पः स्या
दितिवृद्धिः नासाविति किम् यस्मात्वादेशेन च सिध्यत्यादौ नित्यपवेट यथा स्यादिति उपदेशत्वतः
उपदेशे किम् कर्षाचकर्षिथ अतन्तः किं भेत्ताविभेदिथ तपरः किं ततायावराधिथ नासौ किम्
निवृत्ततिनग्रहिष्यनित्यानिटः किम् आनंजिथाति भाष्यचक्रमिथत्यपि प्रत्युदाहरणं वोध्यं तक
मादिति नियमेनात्मनेपदे परेनासाविडभावेपि परस्मैपदे तन्त्वान् ऋतो भारद्वाजस्य अवस्ता प
स्वदित्यवसिद्धे इति नियमो यमित्याह ऋदन्तादेव तिन च ऋदन्तो विकल्पेन निषेधार्थमिदमिति वा
च्यम् अचस्तास्वदिति सामान्यसूत्रप्राप्तेन यन्नेन भारद्वाजानिति किं रवृदनेनिषेधस्येवांगीकारे
णास्त्वन्यतरानुसंधानया या विकल्पस्य वक्तमशक्यत्वात् सृजादिसु परत्वानित्यत्वात्व गुणेवपरत्वेऽक
दन्तत्वाभावेप्युपदेशग्रहणाय कर्षान्याभिः नियमफलितार्थमाह नेनान्त्यस्याति अत्रापि भारद्वा

नस्यापि संबध्यते अन्यस्यान्यस्य ऋकारेण नित्यत्वमाश्रित्यानिट् उपदेशोऽजन्तस्यान्तरन्यथीः रोतेन
पपिथन्यासावजेनस्नेनिपातेनत्वजानइट् सेनिपातनपरिभाषयायम्लोपत्तिमितेनस्यादित्यपस्तम् उपदे
शात्युक्ते एतदाह अजन्तस्यादिग्रस्यापदेशादित्यादि इट्इट्कृ नासेति निपातनिट् नतुस्त`` स्त्रुवोयत्वि
भारद्वाजनियमादि सूत्रस्य स्तादिग्रहणेन तत्पनेन नाश्राश्रित्येयेनकादिनियमप्रापितस्यैववाधोचित्या
दित्याशयेनाह नत्वेनित्समापनेयोगावयेतिग्रंथभावः यत्वनिषेधनित्यानित्यस्याद्गृहन्यानत्वदस्य
बंधवान्यइति निषेधः सभारद्वाजनामते ऋकारान्तस्यैवेति नियमेन क्रादिनियमस्यनापत्ति निषेधपरइति
पतेनभारद्वाजनियमोपनेनाश्राश्रित्यायेनाचस्नास्रदित्यस्यैववाधकइतिजवनिष्यित्यादाविप
नस्यादित्ययास्तम् ध्वनितंचेदम् सूत्रेवभाष्येकिंच भूरस्तात्प्रनिषेधकोऽटोरभसामर्थ्यादपिस्त्वादिति
षेधेननानन्तरस्यापिभारद्वाजनियमस्यवाधकइति नेटूषीत्यत्रवरेवकागादित्यत्रचभाष्यसंदृष्टेसि
चिहृवि: वृद्धिप्रकृत्यापरस्मिन्निमितकइतिग्रंगस्यसमानाधिकरणमित्याह हृगंतोगस्येति नत्कलेत
कोषीदित्यादौव्यंगत्यहृद्धिभावः नचवेनेटीतिनिषेधः नत्रहलनस्यत्यन्तहृत्यानादिषेधपरत्वाद्वलेत्त
लक्षणयास्याहृदेवीधनानपायेननाश्राश्रित्यायाभावेनाश्राश्रितेन निषेधोनवाधात् अष्टावसरत्या

ल॰टी॰ न्यायस्त्वनास्त्येव नोनःपादमिति पादेऽपि प्रदेशः स्त्रीत्यनुवर्त्य प्रदेशेति यत्प्राप्नोति तस्य निषेधस्त्वर्थस्य नान

२५ इतिसूत्रेभाष्यउक्तत्वेनफलाभावात् ऊजिनेति अर्थवत्वादितिभावः स्पतेनत्वणइको दोकिम् अप्रत्ययात्तीन्

इयन्तरिति इकोवाच्ह्रस्वः हि बहुत्वेनेत्यनेकाचो यणःसवर्णादीर्घयोःप्राप्तयोः वार्णादाङ्गमितिपरिभा

षयायणःइतिवाच्यम् केचित्विन्यासम्यादाहरंति इत्येतन्मकःवियस्त्वमितिकेचित् ऊडी वैकल्पम

विवकः नद्व्रौटणोदाहरणेहि समंतेचइलेयाम्बति अत्रेकाडुस्यइः सत्वाशितादाप्रसिद्धः लिड्सि

च इको॰॰ लहूलंतात्रेतिअमेयागादित्यनःकिदिति चानुवर्तते आत्मनेपदेष्विति किम् अद्रा

तीन् अत्र हि किन्त्वस्त्रजिदशोविति अन्तस्यात् अर्थभेदादिति पूर्वोदेत्यार्थइतिभावः नफलत्तुणाषा

ह्रेनभाविनाकारत्वाद्धिरूपादेशाहिमादेकहल्मध्यस्यत्वाभावाश्चयथायथमप्राप्ते विधिरयं नदी ५

नेविति पूर्वसवर्णप्रहृतिषत्वाप्रवृत्त्यावीजे विन्यर्थः अर्थाविशेषान्निर्दिष्टाशादाह स्वार्थइति यानो

रेकाधइत्यतो यानो वित्यादिकारादस्यार्थयात्रकत्वं आपाङ्कारान्तः तत्फलंतंगायायतमित्यादौगा

पायेत्यस्यपात स्वरेणांतोदात्तत्वेण शिवकारेणैकादेशस्याप्यतोदात्तत्वेन मित्यस्याड्यदेशापरत्वसा

वयात्त्वकत्वेनानुदात्तस्यादात्तादनुदात्तस्येति स्वरितत्वं सतायंतासत्ताविधौ प्रत्ययग्रहणेनदन्तत्वेन

णातिषेधात् दत्तग्रहणं यस्मात्तद्विहितस्तदादिविध्यर्थः तत्प्रवर्तनेनैव नेनेदेवदत्तश्चिकीर्षतीत्या
दौ देवदत्तोदैः समुदायस्य यतस्तत्प्रत्ययान्तसंज्ञकत्वट्कारणस्तचादीनां समुदायानान्त्वक्रिया
वद्यकत्वेनस्वभावादेवबोध्यम् स्पष्टंचेदं प्रत्ययान्तमनःइति सूत्रेनमोवरिवइति सूत्रभाष्ये विवृता
यामिति विषयसप्तमीतिभावः परसप्तमीत्वेहि आर्द्धधातुकोपदेशेरहकारांतमितियोगो या
चितेत्यत्रलोपोनस्यात् गोपायितेतिचनसिध्येत् पूर्वंक्तिनयवापत्तेः कास्प्रत्ययात्तेभ्यश्चेत्यत्रा
तुम्भयरतिशेषः सूत्रेप्रत्ययग्रहणमपनीयेति यतच्चहरदत्तग्रन्थेस्पष्टं परेणकासीति सप्तम्यं
तेनह्रटितसूत्रेरत्यर्थः भाष्यकारस्यग्रहणेचकास्तउपसंख्यानमित्युपक्रम स्वरस्याभिधानमाष्य
चक्रमित्येतत्रपि प्रत्युदाहरणं बोध्यंचलक्रमाविति नियमेनान्यत्रैवयोगस्य विडभावेपिपरस्मै
पदेनसम्बन्धात् यत्नोभावदागमस्यप्रचलास्वदित्येव सिवेनियमेभावमित्याह चरदेनादवेति न
चरदेनोविकल्पेनविधेयार्थमिदमितिवाच्यम् प्रचलास्वदितिसामान्यस्तत्प्रणतयनेन
न अत्रएवभाष्येनन्नकर्तव्यमितिनोक्तम् अत्रएववाचारोगलोमेति वार्तिकेयात्नम्भ्यरेव
किद्विमाशंक्याव गन्भावके ऽन्यादौ कास्यर्थे [illegible] यादामेत्रेरन्यामिथ्यास्यादित्यु

ल॰ शे॰ कम् भाष्ये तत्राकारस्यानुबंधस्यैकाच्त्वात् न च भौतपूर्विकानेकाच्त्वं स्वाश्रितानत्वामिति वाच्यमिति

आमर्थवार्तिके ह्युक्तं तत्परमाह सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः एवं तर्हि अवगल्भायतु

२५ 25 क्रमणे नकाकर्यकार्थे चानुबंधानामेवत्वामिति अवगल्भ क्लीव होडेति भाष्यात् तस्मात्तदर्थेन स्व

चारितार्थ्येन भौतपूर्विकानेकाच्च अस्मिन्पक्षे मानाभावात् अनुबंधासंगाच्च सर्वप्रातिपदिके

भ्य इत्यनेन क्विपि अवगल्भतीत्यादिवारणायावश्यकः क्वचिदस्मिन्नेतेभ्यः क्विप्स्यतेन नाप्रामि

न्यायेनाऽस्यानुज्ञापकत्वात् सर्वग्रहणेन अवगल्भेति वार्तिकोपि तथा बहुविषयत्वाय वाप्यनापन्या

यः अत्रेदं बोध्यम् प्रत्ययग्रहणोपयन्नयवादिनोप्येकाच् भ्यश्चाचार क्विपोऽनभ्यासमावश्यकम्

अन्यथारंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदस्यात् इति हरदत्तोदाहृतानि सर्वोदवकाचिन्त्यादीनि चिन्त्यान्येवे ६

ति अतोलोपः आर्द्धधातुके किंहृतस्य ह्युमनि एतेस्य प्रत्ययउपदेशोऽकारान्तः कुणाचुणी अस्मदी

यः पाटः क्रियालाघवार्थः (इत्यपिवक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानुरोधा) अन्तेवास्तस्मेवपठेति

स्तमाचिन्त्यवेति यद्यपि इत्थमिहैवोपद्यासेत्यनिष्टत्वार्थे इत्यपिवक्तुं शक्यं तथापि संप्रदायानु

रोधादेवमक्रम् स्तनावत्रबंधस्येति आर्द्धधातुकविषये आयादीनांवैकल्पिकत्वेन तदभावेचा

विनार्थमितिभावः चर्त्तेरिति अननुनासिकस्यापि दीर्घस्तन्न क्विप्स्यादृ चर्य्यणातिङ्भिन्नस्यैव फलादेशेऽर्ह
णात् कामरन्नरिति अनिल्लतणात्वानोपयाद्वृड्ढिः निषेधः अपामे लोपापवादइति णलोपापवादस्य
र्थः वस्तुतो अयाद्नुवादोयेनदनुवादबलाद्वणलोपवाधः ध्वनितेचेदं अहन्स्ते भाष्यइति णादि
सूत्रेनिरूपयिष्यामः ननुपरत्वादियङादिषुनलोपेनस्यादत आह णपलोपाविति निक्विजन्तमिति
क्विन्नङ्लेभेः प्रत्ययादिन्येनेनवाधात् एवंचीपनीत्यप्यवकाशः इट्भावेऽरकोकलितिकिला
त् यत्नयदिचपुनः प्रसंगआश्रीयते स्थानिवद्भावेनचणित्वेनदाणित्वायोगेवार्त्तिकमनावश्य
कम् अनयवसमनशेषाणपनानोपरत्वाद्वृद्धोहूनायालोपस्तमायलोपस्यागमितिभाष्यउक्तमिति नन
अगिति प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्येनाहूनायांवृद्धोलोपइत्यर्थस्यणौचणीतिसूत्रभाष्येऽवीचदित्यु
पक्रम्यैवंसिद्धान्तितत्वेनणपलोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेनचपरत्वाद्वृद्धिरित्यत्रस्यभाष्यस्यैकदेशयु
क्तित्वात् किंचवृद्धोणिलोपापिडुलेभः णरभावात् नचस्थानिवद्भावः वृद्धिस्थानीकारवृपाल
वृतियमितिणत्वाग्रयलोपस्याल्विधित्वेननतत्रस्थानिवत्वाप्रवृत्तेस्पष्टाचैवेयंरीतिर्भोभगोऽइनिसूत्र
भाष्येऽपनाम् इत्यादाविनदीचनोपयाद्वस्वनवसिद्वयेणाणौचुपसंख्यानमेवकार्य्यमवन्तु

ल॰ शे॰ ङेर्णित्त्वोपसंख्यानमिति वचनाभावेन सिध्यति न चाव्यवहितत्वादग्लोपित्वाच्चैत्यैव सिद्धं तत्रोक्तिर
ग्रि॰ भाष्ये त्वेकदेशयुक्तिः एवमतो लोपः इति सूत्रे एव लोपो विति पूर्वविप्रतिषेधेन सकानवकाशत्वा:
२९ एवं विधिषु हृते षु स्थानिवद्भावात् णित्वेन लोपाभविष्यतीनेवं वाक्यं इयङादेशेन लोपाप
९६ त्तेरित्युक्तं भाष्येन तदप्येकदेशयुक्तिरेव भोभगो इति सूत्रस्य न्यायसिद्धभाष्यविरोधात् किंच
णेरनिटीत्यस्यांगस्यानिर्दिश्यमानोऽन्त्यस्य लोपः स्यात् इति पक्षोऽवोद्धे इति सूत्रभाष्या
लभ्यते न च हि स्थाने द्विर्वचने ण्याविटदित्यादौ णिलोपानस्यादित्यापादितं एवं च यदिङ्ग्रन
स्यानिर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाभावान्समुदायस्यैवान्यालत्वाभावा लोपाप्राप्त्या नैसकदेश
क्तित्वावश्यकत्वात् वचनसामर्थ्यादितिचरमात् गुणादीनां णिलोपबाधकत्वेऽगदावपि तेणात वा
ध्यसिद्धिरितिमतेभावः तेनकारणादिसिद्धिः एतेनैवमनेकवचनकल्पनयानत्सामर्थ्येन
न हेत्वाधकल्पनाद्वैलक्षण्यापूर्वविप्रतिषेधकल्पनायापत्वा लिटीत्यस्यैव विनयमित्याहुः णौचङ्गी
णौ तागस्याव्यवहितत्वमेवचङ्जात सामर्थ्याद्व्यवहितपरत्वेन तत्फलितमाह चङ्परेणाविति णावि
ति किम् चङ्परे यथा याह्वस्त्व भाविन्याग्रमे भवेनसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः न च त्वरः प्रश्न इति उकार स्या

संभवः नयाय्येन तं गत्वा हूय्यावादेशयोः कृतयोस्तदसंभवात् तत्र च हृस्वोऽहृदेरयवादः हृस्वप्र
हृतिकाले हृदेन्तिः यत्तत्वेन नस्यमहाप्यकत्वासंभवात् पदसंस्कारपक्षे पिनिमित्तनिमित्ती
भावापन्नयोस्तु कार्ययोः क्रमेणोवृत्तानेन न्यायेन संस्तानि कृत्यति समये पयवहूय्यावोर्निमित्त
त्वनानेनेन च तुन्नरकालिक हृस्वेनेन तद्वायायोगात् न च सामर्थ्यनपाङ्ग्यः प्रत्ययस्तस्मि
न्नुपधायाः इन्यर्थमविद्यमानेरिनिवाच्यम् तदेव तयासकलवोमवायहामन्तेनणाविन्यसे
वलन्नुमात् चाडिकिंकारयतिगपयायाइतिकिम अवकोतत् प्रत्ययसंयोगी शेउक्षिपिना
कोतत्वात् नाविन्नगसेवविशेषणेनावृइनिवोच्यम् तडक्के पाईर्वा इति सूत्रे कैयटे शाद्
लिन्यत्वेऽपि उपायामन्वय्याअयणीयोमवगवहिरंगवाभाइति तिन्यः शाब्दोवाक्यपदस्त्वप
स्तदत्वाख्यानेपीत्यर्थः अन्यस्येति अन्यथा न्याख्यानविलक्षण इति मदर्थः बाहुव्रीहिरिति
परग्रहणसामर्थ्यादिति भावः नहि षोष्ठ्यं वषिरेवनलक्षु अङ्गस्यन्यावृत्यागसंस्तानिमि
त्तमिति व्याख्यानात् अतएव श्रीप्रभृतिनेनानसत्वंतदाह अङ्गसंसेन्यादिनितन्यपल
क्षितिसंनिपातात्व उपरेणाविति लयोरेवविषयत्वामिति भावः अतएवेदकस्मात्

ल॰शे॰
२७
27

भवति अत्र मा गमन् लघु चङ्परे इत्यत्र अनेन व्यवहिते चात्र लघु चङ्परे इति भाष्ये संगच्छते चङ्
परे णौ यल्लघु तदभ्यासस्याव्यवहितमित्यर्थः एवं चोच्चकासत् दिव्यादौ नैव सन्वत्त्वम् ओदिद्दत्
इत्यादौ चैवं वदीदृशत्वं ओणिनत वदित्यत्र च भवत्येव सन्वत्त्वं अचिकमत् पदचिन्त्यादित्यत्रापि स्प
वत्वे अन्यनेनैव त्वो वा पनाथ न संयोगे व्यवधानेपि हि तात्परानार्थं दोषः अङ्गस्येति अवयवषष्ठ्य
र्थः अस्य फले चिन्त्यमत्र यल्लघुपराभ्यासस्येत्येव सिद्धेः मा भवानुनिरीयेनन्नत्र लहोनोकेन
व्यवधाने फलेन ते स्कुटेनाविति चङ्परे इत्यस्याहृतेति भावः एवं वेति चङ्परे इत्यस्यागविशे
षेणेति त्वस्य प्रत्ययपि मितत्वेनैव णि रूपविशेषो लाभ इति भावः अथ यल्लघु ? ? विकृतः ८
ओदिद्वदित्यादौ दीर्घोपि सिद्धाः अपेहा चङ्परे णौ यदङ्गमोदिद्वदिति तदीयाभ्यासस्य ङमादा
य सिद्धलोपस्यास्ति वर्त्वेन णौ मा दायवा लघुपर इति व्याख्येयम् ननु मीमादीनां लोपः आभा
ति अमीमयत् सिद्धं नसेति पाहहगा मभ्यास रूपं दृष्टं ताहृ ग्रासे वा त्रातिदेशानन्तकार्यस्यान
चमीनादीनामभ्यासरूपमस्ति लोपश्चानरूपमिन्दुक्तो गानद्वा हासिद्धमिति भाष्ये उक्ते
नत्रैकेपटः नत्रमीमादीनामङ्गानामभ्यासलोपो विहितो येनाभ्यासो णिपनानो अन्येपत्र चङ्

यशेत्तो यदेशेतदभ्यासस्य सवर्णत्वं णो मीमोदीत्यवोगानिनस्मादेशान्यत्वादित्यस्यायमर्थः येषामेषा
नोऽभ्यवस्यादिविधीयतेतस्यात्रग्रहणलोपोनचित्यादिरहितानाममीयदित्यादेशदेनोऽसवर्णत्वा
भावात् अभ्यासस्यैवहलेनेनसवर्णत्वमिति यवश्चैकेयदेनापि अयंयदेत उक्तं इति चेन्न अंगस्याभ्या
सइत्यवोगे किंनिहृपितेग्राह्यंचझरूपितेणिनिहृपितेवानत्रोपास्थिननवान्यायान्याश्च णिति
हृपितमेवग्रहणेनेत्यवेयरतपाश्चर्वभाष्याविरोनतस्येपाजिह्वशक्यत्वात् अन्यथापकस्यैवप्रयो
गस्यसूत्रव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्वेयायपनोनवेतिसूत्रस्यभाष्यविरोधइतिदिक् सन्य
नः अन्नः किंनजग्धितिनियरत्वस्याघ्राद्यर्थम् अभ्यासस्यैवेत्यकारस्यान्यर्थः इतिदीर्घोकिनइति
सूत्रेभाष्यस्यरूपम् अनयवविवक्षोदयिषितोत्यादौअन्तरंगत्वात्कपिइस्विष्टिः सन्वराभ्यास
स्यान्यर्थः हिप्रयोगत्वाद्विर्वचनस्यापीप्सितीत्यादौसन्ययरत्वमभ्यासस्यपदेलोपस्यस्याति
वत्वाभ्ययविषनइत्यादौनलोपः क्षतिनेचेदंलोनिलोपातितिसूत्रेभाष्येनत्रहत्यभ्यासादित्यस्यमा
नियोभ्यासस्लस्याप्याप्रिस्यानियमोयथास्यात् यङ्गीयोभ्यासस्लस्याप्याप्तिस्तत्रनियमो
माभूत् साधुप्रोनेसन् साधुपिषतेत्यानोभ्यस्याप्तिस्तस्याश्च नियमोमाभूत् अपीषिषतीति

लघ्वा॰ प्रयोजनमङ्गं सेनायाः कार्यमितिनस्यहेतिहि सूत्रे वीप्सा तस्य इत्यस्य प्रकाश इत्यनुवृत्तस्तस्य हितस्य का
र्यदेशोस्य निपाते अङ्गे चनत्रसेनिहिते नत्रागस्यैनिकर्मेति षष्ठीकारकविभक्तिर्न्यायप्राप्तत्वान्
२८ प्रकाश इति वचनेन समानाधिकरणम् एवं चागमस्तैकाचकर्मके पक्षे उच्चारणेन तयोः वीप्सा
28 सम्बन्धस्य च मन्वदित्यर्थः इत्येकास्त्वव प्रहृत्तिर्दर्शितमेवागमस्यत्याहृतिरिति भावः इदं
वाजजागर इत्यादौ मन्त्रप्रावाधादाने परभाष्यविरुद्धमित्युरुचे राह वस्तुत इत्यादि अत्र
देशेष्वेनुपदेजनकतयाकर्षविन्तेयम् कुर्णीदीर्घ इत्यस्मादित्यपहृष्याते मन्त्रवैवत्वेनाप्यु
न्यते अर्थोपपत्तिविति अर्थशाह्यास्मिन्विप्रहृतेराङ्गेतिभावः वस्तुतश्चाप्युडागम इतिभा
ष्यमत एवतेनैरणफलाभेदाय लड्गुस्यानभिधानमेवोचितं मूलं नहृत्वाचितान्यायेनेतिदि
क् तस्यादिति तस्मादेवेत्यर्थः ज्ञापयतिग्रथवेत्यायवाचीनोक्तप्रहेणेत्यर्थः कैयटेनैव
ति एतल्लिङ्कर्षश्लाम्नः अपितानामितिकमिप्रभृतीनामित्यर्थः मेविभाषाजनमेनेतिसूत्रे
जनग्रहणेन यथाग्रहोस्यादिदिवाग्रग्रहणान्न था मनग्रहणेनापि सनन्तेः मनोनेश्च यूह
रणम् अत एव सनोतेरनुनासिकलोपायात्वविप्रतिषेधेनेति वार्तिकव्याख्यावसरेभाव ८

तनोतेर्ग्रहणस्य कोऽवकाशः सनिचयोविभाषात्र ग्रामस्यावकाशोऽन्यत्र दारपरत्वात्क्रम
भाष्यमुक्तप्यान्यथाजेनत्वेनोर्द्धयोरेवमत्वेन ननादेष्यप्रतिवद्धवचनात्सगतिः स्यात्समस्त
पत्तमतमादायतद्रूपपत्तिः स्याद्वेवमपनेन भाष्यकृतानेतिनुकस्यास्य ननत्ग्रग्रहणमित्यथा
तसमम् नवाङोपीतिवक्तिर्हि यो कार्यं ऽकारोच्चारणेन पगन्तादेवास्य प्रकृतिर्नतपास्य
हादाविति कार्यम् ग्रनतसाधाधामजत्तमित्यत्रपत्तीयविभाष्यन्यात्तं प्राप्नोतीत्यवः परस्मि
त्तितिसूत्रशेषभाष्यविरोधापत्तेः तस्मादकारोच्चारणं दृष्टार्थमेव क्रमभाविति उक्तमेतत्र
हे लुकि दीर्घो भवत्येव क्रम इति सत्येतु हतोगस्य परस्मैपदपरत्वाभावात् रूपितस्यैव ग्रहणेन
हे लुकापि तत्तिरूपितोगस्य कार्याभावेन लमनेनपस्याप्रवृत्तेः प्रत्यासत्तिन्यायेन लमना
तमेवग्रन्यपदेशात्तस्य कार्यमेव निषेधप्रवृत्तिः स्तुक्रमोः स्तुक्रमोरिति प्रथमार्थे षष्ठी
ग्रनात्मनेपदनिमित्ते इति समस्तप्रतिषेधः स्तुक्रमेमपचात्मनेपदनिमित्तेन भवस्तत्र
प्रत्यासत्त्यानात्मनेपदमात्राद्वयानकस्य इत्यर्थः उदात्तत्वादिति सिद्धे नियमार्थमन्तोदात्ता
त्रैवेति प्रसक्तत्रयादेशकः कितीति निषेधएव प्रयस्तान्यतिषेधकोऽङ्गारंभसामर्थ्यात्

लघो॰ निमित्तत्वेनाश्रयफलोपहिते न योस्यतामात्रेणेत्यस्य विशेषणत्वादाविट्भवत्येवस्य क्रमोऽयं नाम्नो
२८ पदइति तन्न सूचितम् तत्र हि परस्मैपदे इडित्यर्थो विक्रमपि घ्यतीत्यसिद्धिः स्यात व्यवधा
२9 नात् आत्मनेपदेनेडित्यर्थे तु प्रविक्रंस्यते इत्यसिद्धिरतो निमित्तपदोपादानमिति दिक् नर्मः
परेषामिति परपदं ग्रीष्ममेव पर्वतानस्यनतः परस्मैरूपपादनेऽप्यपि प्रतिहृमानत्वं
मात्रेणासामर्थ्यात्क्रमपदृत्तिर्वाच्या अन्येत्वष्टः परस्मैषाय स्यात्पर्थः ग्रीकारव्यवधाने
न सामर्थ्यात्क्रमहृतिरित्याहुः अत्रोगादिनिति हृतम् अत एवोपदिदीपिष्ठे इत्यत्र विकल्पः
प्रत्यथापुटः परादित्वात्सात् इयं चप्रासविभाषात्वाइपिपिषेति सलोप इवणीत्त ८
मेधाभ्रमि गात्रमित्रीणः ग्रीष्ममित्यस्य प्रासेः परस्यापसर्गस्य प्रकृतत्वादयन्ताविनुप
सर्गविशेषणं अत एव निलयते स्नायते पल्यवते इत्यादौ सर्वत्र लत्वसिद्धिः रेफवि
शेषणाच्चेत्तस्मा यतेति सपयन इत्यत्र प्रकृतिहृता व्यवधाने एव स्यादिति भावः सो
यतङ्गतिश्रुतः परस्मिन्निति स्यादवता ह्यपवर्ग इति सष्ठभाष्ये रणाहृपमितिप्रत्य
यइति नातत्वभिधानादिदिति केयटः कथमुदयतीति शानव्याप्तिरिति प्रश्नः अ

नित्यत्वमिति इदं भाष्ये न दृश्यते इदं कैयटकृदित्यत्र षष्ठीषाभाववादिनामेवान्वयं प्रयोगासाधुत्वे
निवाप्यम् उदः स्तोदंन पुनःप्रसंगेति द्विविकृतेपि साकाशाद्यभिमानः लिटीति विषयसप्त
मीति परे दीपकृन्न त्रुधीति त्रुध्यतिरेव ग्रहणं नस्यवात्मनेपदित्वात् चिणोत्लुक् प्रकारित
तामिम्यादौ न स्याल्लुक् प्रतिलक्ष्यलक्षणभेदेन पूर्वचिणोत्लुक् उत्तरचिणो लुक्षसिद्धत्वात्
प्रनोत्वा कुचिद्भाष्ये सोवत्तां नस्यति यादौ दृश्यते प्रागंतुनाकारेणानिर्देशः संकोचे इतिनेत्र
सेवरस्यर्थः नत्रैवमप्युरप्रयोगात् गतिवादर्यसप्तमीयवोध्यम् च्चमगोतिः कृयटतानिःद्वै
नं कौटिल्यम् सनलिङिनिमित्त इतिसनलिटोरिति सप्तमी प्रभ्यास विशेषणं चेति भावः स
नलिट्परयोरभ्यास इति वक्तव्ये चितं उपात्यपद्धति सतिलयोगशिष्टत्वेनोभयापदेशाकालस्य
कत्वायाद्धर्यात्कोपदेशकाले इदं दत्वात्सेनलोप इतिभावः नस्यस्यानिवत्त्वावादिति यतेनवस्यलो
लोपस्य विधौ यतामित्यपाते चिवतीत्यादौ वस्यस्थानिवत्वेनाद्र्धयातकत्वादि पतउकारहत्वा
लघुमेत्वेनानविधावितिनिषेधात् स्पष्टाचेयं रीतौ भोभगोइति सूत्रेभाष्ये प्रयः परस्मिन्नि
ति सूत्रेभाष्येऽन्युपेतव्यस्यानिवत्वेपंचमीसमासेनयविशिष्टनमेकदेशिनइतिवाप्यम् प्रत्य

ल·शे योकार इति असंयोगपूर्वादित्यनेनाव्यवधिमतोः सामान्याऽकारयव विशेषइति भावः असंयो
३· गपूर्वीयकारस्तदंतोयः अन्ययइति वक्तव्यत्विनम् असमीदमाविदिति यत्विकोगुलोति सूत्रे भाष्या
30 ग्रो लेति सूत्रे वकारग्रहणस्य चक्ताभावान वीत्यवीदित्यत्रदोषमाशंक्य रूपंतेत्यत्राविमवा
नैतिङकेरत्र निषेधयव विशेषइति भावः लक्ष्मेइति नन्वमध्येयवा भ्यापेनास्य निषेधस्या
गोलोन्वेन न्यायेबाधकत्वात् जागरोऽन्नलक्ष्यानुरोधात् वाभ्यसामान्यविंनापायवांगीकारा
त् हसमोनादिविधेयत्त्सामर्थ्याद्धि कल्पस्यैवनिषेधात् अतएवसूत्रभाष्योनविरोधइकइति सू
त्रस्यभाष्यपूर्वपक्षोक्तिरितियोइत्यादिक् होत्तमोऽस्यादयः पंचाद्याः ईग्गतिदानेष्वितिपाठोनात्र ॥
म् एतिभाषणमन्तनभाषणम् आद्यइति ग्रनपववेहन्दभेऽपियातिनोत्यादिमगच्छनेगाटेति ट
लोपेहत्वास्ति इत्येनलोपविधानसामर्थ्यात् शलइगुपधेतिटेनेरिति यानुविधोनात्वेनुगुह्यम्य
समेटत्वात् अगुहादिग्यादेकोत्तानस्यात् यात्ताकेऽभावमादायानिःटेत्वनित्यमेवस्यात् आरंभवा
दित्सत्रमते इदमनिट् इति विशेषणादेवकस्यनेऽदितइतीटनप्रसङ्गादे वस्यायामात्मनःस्यात् इ
उपधत्वाभावेऽपिकस्यपियानेभूतपूर्वगत्याचरितार्थमितिवाच्यम् कस्यकित्त्वसामर्थ्यानदयहेतेः

नववककाराभावेन्तःणात्स्यिप्सान्तरंथिके सेन्तःणत्सा विन्यादौ कत्त्स्यावीति लोपापत्तिः नचोत्तरसूत्र
स्यान्मनेपूर्वेग्रहणाबकृषणेहोषान्तराह अनादौनङीति एतद्यवककारेकृतेपिदोषः वेत्तनाहत्त्याववि
न्यादौनलोपः उत्तरसूत्रे दौशाकत्स्येवग्रहणेनानपोमिकारोद्भयाद्वत्त्र नत्स्येवग्रहणेननङीति
निष्फलमन्तलंचेत्पन्ने ग्रहणानामिति लोपाभावश्चातोङित इति स्यादितिभावः प्रतिसानमिति न
त्वपाङ्गेनस्याभिप्रायप्रकाशनम् अपपाठेन्देनरवदेन्यादि स्तरेणमादरस्तमोन्यदस्तन्दीर्णमिति
नरथीः नीचमह इषस्तकारेषत्स्वन्यपाश्मतिषयइति वार्तिकादेवेषग्रहणेनेच्छतीस्यात्यारेव
ग्रहणम् अचस्त्रे पानपाठेचेत् इत्यादि न्याठेनार्थः नादेशेति ननुमादेशेनवर्णोडुर्लभः वत्सादेरि
त्यादिग्रहणासामर्थ्येनविशेष्यविशेषणयोरपिनसम्बन्धाग्रणापदवपाद्यस्मिन्निधिस्तदस्पग्रहणेः अ
नपदवइत्ति उडीन्यादौसादेःपदस्यतिनार्थ्यइतिचेन्नसूत्रवाहलादेरित्यनुवृत्त्याविशेषणीभूतवलप
दार्थस्यनकारेणविशेषणात् नकारेरूपवल्लादेरितिवाच्योर्थः एवमेसतिचीन्यादावपिदोषाभाव म
समीपत्वप्रथमार्थेऽपवेनत्वम् उदविद इत्यमभ्रामविभाषाप्रत्ययान्तस्याभावेनदृशीतिनवीतिसूत्र
भाष्यस्यपथम् कैयटादयः इति प्रिसंम्राऽलिंगन इति सूत्रस्याइतिदोषाभावम् अथैवपाठ इति नत्वया

ल.को. न संज्ञार्थः पाठः द्युतात्पूर्वं पाठे नैव सिद्धेः अपाठस्य ज्ञापकत्वात् एतेनायं द्युतात्पूर्वं पाठः पुषादिसूत्रे च स्ता
दीनि पाठ्ये लृदित्वं च न कार्यमित्यपास्तम् पाठस्याङ्गसंपादकतया चरितार्थ्यं शापि परस्मैपदे प्रयोगाजा
३१ यतेः लृदित्करणमिति यद्यपि च सादेशे नैवायमदिति सिद्धे तथापि यासीदिति प्रयोगवारणार्थमस्य
31 लृदित्वबोध्यम् आशीषीति इदमुपलक्षणं एकचिणोर्विषये प्रयोगाभावात् एतेन लिङन्यतरस्यामि
त्यनेनान्तामर्थ्याल्लिटीमास्त प्रयोगोन्यत्र तु भवत्येव जयस्यतिरूपवारणस्य तन्त्रामर्थ्यकम् जयस्य त्यस्य
ष्टत्वे हि असार्वत्रिकत्वबोधनेपि न कथमपि सार्थक्यम् अन्तरवेपदेशात्तु न इति सूत्रे च सेः प्रतिषेधो
वक्तव्यो न च सिध्यति वार्तिकेनासौ निष्यातेह लाभावात् प्रत्याख्याते भाष्ये अन्यथा अस्य प्रतिषेधा १२
र्थं वार्तिकं स्यादिति तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः अवप्रत्यये घस्लादेशप्रत्याख्याते तदर्थेन रूपवारणार्थमि
त्याहुः अत्रावीदशावीदिति यद्यपि एकोगुणोऽति सूत्रे ऽतोऽन्यत्र वकारप्रश्लेषाशङ्का तथापि पूर्वपक्षत्वा
त्तस्य सिद्धान्तप्रश्लेषमानाभावेनात्र विभाषा वृद्धिरिति भावः मह पूजायाम् अयं दाने इति दाप्यति
तिसूत्रे भाष्ये श्रुतिनायोः संप्रसारणप्रत्यासन्त्यागाभ्यासयोरेकनिमित्तत्वपवादस्य प्रवृत्त्यादयो न की
पिघतीत्यादौ संप्रसारणाभावः व्यदिद्युतदित्यत्र तु ... इति समाहारद्वन्द्वगर्भद्वन्द्वाश्रयणेन दोषः

इकारेणोपस्थितयुक्तेरेवैकारान्तस्य ग्रहणम् इकारस्य णिचपवस्यापि साहचर्यादिति दृष्टानुसारिणः अत्रमाना
भावादयुक्तेर्णेपि नाच्छडि संप्रसारणं न भवत्येवेति भाष्यानुसारिणः श्यापिर्नेनामयात्प्रुतिसाहचर्यात् नचाभ्या
सप्रकृतिभूतयुक्तिसाम्यात् अभ्यासस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययाभावात् संप्रसारणमित्यर्थे नोक्तदोषप्राप्तिः स्पष्ट
वेद्य शीतिर्दृः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये इत्यगादिकारयोरव्यर्थः इति वाच्यम् अभ्यासस्य संप्रसारण
लाभानापत्तेः अभ्यासस्येत्यनुवृत्त्यर्थं तत्र दाप्याशीक वनिकान्याया च एतेनाभ्यासादिम प्रत्ययस
प्रकृत्याकांक्षायामुपात्तत्वात् तैरेव ग्रहणेनाभ्यासनिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतयुक्तेः संप्रसारणमित्यर्थे
ननाङ्गादिकारे एतत्सूत्रपाठे फलमिति परास्तम् किं चाभ्यासस्यान्यतो प्रत्ययापेक्षत्वे पितत्वेन तदपे
क्षत्वाभावेन शास्त्रेणक्षापेक्षमाणाभावः एतमवाभिविषिचतीपि सनीत्यत्रश्यादिषिति सत्वं भवत्येवेति
दिक् घुइभ्यो लुङि वहुवचनादाद्यर्थावगतिः षष्ठ्यर्थे लङीति समसमीतदाह घुतादिभ्य इति षष्ठी
समस्तोः प्रतिप्रसवविधिरयम् अलगंगमयीति सकारादिविशेषापेक्षत्वादात्मनेपदनिमित्तत्वाच्च
निषेधस्य वहिरङ्गत्वमिति अभिमानः चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति तेन हि सर्वेषु प्रत्युक्तं निषेधव्यापारो
ध्वन्यते अन्यथानवस्य इत्येनावमेव सिद्धान्तं हैयर्थ्यस्पष्टमेवक्त पिव्याहृतिस्तत फलनासिद्धेति चकारे

ल॰शे॰ एतस्यार्द्धधातुकेनस्यापि निषेधसत्त्वात् कृत्करणेन कृतादेरिव कृता देशस्यापि समाप्तिर्वीपयितुं शक्या अ

न पपवहृष्यः स्तमनोरिति सूत्रं संगच्छते नेन हृड्डा इति वचनं नयेन नाप्राप्ति न्यायेनार्द्धधातुकलक्षणोड्डाये

३२ न च वित्त्वार्थम् हपस्तनास्तु वेति सूत्रारंभसामर्थ्यादेव विकल्पेनेति भावः वस्तुतस्तु नुर्भि इति व्यर्थे

32 निषेधाम्भ वलीयांस इति न्यायेनान्तरङ्गाणामपि वाधसिद्धेः वृत्तादिभ्योऽपवादत्वान्न स्नेति वचनव्यर्थता

सर्वे ग्रिनिषेधाच्च अतएव वचनसंधर्य इत्यस्य प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं संगच्छते किंचवहिर्भूतं न शाहृनिमिति क॰

स्येव वक्ति हङ्गृत्वमिति पवे न नापि नत्वायेनेतिदीक् इति दृदइति स्पष्टं चेदं प्रत्याहाराह्निके भाष्य

न च्छेतिकृपेति पदमित्यर्थः सूत्रमित्यन्ये आहृतिफलं वाक्यभेदः वृद्धिति कृतेःकर्मविक्विप् विनश्चति १३

अतिदेशार्थफलं तु विङ्गिदादिभ्य इत्यत्र नत्र येन्यविकरणा अन्यथेनेतेषां तन्मयुक्ताःएवविकरणाः

येत भ्यादिस्यापवाद दियन्ते स्वतंत्रावापत्स्यन्ते नेषां पावेवचेच्चेन मैवेति एवं च विद्यटपतिरित्यादौ

मित्वं न स्यादिति भावः नान्यमित इति अनुवादसामर्थ्येन तद्वापकल्पनायेत्यपाभ्याकेल्पतेत्रकल्प्यते न

स्येवोचित्यादिति भावः नचाचित्तार्थमयं भुवादिरनुवादस्तत्रैव च्वटतिपाठितं युक्तत्वात् एषां सं प्रयोजने

युक्तुरावग्राभ्यां चिन्त्यफलाभावाच्च हलादिशेषापवाद इति यस्यानिकहलादिः शेषापवाद इत्यर्थः

नचाभ्यासविकारेष्वपवादकभावाभावेनेदमसंगतम् अजीगणदित्यादौ हलादिःशेषइत्यस्यानापा
र्थप्रयोजनत्वेन भाष्येउक्तत्वात्सालोपस्यापित्रविकारग्रहणेनग्रहणात् यदंचदस्यैवग्रहणाप
त्तिरितिवाच्यम् नियम्भ्यासस्यन्यत्रोभयेषांग्रहणेनसामान्यतएवाभ्यासलोपाभ्यासमंप्रसारण
विषयेतनभ्यासयाप्रवृत्तोतायतेनादोषात् संप्रसारणेनदाक्ष्यपकार्यंनभयेषांग्रहणवैयर्थ्यापत्त्य
लिटिभ्यासस्योतिं सूत्रेभाष्यएवप्रत्याख्यातमितिनरयन्यासः केषांचिदक्तारूपवेतिदिक् मितस्मा
मर्थ्यादिति कसंजेोनविशेषणत्यापेनेतिभावः अतंजीतियपन्नाह्रिणितत्राहृस्यत्वक तांजंतांजमिति
एपत्नादाभीत्स्येपनमूलिक्रियासमभिहारेहिदं यनत्सर्वदलादिष्वपिवाप्यम् मितार्थइति मितस्या
प्युपलक्षणंउरोक्तहल्लइत्यप्रत्ययेनापिसिद्धेः मितेफलाभावइतिकश्चित् मितार्थं आत्मनेपदा
र्थश्चेतिचेत्मित्वमपिउपलक्षणमितिदित्यापेइदिस्याठेतदंजीवत् उत्कृष्टानुवत्यइति त्वकारउवत्य
इत्यर्थः उकारेकारउदात्त उच्चारणार्थः अन्युवादत्वेलाघवेनात्पएवेतिनोक्तमितिभावः अत्रग
णेत्यत्रपठितानांसतिसंभवे अनुवादएवेतिध्वनंतेयकउतिसूत्रेभाष्येकेयटेवधृतिनि नत्रहिप्रा
प्रयोः स्टभावोनियान्यनइतिभाष्यमनुपादायआयाकइत्यदादौत्रेमाकइतिमादौचटादिषुमित्वा

ल॰ शे॰ र्थमाप्याकइतिपक्षेनेइतिकैयटः अतएवभाष्येआप्रयिआपीनामितिनिर्देशः प्रागेवेति त्वरतेरग्रेइत्यर्थः
षितंत्रयोदशानामेवानुदात्तत्वंत्वन्येषामप्यस्तीतिभावः परस्मैपदमिति नचैतदर्थंपाठस्यचारि
३३ तार्थत्वेनकथमर्थविशेषनियमलाभइतिवाच्यम् चलादिषुपाठेनतत्प्रयुक्तकार्यस्याप्यावश्यकत्वेन
33 विगानीयार्थपाठेनतत्स्यापिलाभात् एवञ्चमित्त्वपरस्मैपदेवेष्टतएवेतिवाच्यम् ग्रहोडिग्रहीडी
ति विस्रम्भलोऽरितिदीर्घः एतदर्थंतत्रह्रस्वएवनविकल्पितः परेत्वेह्रस्वविकल्पेनैवसिद्धेचिस्रम्भलो
विन्यत्रदीर्घग्रहणंव्यर्थमित्याशंक्यशमेरपिनास्तीति चि अशामीत्यादौणिलोपस्यस्थानिवत्त्वाद्ह्रस्वोनस्या
त् दीर्घग्रहणंव्यर्थंसिद्धा ...... नतिषेधात्वेदोषइतिकर्मणिइति सूत्रभाष्येउक्तमतदनु १५
पपन्नंप्रकृतोदाहरणार्थंदीर्घविधानस्यावश्यकत्वेन शाकोजरयोरुभयोरपिनिर्दलवापत्तेः तस्मा
दस्यात्रासंप्रदायिकः पाठः कैयटादयस्तुचिंत्याः अत ऋकालइतिसूत्रेभाष्येध्वनितमितिभाष्यप्रदीपोद्यो
तितिरूपितम् द्विवचनादीनितत्कृत्वानिवर्तेयलोपस्वरवर्जमितिनपदान्तसूत्रभाष्येवर्ज्यकौटौदीर्घी
भूपलक्षणीयः किंचपदायपाठः नदा... त्यष्टानुवन्धेत्यादिसंग्रहणम् अपूर्वत्ववाचकाभावात् अर्थ
विशेषइत्यत्रापिनमानम् किंचसर्वेषामनेकार्थत्वेनमानम् एवञ्चापाठार्थएवमिचिमितितत्रफला

भावः एवमन्यत्रापि नैकार्थत्वनिर्णायकाभावे किंच स्वैयस्यार्थे इति यान्तपाठस्य स्वस्त्यादिसूत्रे भाष्योक्तेरर्थ
त्वेऽप्याचार्यैरत्र पतिक्वचिदर्थानादिशन्निक्वचिदिति नैमाव विवृति सूत्रभाष्योक्ते स्यात्तत्रात्यार्थनिर्देश
स्य पाणिनीयत्वमेवेत्यत्र न हृष्यन्तरमानम् एवं स्वनियमकथापि निर्मूला अतिप्रसंगपरिहारस्त्वन
भिधानात् प्रयुक्तानामेवान्वाख्यानाच्च किंच स्वरादिभ्यः प्रागेवायाठेनाकिंचित् गौरवं लाघवमा
पवं च नत्रानुवादमात्रेण परैरपि पदकल्पनापि निर्मूलेत्याहुः ननु विशेषानालिंगितसामान्यस्याभा
वेन क्रियासामान्यार्थत्वमयुक्तमत आह अनेकार्थत्वादिति निपातनादिति तत्राणि आकृतिपाठेऽरिव.
ग्रहणेन च तेन तस्य व्याख्यानात् पूर्वोक्तस्य स्वरस्याहृचर्यानेति भावः यान्तपाठे ह्रस्वोच्चारणात् दीर्घेणेच्चारभावे
चरितार्थम् ननु त्वपाठवैयर्थ्यमत आह मितं वेति निपातनं च चिणमुलन्तिनितिक्तः विषये चरितार्थ
नदभावेऽपि न वृद्धिः फलविशेषाभावेन दीर्घेणेवायस्य वैयर्थ्यापत्तेः नत्वा स्वरस्य पदभावेनात्वर्थ्यादि
ति भावः उदित्करणसामर्थ्यादिति नदनुवादेन नादेरुदित्वेन पुनरत्र तत्करणं व्यर्थमित्यर्थः विशि
ष्यार्थानोच्चारणकृतस्यानियमवक्तमवक्तमशाक्यत्वेन नद्वैयर्थ्यमिति भावः अत एव श्रवं पठितवतो
नानुवाद उत्कारीत्यार्थं नियमार्थं भवेत न तत्र वनपाठस्यैव वैयर्थ्यापत्त्यात् तदनुवादात्संभवात् उदित्त्वफ

ल शे. ३५ लेनणिजभावपक्षे परेत्वपूर्वपाठः संभक्तौ शाद्वेवेवनीमीति रूपमत्याहृत्यर्थः अन्यत्थानीमेवननीत्यादि सिध्यात्त्रापि नेहृपर्यंतदवस्थमेवननादौवनुयाचने इतिपाठः अत्रनवन शाद्वेवमसंभक्ताविति उदित्व मस्यन्तननादिकस्यैवात्रानुवादइत्यर्थवोधनाय नेनपूर्वपठितस्यप्रवान इतीत्येवननादिकस्यादित्वे । पूर्वपठितस्यानुवादित्वेनतनिष्टायां रूपद्वयं नवापीष्टमेवेत्याहः विकल्पावक्तत इति ग्लान्लावत्तव मोचेत्यनेनेति भावः क्र्यादेरिति दिवादेरित्यपिवोध्यम् तब्बीलिकप्रकरणान्तःस्थदिवादिनायास्र पिभाष्यसंमतत्वात् अणेन्तत्वेहृणानिदीर्घेतिवा इतिमतेइति इदमेवयुक्तमितिभातिएवमन्यत्रा पिवोध्यम् अत्रपठिष्यमाणाना मन्यत्रपठितानामपिनामेकार्थत्वमित्यनेपाकादन्यत्रेत्यायपि विं १५ त्यम् अर्थान्तरेवृत्तौमानाभावात् परिभाष्याभ्यामिति विशेषेःनित्यत्वाडभयोरपिप्रवृत्तिरपिभावः मारणेत्यादि मारणेसंपूर्वकस्यैवप्रयोगइति पुरुषकोरेणोक्तं कोप्यमिमायवान्यमते आदेयस्तद्ध नयनाहृ मायवेति अत्रमायवमतेप्यायः कंपनेचलिरिति कंपनेर्थेचित्वपाठ इत्यर्थः । एवमन्यत्रा पि स्वार्थेणिजभावइति आधृषाद्वेति वैकल्पिकत्वादित्यर्थः स्वार्थेतितितिविति नान्यमितइत्यस्यप्रवृत्ते रितिभावः जिह्नामिति नोत्तापयतीत्यर्थः दैवादिकस्येति उस्यैवानुवादइत्यर्थवोधनार्थमीदित्वमि

तिभावः चमन्तादिति एोदितो लोपस्तिनस्य स्यानिवत्त्वाभमित्याङ्गस्य इतिभावः हृद्दिक्तादिति भा
घ्यन्तनहृषयत इतिभावः ग्रामे इतिवनः पूर्वपादाद्धमोऽनन्त्वादितिभावः अत्रवेनाननादिकस्यापि
ग्रहणमित्यन्ये यमोयरि परिवेषणं भोजनानुकूलः मात्रे स्थानादिरूपोव्यापार इतिवोध्यम् नियम
वन् षाहादि नचमन्न लोपेटेरित्यस्याप्रामो हृद्धोद्गापतिः नियमवदित्यर्थः षाके आयजन्तनियम
मषाहादित्यर्थेनादोषात् उपपत्तमिति नियमयन्नित्यादेः सामञ्जस्यनात्रमतेउपपद्येत स्तावेवोप
त्याविनिकश्चित् असंभवादिति प्राप्तिविनातिषायासंभवादित्यर्थः फलोप्रागेवेति योव्यातिरेका
णयन्त्रयुक्तान्यपदासुषेत्यादि प्रोत्रप्रयोगोत्रानुकूल इतिवोध्यम् नत्रहीति षत्वविधावित्यर्थः
लटङ्गल वैलक्षण्यभयादिजनितोद्वेगः नद्व्यापार इति वन्धुत्वानुकूलोव्यापार इत्यर्थः अक्कथीदि
दिति यदीचानहृद्धिः स्वधाकर इति असेवमर्थसहितेसेवमर्थसहितस्य पाणिनापाठ प्रमाणाभा
व इति अत्रारुचिः नञ्जाषादाविति वेमतिन्यादयस्तु असायवयवेतिभावः मर्षणंत्वमासाचापरा
भेमत्यपिकोपानाविष्कारणं टलोप इति वहुव्रीहि पदेतितिमिमेवेना अप्रयणादेव षष्टत्वादीनामसिद्ध
त्वत्तयषाहाषाहापिकावामषष्टीतत्पुरुषत्वेन टलोप इतिविषम समासीनवक्र प्रत्ययंविनेनाद्विषय

ल श॰ सानाभावाद् घइत्यादौ न ह्यकृते संप्रसारणे त्वयाः प्रा‍प्तो पवन्त्वादौ त्वे संप्रसारणे पूर्वत्वेच कृते लद्देल
लणस्येति न्यायेन पुनरोत्वा प्रवृत्त्यात्मवर्ण इति भाष्य प्रत्याख्याने इलोपस्यत्र असंभवाल्लिवृत्तिः सा
३५ ढः न रपरेभ्यतो ने लिवर्नितेः सोढः किं परिवृत्ते सिवादीना सिवुसहस्तुदस्तु स्त्रजः सिवादयः
35 विशीर्णामायामिति विशारणोस्तर्थः नन्वानने न दन्त्वकृते लोपप्राप्तिः एवंचेतेनार्थकथनमसंग
तेमकर्मकत्वापत्तेरत आह घातनेत्विति विषयत्वेयेति विषयत्वात्र जनकता रूपापवच्चनत्वपत्य विश
रणमर्थ इति भावः घादेः षित्तः सदेः तिकृत्यतेः पूर्वषितोऽसंभवाच्छित इत्यस्याविषये लक्षण
तदाह नन्वाषित इति षिद्विशिष्टलक्षणायां तषितः घाहादेः मार्वधातुकाश्रयत्वेन परस्मैपदे जाते
स्मकर्वकामितिन्यायेनास्य स्तृत्वस्यैवं पर्यापत्तेः विति भावः बाधित इति बुध्यतेरेवातिर्दत्वमिति भावः
वृद्धित्वपरे त्वच्छलिति कर्तत्वपइति सूत्रादत्र कान्करणमनार्षम् अन्यथा ज्वलादिभ्यो णइत्येव
सूत्रेयदित्याङः अनुदत्त इति इत इत्वेपि इदित्वाभावान्नुम् रुधेरित्यादौ स्वरेतत्व प्रयुक्तमात्मनेपदं त
भवत्येव स्वरितत्व प्रतिज्ञासामर्थ्यात् प्रत्येकमिरामित्वमिति यत्नेपि नन्नुम् कर्मधारयेणत्यादित्तपव
तद्वियानात् अनिदितामित्यस्यापीन्नंते कारान्तामितां गानामित्यर्थ इति भवत्येव नलोप इति वाच्यम् १६

ङुपधायाः उपधाग्रहणं तदर्थं बहुलं तेनोपसंख्यानमादिकृत्स्वपि सिद्धम् गोहः इति विषयार्थं न दाह गुण
हेतावितिनेन गृहन्तवित्यादि सिद्धम् ईन्धनञीति वर्णग्रहणं यस्मिन्विधिरिति न्यायाच्छन्दसपादो न ञीत्यर्थः
अल्लोपश्च अन्तपवाद्युत्तमामित्यादावनोऽङ्गिन्यादेशान् अवह्नौ पकाच इति निषेधप्राप्ते इदं वि
ङश प्रत्ययङीत्यन्तो पीति प्रकृतमर्वेति चानुवृत्तेर्लिङ्गपदविशेषणं शम्प्रसंभवात् यत्कि वैयर्थ्यान्न दाह
यादाविति आगमेन सिद्धं रेफोच्चारणं निर्दिश्यमानपरिभाषयैव सिद्धेन कारोच्चारणं च सप्तम्यर्थ
उक्तं इकोऽकलिन्यन्तो जलयग्रहणं लिङ्सिचावितिसूत्रं चानुवर्तते न दाह अवर्णादित्यादि ह्रस्वादम्
अंगग्रहणमङ्गसंज्ञानिमित्तस्य लोपार्थं तत्पूर्वापरसाहचर्यात्सिजेव न दाह सिच इति तेन स्ताहि
ष्मामित्यादौ न यच्चापि झस्वा सिच इत्येव सिद्धं अलाविष्टामित्यादौ तु न दोषः आगमे कृते तदन्त
हितं सेव प्रत्ययत्ववत्सिद्धमिति स्वावयवत्वेन पौर्वापर्याभावान् धापि पदलोपवदभावादेव मेवा
क्रम् आदेच उपदेशे इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी तेन तत्रस्योपदिश्यमानस्येत्यर्थः कर्मव्युत्पत्त्योपदेश
पदेनाच्चोच्चारणविषय उच्यते तेन गोकिनेत्यादौ न दोषः समुदायस्योपदिश्यमानत्वेन तत्त्वन्तद
वयवस्य मडुपदेशेनात्यर्थाभावात् उपदेशे किम् गोभ्याम् उपदेशश्च धातुप्रातिपदिकानामुपदेशः

ल. शे.
२६
36

उणादीनामव्युत्पन्नत्वाच्च डो इत्यादीनामुपदिश्यमानेजेतत्वमिति न वाच्यम् नाहृषाश्वप्रायेण धात्वेवेत्य
नो धात्वादित्युक्ते मेडादौ नकारमत्वेपरस्याद्रस्य मत्वेन नस्येजेतत्वाभावेनोदीचां माङ इति निर्देशस्यानानु
वेयकृतमनेजेतत्वमित्यर्थे ज्ञापकतास्तु स्यान्नकारलोपेत्वेन नत्वमत्वेन धात्वं सेत्स्यादि कापीयर्थे ज्ञावेतो
स्तु पदेशे तात्पर्याच्चोपदिश्यमानेजेतत्वमत्वेन भवत्येवान्यं धात्वोरित्यनुवृत्तौ तत्रनुवन्धलोपोत्तरं तद्वि
तिर्मुक्तस्यैव धात्वं सेत्स्यायात्र धात्वंलोपसूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनोदीचां माङ इत्यादावात्वानापत्तिः धात्वो
रित्यनत्तमत्वं विभाषितदन्तविधिरेवेति ष्णोरिति सूत्रे शेखरेपि भाष्यध्वनितम् नत्वहि श्वषपमा
त्वार्थे धातुग्रहणं कर्तव्यम् इहमाभूत् गोभ्यामिति उपदेशायर्थे जेतस्य चेदात्वमिष्यते उद्देशस्त्वपि १७
शाहृतांतत्यागोतेर्भविष्यतीत्युक्ते नचैवं प्रस्तीनामुपदेशपजेतत्वादात्वव्याहृतये धातोरित्याव
श्यकं शितेनेनत्तुक्ता शित्प्रत्ययपरत्वेपाऽपस्यैव जनत्ग्रहणेनादोषात् एवंमृमपपदेशेऽस्यस्यैव
णग्रहणेलतणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽप्रवृत्तिज्ञापकतापित्वेन्यृतिदिक् ननुशितीति शितीति
कर्मधारयात्सप्तमी पूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्यये शेवगृहीतसप्तम्याहृच धार्यादत्राशिमीति शितिप्रत्यये इत्येव
नह्येकदेशः एवंतदादिविधाविल्लत्तक षाकारादौ नेत्यर्थः तेन जग्ले इत्यस्यासिद्धिः विषयसप्त

मीचयेनेन ग्लापयतेत्यादौ णावाकुन्यते: प्रागपिनात्वमित्यलम् आमोलोपः दीङो युडित्यतो विङ्किती
तिवर्ततेन दारु अजाद्याविति इडागमपवादत्वासंभवात् नगेः इत्यादौ त्वनादिक्कितादेव सिद्धम्
इट आर्द्धधातुकत्वेन तदवयवत्वाद्धातोः क्ङितीति च टोन्न विशेषणं इट्ग्रहणसामर्थ्यात् दारु
माइति प्रयोग इति भावः प्रयोगस्य दायारूपाणाम् प्रयोगस्यानामेव सूत्रे ऽनुकरणमित्यर्थ
स्यन्तङ्गादेशानां टेरेत्वं नेत्यर्थे अनपीतिन वक्तव्य घानेन्मगिति सूत्रनिर्दिष्टपस्यज्ञापकं वदता भाष्यकृ
ता स्ववचनाच्च यद्यपि लादाणि कत्वाद्वेदेन येटा ह्लतात्वानां नेप्रामातितथापि गामादाग्रहणोषविशेष
इति परिभाषया न दोषः अस्याचैदेयः पित्वं ज्ञापकम् नञ्चायाविति निषेधे स्यापि ग्रहणाय यारु
माइति प्रयोगबाहुल्येन बहुवचनं प्रतिपारयतीत्यादावनर्थकत्वात् नैतैनैवक्षुति ह्लपितोपसर्ग
त्वाभावाच्च नणत्वं प्रणिदापयतीत्यादौ प दागमा इति न्यायेन न दोषः रेफस्याकारागमो न दा इत्यस्य दासह
चर्यात् दाग्रहणेन येटोपि ग्रहणम् अत एव दादस्याविन्यत्र ददातेर्हिं विधानसत्वात् ये[illegible] नहृत्यर्थं
दाग्रहणं च विनार्थम् मलिङि ह्नुमास्येत्यादि वर्तते किङीति च विभाषायेट् णाश्रीत्यतः कर्तरिति
च ङीति वर्तते यमरम् अनयोः सन्नियान मयेसी दित्यादौ ह्रेडरभावापायंसिद्धामित्यायर्थंच अनो

ल॰ शे॰ पिबामि छामित्यादौ फलम् वान्यस्य अन्यस्येति स्या पातीपरत्वादेतद्धि कल्प्यवारणाय क्ङितिलिङ्गीति
यद्यपि क्ङितीत्यनुवर्त्तते तथापि आर्द्धधातुके इत्यनुवृत्ते विधिलिङि न प्रवृत्तिरिति क्ङितीत्यननुवृत्तौ फलाभा
३७ वा इति भावः एवमेलिङ्गीत्यत्रापि बोध्यम् पिबादेश इति स चादन्त आद्युदात्त इति भाष्ये त्यत पिबती
37 त्यादौ गुणाभाव आद्युदात्तत्वं च सिद्धम् एवं च हलन्त एव अंगवृत्तपरिभाषया गुणाभाव इति भाष्योक्तं पा
क्षान्तरे परिभाषाद्वेनगुरुफलान्तरे च नास्यादि इति निरूपितं सुमत्स्वकवो छागमिति सूत्रस्य पादसमाप्या
योस्य कार्यप्रवृत्तिर्योगपनार्योद्भुवा प्रवृत्त्या सत्वे यस्यैव अवर्णवोध्यं प्रतिष्ठतीत्यादौ विष्ठते वेवगतिर
थः अशादृस्त्वादि कर्मणि इति मृवादिसूत्रे भाष्यं तिष्ठतेस्तत्र यत इत्यादा हृर्ध्वदेशसंयोगो पि तिष्ठते १८
रर्थ इति समर्थसूत्रभाष्ये ध्वनितं तेन रत्नमिव न परं त्वस्य छार्थम् अत्रैव सिद्धे गुणग्रहणं ऋच्छत्यृतामि
त्यस्य म्लत्वाणत्वेन क्ङितिचेतिनिषेधाय क्सोः क्ङित्वसामर्थ्यात् निषेधविषयस्यापि तस्य गुणस्य
निषाधाङ्गीकारात् उपधावृद्धिरिति जागर्त्तीति गुणविधानं तत्र जाग्रदयाना वेवर्णान्तं हृद्यभा
ववोपकम् अत एव वृत्त्यान्यादौ भावकर्मणि परत्वाद्गुणो उपदेशग्रहणाच्चिपवत्वे कारितमत इत्यादा
वुपधावृद्धिरिति भावः शुकः एकाचः किं जागरितः गिदिति चर्वैनायं प्रश्लिष्यते तेन न मूलः

सिद्धिः स्यान सिद्धये हि स्थाणेर्द्विति दिक् परत्वादिति स्वरतीति विकल्पस्तु मध्येपवादन्यायान्नास्य बाधक
इति भावः ऋच्छत्यृ ऋ इत्यानोतेरिति बहुवचननिर्देशादृकारोपि प्रश्लिष्यते ऋवर्णान्तधातुमात्रस्यत्व
न ग्रहणं ऋतश्च संयोगादेरित्यस्यैव पर्युदासः अन्यथा अर्त्तिस्मृति श्वयतेर्दिवउवर्दत्वे अपाशस्तोपा
अन्तश्चादेरिति दीर्घ उत्तरत्वे गुणे प्राप्ते यणा बाधित्वा परत्वादामुणेऽतिरिति स्यादिति भावः इत्यर्ति इउ
ग्रहणं स्पष्टार्थम् अनीत्युभयोर्ग्रहणं ज्ञानात् गच्छ इत्यानो द्वितीयचर्मस्य ग्रहणाभ्यां न्यायाप्रयोगा इतिन्व
न्तसूत्रे भाष्यस्य स्पष्टम् ऋवः ऋवः ऋवः स्यादिपाठः कृतेन कृत इति चिन्त्य यत्नपद्म ...
र्थमिति तत्त्वाशिवादेशाः अपनादयः इति भाष्यात्परत्वान्तरेभ्याः स्यानिवत्वेन शापूर्वान्त स्यात्वाकिस
न्नियोगशिष्टत्वाये तादेशानि हृताभुक्तयस्य उर्हेलिभत्वात् न स्मात्परत्वान्तरेण्य स्य साहचर्यात् यत्तु काप्र
हृति श्चकरी ने चेत्यादौ पाठाद्वेत्याद्धः इश्चवोः पररनेकाचइत्यनो संयोगपूर्वस्येत्यतु कृत्न मोः सधी
त्यनेतानुवृत्तस्येति स्यस्य विशेषणं न त्वंग्रत्ययस्य तेनाभुवनीत्यत्र पन्न अचिश्नु इत्यनोश्रवीत्यनुव
र्तते इश्ववोरिति कीम् अभुवन् नवानेकाच इत्यतु हन्याः अभीयां सिद्धत्वेन न दोष इति वाच्यम्
न त्वन्यापाख्यानेदोषवारणाय सत्वात् स्पष्टार्थेयमिति विवृहणे वा रचे सूत्रे भाष्यं नत्त्रहि वलोपनासिद्ध

त्यं पे

३८

38

ऽकारविधानेन लोपस्यानित्यत्वभावात् गुणाभावाय न च वलोपे पि नयोः लोप इति निषेधसिद्धिः प्रत्या
ख्यापत्ते मयोगस्य स्मिन्नप्याख्याने गुणस्यादेवं तु क्रमम् अमोरदिति नमरत्ववदमित्यनवबोधेनेन चारिता
र्थ्याच्च भाष्ये यङ्लुका भाष्यायामपि प्रयोग इत्यर्थः ज्ञापकत्वोक्तेरेकदेशिन एव अन्यथा किमनेन ज्ञा
ज्ञापनेन प्रयोजनं नेवमिदीति च ब्रिदीध्यन न सिद्धं भवति भाष्यायामपीति अग्रे भाष्ये उक्तम् अन्यथा ज्ञा
पित्वेपि स्वस्वार्थवादा पठवर्णितस्यापि यङ्लुक आवश्यकत्वेन स्यातदिति भाष्यासंगतिः इत्यादि सिद्धं
भवति एवं सिद्धं भवतीति वक्तव्यं स्यात् किमनेन स्यन्यादि प्रश्नस्याप्यनुपपत्तेश्च लोऽवर्णेन प्रकृतिक
प्रयोगादर्शनमेवास्य प्रश्नस्य बीजं तत्र प्रयोगादर्शने नोत्तरमेकदेशयुक्तिरित्यादि बोध्यं यङो चिव १५
ति सूत्रे बहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभेदेन च लभ्यस्यानेमिति कयङ्लुको वाङ्लुकेनैव यथा प्रयोगं
लोकेपि लाभेन ज्ञापकानुपयोगात् स्वेति सुधियो विभावयन्तु इड्डादेशस्सैवेति व्याख्यानादिति भा
वः स्पष्टं चेदं गाङ्कुटादीत्यत्र भाष्ये फलेन न भेद इति गाङ्ग्ग्रामे इत्यत्र वार्णाय परिभाषया सवर्णदीर्घे वा
धित्वात् तो ङित इति यादेशः स्यादिति भेदस्तेन तत्स्याः स्याभ्यकत्वेपव ग्रहणेनः हतिरिति इदमुपलक्षणं
भाष्यस्यापि मात्वय अभ्यासविकारेषु अभ्यासः सचेतनमेव व्याख्यानात् नदाह इकारस्यानित्यत्वस्य

छिनत्ति द्वैधो व्यर्थः अभ्यासविकाराणां समावेशस्यैव वक्तव्यत्वात् नयाऽह्वोजरे दीर्घस्य स्थलभत्वात् स्पष्टं
चेदं गुणायङ्लुकोरत्र भाष्ये गुपेर्निन्दायामिति गोपनार्थकान्नेति दोदोहृतिरेते कार्थत्वाद्दोक्ष्या
जितासायामिति नत्वयोऽप्यविचारेत्यर्थः अनपवमाने विचारेऽनिहृति ग्रन्थेन न विरोधः सन्नन्तस्येति
अनपवसन्यङ्चक्षितिनस्तृचितनम् अनपवयङ्लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङन्ताद्धित्वेस्मिप्यतिपरस्म
प्रयोगानन्तलमनेतनितिक्षेयान्नस्यात् गुपिप्रभृतयः इति गुप्तिज्मानवधाइत्यर्थः किद्भ्य इति यप
वेचिह्नात् विचिकित्सतीत्यादिप्रयोगात्तस्परस्मैपदीति भावः यद्यपि भाष्ये तुम् तिज् किन्नसानाञ्च
नुदात्तेत्त्वमुक्तं तथापि अनुक्तम दर्शनायकितिमुख्यैतान्त्वयमनुदात्तेदितिकैयटः यद्यपिवधि
नोक्तं दानशानौ च स्वरितेतावितिनोक्तं तथापि तृन्मनुसारादेवोक्तं गुपादिष्वनुबन्धकरणमिति भाष्य
ध्वनितोऽप्ययमर्थः अन्यथा गुपादिष्वनुदात्तेत्त्वमित्येव वदे त् परेत्यव्याकृतभाष्यस्वरसात्किति
रनुदात्तेत्त्वधिः परस्मैपदी विचिकित्सतीतिन्तच्छान्दसमित्याहुः अर्थान्तरेत्वनुबन्धकाइति अनप
वयपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्तन्नेनादात्मनेपदमिति भाष्योक्तं संगच्छते अन्यथा स्वेनाभिधा
नस्वभावादर्थविशेषपवसायत्वेनार्थान्तरेसनभावे आत्मनेपदार्थनस्यवारितार्थेनसामर्थ्यात्कि

ल०शे रसंगतास्यादिति भावः भ्वादय इति एतच्च हत्यतरायेन परेतदायनीति सूत्रेतिङ इति किं नियात्यतेति
३९ जेर्यङ् लुगन्तादात्मनेपदमिति भाष्यात् आदेशप्रविकरणाश्रयेति अन्यथाणिजन्तायङ्निलोप
39 योरपि निपात्यतास्यात् एतेनभादेशोगोपनाद्यर्थं भ्वुपादे रनुदात्तपाठोव्यर्थ इति परास्तम् गुपा
दिष्वनुबन्धकरणं सामर्थ्यादिन्यस्य तत्कृतिभ्नेष्वर्थविशेषविशिष्टेपित्यर्थः भाष्यद्वयप्रामा॥
ण्यात्तद्विशिष्टेष्वपि अनुदात्तपाठः पालितेनेति त्रायत इत्याहुः कृतेवेदमिति परेत्वत्रनभाष्या
नुग्रहः अनपवादत्वेपि विप्र इति सूत्रेमग चनायइदमप्रसत्यप्रतिषेधयोः फलभेदविचारेणतत्क्र
तः तस्माद्विपूर्वस्यापितिङ् परप्रयोगोवासमर्थोवाप्रयोगइत्याहुः भाष्योदाहरणादिति अय २०
मतएवेति सूत्रेत्वस [illegible] रूढेः परस्मै लिटीति सूत्रे इति वाच्यम् भाष्यमिति संप्रसारणास्येत्यादि सूत्रे
षितिशेषः मतान्तरेणेति इदमेव [illegible] इति वक्ष्यति अत्रारुचिवीजं तत्रेपदिकेतरेगपरिभा
याभाष्यतयेत्र प्रवृत्ते इति तस्मादत्रापि एतेन त्वंभवत्येव अनपवादविषयेणपिषतिअभिधुण इ
ति भाष्यप्रयोगाः [illegible] इषगामि अत्रमेंडूकस्त्रत्पादीतिवर्तनेनस्य [illegible] यपितीतिवि
शेषणं एतेनाज्ञेयाधिनीत्यर्थादिस्मानीम्यत्वानीति प्रसङ्गः एवञ्चात्र सूत्रे तदादौ चादिप्यादौ नार्थ इति

वोप्यम् इकारनिर्देशोपि सौत्रत्वान्लोपयालोपः गमेरिट् अत्र परस्मैपदमात्मनेपदाभावे लादेशाणां केनक्ष
ज्ञ इतिवत् अत एव गन्तुमिच्छति जिगमिषिष्यतीत्यत्रेट्सिद्धिः अनुनासिकस्य च आदेच इत्यत्र उपदेश इति स्व जिहृशो
वित्यतो जल्पकिनीति च वर्तते धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषया मन्त्रियापि तस्य प्रत्ययस्याक्रि
तीत्यस्य वाऽक्लीति विशेषणाम् अनुनासिकलोप इति स च देष्टा व्यापारार्थके पवतनुत्रं च मदे धान
मित्यस्य स्वरस्यात् अप्रुतिकत्वादिति सर्वधातूनामर्थनिर्देशस्य पाणिनीयत्वाभावादित्यर्थः यजदेव
पूजेत्यदेवदत्तोदेशेन द्रव्यत्यागः लिङ्तत्वावचिस्वपियजादिभ्यतिसूत्रोपात्तयोरुभयोर्ग्रहणेन
ग्रहणमित्याह वच्यादीनामिति वचिस्वपि इकारनिर्देशो सौत्रसंप्रसारणम् आदिशब्दोवचिस्व
पिभ्यां न संवध्यते स्वपिग्रहणात् हुवादौ संप्रसारणयोगवच्यादेरभावाच्च यजादिषु पत्यन्तः प
रत्वात्संप्रसारणोक्ते सकृद्गति न्यायेन ह्वि स्वाप्नोमेराह पुनरितिविकरणमिति वृत्तियः अत
पवविधिः प्रकिरतार्थ इति सत्यङ्गो विन्यत्र भाष्यम् शासिवसि आदेशाच्चादेशप्रत्यययत्वाभावाद
प्राप्तविधिरयं शासिद्वयमप्यत्र गृह्यते आशिषालिङिन्यादिनिर्देशात् अत्रानामिति ङित्त्वलोपस्या
सिद्धत्वात्स्तासीतितत्वेसिन्लोपः इकार इति यत्नेस्तकत्वेनुम् स्यात् इत्यभिमानः पोस्तवपिरित्यादौ

लघु· स्थानिवद्भावेन भाव्यानिदेशिकयातत्वंग्रहिवायातन्निर्दिष्टोऽर्कः सत्वेननत्तुमित्याह· इवायेति लिटिवयोपर
भ· तियस्य निषेधाद्धस्यसंप्रसाप्रसारणं अत्रग्रह्यादिसाहचर्यात्यस्यैवपदिनोवयेर्ग्रहणान्नतु यवयेतिदण्डकपठितस्या
50 त्मनेपदिनः ऊवतुरिति वकारेकृतेवस्य संप्रसारणन्न अभ्यासेत्येवसिद्धेवादेशविधानसामर्थ्यात् उपदे
शेऽजन्तत्वादन्तत्वादवत्वाच्चथलिनिषेधमाशंक्याह वयस्तासाविति यस्तासावनिटि नित्यानिट्चेति भाष्यो
क्तेः नहि तासौ मनास्थानिवद्भावमहस्तणाप्यतिदेशत्राकेति भावः वेञः अत्रकितीतिनानुवर्ततेतदाह
ववाविति सामर्थ्यादिति तत्सामर्थ्यात्पुनर्विधानेनेनविप्यन्तराणांवाधइति भावः इदमेववचसामा
न्यतोज्ञापयति अभ्यासलोपाभ्यासस्य संप्रसारणविषयेऽभ्यासविकारेवाप्यवाधकभावेनेतिनव २१
तीत इतिबोध्यम् तेनव्यधोलिटीत्यस्यापियलोपंवाधित्वाप्रवृत्तिः संप्रसारणंतदाश्रयकार्य्यंचवा
लवदितिन्तुउभयेषांग्रहणंवैयर्थ्यापत्त्याभाष्यप्रत्याख्यातमितिदिक् इडत्यर्त्ति अन्यथाऽऽरतोभार
द्वाजस्येतिविकल्पःस्यादितिभावः वीयादितिसंप्रसारणे कृतेहलइतिदीर्घः अभ्यासस्यच
त्रत्तुङिवभ्यसतांसंज्ञायाम्सम्प्रसारणंविङस्यसंप्रसारणे ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भ्यासस्य न संप्रसारणम् इति निषेधः स्यादत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति न च जिह्वापकी विषतीत्यादावपि सं
प्रसारणाभ्यासयोः प्रवृत्तिः अभ्यस्तीभविष्यत्तो ह्वेञ इत्यस्याभ्यस्तप्रकृतिभूतस्य न्हेञ इत्यर्थे नादो षात् अ
अहिस्त्वजन्तः सन् ततो चातत्त्वाकृतिः घञि ते धातुत्वनिमित्तो कृत्स्नावयवश्चस्यैकाचो द्विर्त्वं सहितत्प्रकृति
रित्युच्यते अत एव ह्वः संप्रसारणामिति सन्यङ्श्चेति सूत्रे परिशेषो संप्रसारणविधायकं चारितार्थ्यं तत्र ह्व
यतेरभ्यस्तप्रकृतित्वात्स्य हंस्वेदं भाष्ये यत्लुके परे नाभ्यस्ताक्षिप्तप्रत्यये नतरणाह्वयतेः प्रहरणेन नात्र
दोष इत्युक्तं तत्तु घुतिस्वाप्योरिसूत्रोक्तरीत्याऽसंगतमिति स्पष्टमेव । जुहुवतुरिति ह्वा अतुस इ
त्यत्र त्वोपापेक्षया नैमित्तिकत्वेनांतरंगत्वात्संप्रसारणे वाशीघ्र परिभाषया अनित्यत्वाश्च यणोनांत
रंगत्वात्पूर्वरूपेत्तो द्वित्वे उवङ् उच ङिः पूर्वरूपस्य नस्थानिवत्वं उवणीति धातोर्हवद्धिः धानेनाकारात्पूर्ववृत्ति
धर्मावच्छिन्नो दृश्यकत्वाभावात् आकारैकदेशस्याकारात्परभूतनिमित्तत्वाभावाश्च प्रत्यासत्त्याचः परस्मि
नित्यत्रादेशस्थानापेक्षपरत्ववन्निमित्तकस्यैव ग्रहणात् । अजुहवदतोति । अजुगत्यर्थे वटेश्चि तिगतित्वं विभा
षाश्वेः उभयत्र विभाषेयंसुशावेति अत्र नित्यत्वात्संप्रसारणांतरंगत्वात्पूर्वरूपे वृध्यावावितिभावः नन्वि

सि.उ.तं.खंडित

ल॰ श॰ शे॰
४२
41

तदभावे लिट्यभ्यासस्येति द्वौरर्तेत्याच्च शिश्वायेत्यसिद्धिरत आह॰ श्वयतेर्लिटीति तिवाचनिक
मेवेदं एतत्सामर्थ्याच्च यत्वभ्यासविषयलक्षणानुपलवरवेति भावः यत्तु नेतपरत्वान्नस्वाधइ
ति तत्र स परत्वे द्विर्वचनात्पूर्वं प्राप्त्या लिट्यभ्यासस्येत्यस्य च द्विर्वचनात्परं प्राप्त्या युगपत्प्राप्त्यभावे
न विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तेः तदभावपक्षे तेन बाधस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च॰ पररूपमिति॰ आर्धधातुको
पदेशे इंतत्वाभावान्नान्तो लोपः अशश्वयीदिति नन्वेतरंगत्वाद्गुणोऽद्गंगतत्वाभावाद्व्यप्राप्त्याऽयादे
शे यांतत्वादेवहलंतलक्षणाया निषेधे सिद्धे किं हम्यंतेत्यत्र णिश्वि ग्रहणेनेति चेन्न सिचि वृद्धेर्ये
न नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगापचादत्वादिति दिक्॥ इति ण्यादयः॥ सोमिति क्रमेति णिङिति साहचर्या
न्नांतइकानिर्दिष्टेनलिकारांतः उपत्ययेऽकृत्सार्वेति दीर्घेण सिद्धे ईयङ्॰ करणात्॰ एकेदृति ऋ
तीयते स्मात्घृणायोरिति कोशादर्थद्वयमपि॰ तत्र घृणायोरित्यस्य जुगुप्साकरुणयोरित्यर्थः नित्य
मिडिति॰ अन्यथा भार्द्ध्रधातुकनियमाद्विकल्पः स्यादिति भावः ह्रु फलयोः हदिहील्यादौ तु नः नि
र्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वादित्यादि॥ सहितस्य चानिर्दिश्यमानत्वात् अन्त्यादित्यत्र षित्वात्परत्वाज्ञान

राम॰
४१

ङिःस्थानिवत्वेन पुनर्घित्वं तु न सकृद्गतिविप्रतिषेधन्यायात् युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्योभावरूपासं
भवस्य सत्वेन परत्वप्रवृत्तेः तादृशासंभव एव च विप्रतिषेधशास्त्रप्रवृत्त्युपयोगी स्थानिवद्भावस्तु का
र्यप्रवृत्त्युत्तरं न प्रवृत्तिकाले इति युगपदसंभवः स्पष्ट एवेति दिक्॥ अदः सर्वेषां॥ अड्गार्ग्येत्यतो ङिति
वर्त्तते॥ घ्रसोहेतीति नेगोर्दतिशालालालुप्तषष्ठीकमिति अ समस्तं सौत्रत्वात् लुप्तविभक्तिकमित्यर्थः
तेन मुचादेर्नदोषः॥ अनुदात्तोपदेशाइति अनुनासिकान्ता इति शेषः उपदेशेति किं यतिः क्षि
तिनिवत्वेनाद्युदात्तत्वेपि न दोषः जघनिष्येत्यादौ नित्यान्तपरत्वाभावात् हाहाम्यासाव्येति इदं चाभ्यास
सांगानिमित्तप्रत्ययैकाद एव तेन जिहननीयिषतीत्यादौ न अदंत इति तेन त्वावधीदित्यादौ न वृद्धिः अ
लिक्षतेति शल इ स्निकसः लुग्वेति वा लुक्॥ अलिक्षातामिति क्तस्याचीत्यन लोपः युजर्थ इति अनु
दात्तेतत्वहलादेरितिपुचू विचक्ष्ण गौतादात्मनःहायनार्थ इति॥ अत्र दिल व्याघातकत्वेन चारिता
र्थ्यात् कथं ज्ञापकत्वं॥ भाष्यानुक्तं च ज्ञापकत्वमत इदं माधवानुरोधेन स्फोयन्नित्याद्य साध्वेवेति वो
ध्यं॥ असिद्धवदत्राभादिति तेन सुप्रत्ययेन निवृत्तं सोपरवर्णं तत्र भवः सौ प्रत्ययीयः तत्र धन्वयोपधादि

ति वृत्त्र किंतु क्त एव॰ तच्च वचनं शात्वप्रकरणानंतरं बोध्यं॰ तेन पयोरव्यानमित्यत्र क्त्व स्यच इति शात्वं न॰
स्य स्यन्ति वक्ष्ये स्य स्यते॰ पुगादित्वात्सिद्धे तङर्थं ग्रहणं॰ वक्षीति वच्यादेशस्वत्र त्रयोरुभयोरपि
ग्रहणं स्यातीति प्रयोगस्य स्यानामनुकरणं दाधेतिवत् वैचित्र्यार्थ इति धे इत्यस्य पूर्वेत्रापक
र्षः सइत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरिति वैचित्र्यं॰ ईशो ध्वे इडभावार्थो योगविभाग इति न युक्तं भाष्यवि
रोधात् ईडजनोर्ध्वे चेति भाष्यसंमतः पाठः॥ आङः शासु॰ अयं धातुर्वैवीङ्॰ नंतरमिति जक्षि
त्यादिसूत्रस्थ भाष्यस्वरसः। नमोवाकमिति वचे घञि वाकः नम इति वचनमिति यावत् अत्र शास्म
हे कुर्महे इत्यर्थः धातूनामनेकार्थत्वात् शिङि॰ अयं दंत्यादिरपि शीङो रुट् रुडंत इत्यतो रुड् इति
अर् अभ्यस्तादित्यतोऽदिति च वर्त्ते तेनत्व बभ्यावि परिणाम्यते न दाहात इति रुस्येव रुट् इत्वदादेशो
ईले भः उतो वृद्धः अचीत्येतद्धि तेनाभ्यस्तस्येति सूत्रमनुवर्ततेन दोहपितीति। भाष्ये पि इत्येवेति। इ
दंच हलः श्न इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं सार्वधातुकमपिदित्यस्यापवादोऽयं इत्यभ्यते। ननु पूर्ववाक्येन
ङित्वमपि दुलैभमत आह विशेषेति पूयादिति आर्धधातुकत्वान्न वृद्धिः स्मरतीति अव्यवहित

तिङः इड्विधानमत्र वीजं शप्पमो वेहुलं छंदसीति विकरणालुक् किं वेदे उदाहरणं । ऊर्णोतेः उत्तो वृद्धि
रित्यतो वृद्धिरित्यनुवर्त्तते । आम्न्रेणोति ऊर्णोतेर्नुवद्भावेनेजादेरित्यनेकाचइति चामोऽभावस्या
त्तिदे शादिति भावः नन्वाः स्वजादेरिति कर्मधारयात्त्वं च मीनदाहाचः पराइति आदिभूतादचःपरा
इत्यर्थः ननूत्तरखंडेपि शास्त्रवर्णासाद तत्राह नुशावृत्स्येति णलस्यासिद्धतयानुवृद्धौ वद्धित्वकरणात्
य हुध्यांशास्त्रप्रवृत्तिस्तदीयद्वितीयप्रयोगस्यैव साधुत्वान्वाख्यानान्नोत्तरखंडे शास्त्रवर्णा पूर्वोच्चा
रणेनव्यवधानाच्चनशास्त्रेणानत्वप्रसंग इति भावः पूर्वत्रासिद्धीयमिति पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे
भवमित्यर्थः गहादित्वाच्छः यत्पूर्वत्रासिद्धीयं शास्त्रंतत्राद्वित्वे इत्युपतिष्ठते इत्यर्थस्तत्रपूर्वत्रेत्यने
नान्वेतिएवंच द्वित्वभिन्ने पूर्वत्रेदमसिद्धमित्यर्थः द्वित्वस्यत्वन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव । अत्र द्वित्वश
ब्देनषाष्ठमाष्टमिकंचाविशेषात् लिंगादिति अन्यथा अनितेरित्यनेन नकृतणत्वस्य द्वित्वेप्राणि
णादित्यादेः सिद्धावुभावितिसूत्रं व्यर्थंस्यादेवं च णत्वविधावस्यानुपस्थानमितिभावः विभा
षा गोः गाङ् कुटादिभ्य इत्यतो ङिदिति विजइडित्यत्र इडिति चानुवर्त्तते तत्रेडागमएव

ल॰शे॰शे॰ विजइड्डित्यत्रतस्यैवसंभवेनाभ्यासविकारात्तत्रत्वात्ः प्रौर्णुवीत्यत्रनायंविकल्पःअन्यथापरमपिसार्वे

४२ धातुकमपिदितिवाधित्वानिषेधाश्चबलीयांसइतीदमेवस्यादितिदिक्॰ गुणोऽपृक्ते॰ नाभ्यस्तस्येत्यतः

43 पितीत्याद्यनुवर्त्तते उक्ताद्वृद्धिर्वेति वृद्धिःपंचानांआद्यन्नुवइतिपंचम्यंतं द्वितीयंबहुलंतं विदोलटोवे

त्यतोलटोवेतिवर्त्ततेनाचत्वमितिमहाप्राणादेशप्रकरणादाहस्तइतिनोक्तं हलादेः पितइतिनाभ्य

स्तस्येत्यतः पितीत्याद्यनुवर्त्ततेसार्वधातुकस्येत्यपिबोध्यं॰ तेनउवस्थेत्यत्रनअपृक्तइतितुनानुव

र्त्ततेकितीतिकिंरयापनचपरत्वाद्दीर्घोऽभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाधीनावेनपुनःप्रसंगवि

ज्ञानेनचेयङ्इङ्पसिद्धिरितिवाच्यं अभ्यासविकारेबाध्यबाधकभावाभावेनपरत्वात्प्रवृत्तावपि

उ॰त्तरंदीर्घनिषस्यापत्तेः ईयतुरिति॰ ननुइइअतुसितिस्थितेभ्यासदीर्घयणपविध्यानिव

र्त्तेनसवर्णदीर्घेभ्यासदीर्घविधानसामर्थ्यात्तुनयणाभावेईअतुरितिप्राप्नोतिअनंतरस्येति

न्यायेनतत्सामर्थ्येनयणएवबाधोनतुदीर्घस्येतिचेन्न॰ पूर्वस्यैवविधेःप्राप्यानिवर्त्तत्वेनयणादी

र्घापवृत्तेः आयन्नितियणाअभीयासिद्धत्वादाहूतदसिद्धत्वमत्पारभ्यानितुलाघवस्यायामडेव शम॰ ४३

कर्त्तव्यः आङ्ङादीनामिति च न कार्यं आटश्चेति सूत्रमटश्चेति कार्यं तेन रोऽपतेत्यादौ न दोषः वृद्धि
विधौ धातोरित्यपकर्षे शाख योऽहसतीत्यादौ न वृद्धिः अतो गुणेऽदुपुत्तरं नाट इति कर्त्तव्यं तेना
टादित्यादौ न पररूपं आयुनजित्यादौ वेदतुछान्दसो दीर्घः आर्यान्नेत्यत्र चान्तरं गत्वा हृद्वा ताया
देशः वृद्धौ कृतायामिशोयशिा नितु न तत्रोपरित्यकषेशेने कार रूपसिद्धौ यशित्यर्थात् इदं चा
सिद्धत्सूत्र तमाङ्योग इति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टं इशोयशा इति प्रसिद्धत्वादस्येवात्रग्रहणमिति भावः
उभयत इति पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च विशेषितस्य पुरः स्फूर्त्तिकत्वाद्धितरहूति देशद्वयस्य
युगपदसंभवः यथाद्वयोरेकः त्रेष्यस्ताभ्यां युगपद्भिन्नदेशकार्यप्रशिताऽविरोधार्थी कस्यापि
कार्यं न करोति तद्वदिति भावः एतद्विषये स्थानिवत्त्वं तु न आनुमानिकस्थान्यादेशभावे विशि
ष्टस्यस्य निलेपि प्रत्येकं तयोः स्थानित्वेमानाभावात् श्रोतत्वक वर्णयोरेवेति बोध्यं स्पष्टाचेयं
रीति रूपसर्गादिस्यस्य धोरित्यस्य प्रोष्यत इत्यादौ गुणो कृते प्रवृत्तिवारणाय भाष्ये न च भान्तस्ये
कदेशविकृतस्यापि नोपसर्गत्वादीकारस्य यरादिवभ्दावेनेत्वाद्धस्वादुर्वारः स्पष्टाचेयं रीति

ल॰ श॰ शे॰
४४
55

रुद्रके केवलेद्रु इतिपूर्वेपदंतोदात्तत्वं प्रयोजनं गुडोदकमिति भाष्यमुपादायांतादिवच्चेति सूत्रे के सूत्रे के
यदद्रु इतिवाच्यं॰ येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये सर्वेके इत्यत्र जस्ः शीकथयन च यथा गंगाप्रविष्टन घागंगा
ग्रहणेन ग्रहणं तथात्र तः प्रविष्टाकस्यापि तद्ग्रहणेन ग्रहणमिति वाच्यं॰ यथा परिच्छिन्नपरिमा
णार्थवाचकानां प्रस्थादिद्रोणादिशब्दानां न्यूनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस्तथा सर्वाद्युपादानेन क्रियमाणासंज्ञा
याविनाशास्त्रव्यापारं न न्यूने धिके वा प्रवृत्तिरित्याशंकानेदमदसोरिति ज्ञापकात्समाहितं न तुल्यन्यायाद
त्रापि दीर्घविशिष्टेभांते च लौकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावात् उपसर्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिग
तत्वादिति वोध्यं लक्ष्यानुसारात्क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति न दोष इत्यन्ये परेतु वतिघटितशास्त्रस्याहा
र्यारोपवोधकत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्संभवेन लौकिकन्यायेनोपसर्गत्वाभावात् उपस
र्गसंज्ञायाः परिच्छिन्नपरिमाणप्रादिगतत्वादिति वोध्यं लक्ष्यानुसारात्क्वचिन्न्यायानाश्रयणमिति नदो
ष इत्यन्ये परेतु वतिघटितशास्त्रस्याहार्यारोपवोधकत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्यापि युगपत्संभवे
न लौकिकन्यायेनोक्तेन नास्य सिद्धिः किंच तवांतादिवत्वेपि व्यपवर्गाभावेनोपसर्गत्वरत्वस्यैव

राम॰
४४

भावेनामीयादिसादिसिद्धिः नचोपसर्गेस्येति सूत्रेऽपतिपरग्रहणोपसर्गोस्येत्यर्थो ज्ञायते इत्यादावेकादेशेकृते व्य
पवर्गाभावादयत्वापत्तिस्तथैवन्वस्यादित्यासंज्ञानादिवद्भावेनव्यपवर्गेइतिभाष्यसंगतिस्तस्मात्पूर्वपरांतादि
दिवद्भावेनार्थसमाजग्रस्तः सइतिवाच्यंतद्धूस्वविधिवास्तवभेदाभावेनायतिपरत्वस्यानुपपादेनतस्यैक
देशपुक्तिलात्तद्धितेनातिदेशेनवाव्यवहत्यानर्हरोपवोधनंशक्यंकिंतु· तस्मादेकदेशिनोक्तेतस्मिन्नर्थेपरेणोकदे
शिनोभयतआश्रयेनानादिवदित्युक्तेचःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावाद्व्यपवर्गेइति सिद्धांतिनोक्तं अत्रतप
वोभेअप्ययुक्तमिति सूत्रेईत्तेत्रित्यादौनुम्प्रतिषेधएकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावात्वारितः किंचाभीयादि
त्यादौवार्णादांगमितिन्यायेनहूस्वेकृतेलक्ष्येलक्षणस्यासोतिन्यायेनपुनर्हूस्वाप्राप्तेनोपसर्गनिषेधस्योपयो
गः इदमुपसर्गादस्यतीति सूत्रेकैयटेस्पष्टं यत्तुव्याश्रयत्वादत्रतन्यायाप्रवृत्तिरितिनोक्तंतन्नुइत्याये
त्याद्यसिध्याऽसंगतमितिस्पष्टमेव· यदपिप्रोह्यतेइत्यत्रैकादेशेकृतेव्यपवर्गाभावान्नहूस्वइतितत्सूत्रे
भाष्येउक्तंतस्यअंतादिवद्भावेपिउपसर्गात्परत्वाभावादित्यर्थः साप्येकदेशपुक्तिरेव· वार्णोपरिभाष
यासिद्धेः आऊह्यतेआह्यते समोह्यते इत्येतद्धारणायतत्रासमेयादित्येतद्धारणायात्रचाणाइत्यनु

ल॰ श॰ शे॰
४५
45

वर्त्ततेइतिभाष्यमप्येकदेशयुक्तिरेव। आङोऽप्युपसर्गत्वेनतेनन्यायेनपूर्वंह्रस्वस्यैवप्रवृत्तेः। अतएवांतादिव
त्सूत्रेऽभ्यासादयः। अभ्यासेहिंवाधेनहीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानितु येपाज्ञप्रोक्ष्यते अवात्रेत्याघुदाह
त्यनवावहिरंगत्वक्षणात्वात् अन्तरंगह्रस्वत्वबहिरंगात्एतेविषयइत्युक्तं न च ऊहेह्रस्वत्वंनांतरंगमुपसर्गस्य
वंधीतरमेवप्रवृत्तेर्वर्णाश्रयत्वादेकादेशएवांतरंगइतिवाच्यंतद्यवादवाहीपरिभाषायाअप्यनेनोपलक्ष
णात्एवंचोभयतइत्यादेरणग्रहणानुवृत्तेश्चैकदेशयुक्तित्वंस्पष्टमेवोक्तंकिंचोहेरिचेणमभ्यासादिषुग
णवतामीपादित्यादेरनभिधानंसूचितं-यद्यप्यंतावच्चेतिसूत्रेप्राप्तितेत्यादावेकादेशादुत्तरपदप्रकृतिः
स्वरोविप्रतिषेधेनसचावश्यंविप्रतिषेधआश्रयितव्यः नह्येकादेशउत्तरपदंपरंभवतीतिव्यवगीभा
वाभिप्रायेणसिद्धांतिनोक्तेननुचांतादिवद्भावेनपरमितिपूर्वपक्षेएकदेशिनाशंकितेउभयतआ
श्रयेनांतादिवदित्युक्तंसाप्येकदेशयुक्तिरेव एवंनपदांतसूत्रस्थेगोस्त्रियोरितिसूत्रस्थेन्यत्रच
भाष्येऽस्योक्तेरस्यैकदेशयुक्तिरेवनिरूपितंचतत्रतत्रभाष्यप्रदीपोद्योतेतस्मात्त्व अतएवांतादिवच्चे
तिसूत्रेउभयतआश्रयेइत्यर्थेन्यायसिद्धमुक्त्वातस्योदाहरणानदर्शं॰ वृत्तिकृताचसोर्थोनोक्तइ
त्याहुः समेयादिति। आङः प्रश्लेषोऽत्रबोध्यः भौवादिकस्येति-इटकिटेत्पत्रप्रश्लिष्टस्याशी

राम॰
४५

त्लिङ्गीति भावः इहार्धधातुक इति स्वरूपकथनं किंतु लिङीत्येतावतैव सिद्धेः नित्यमधिपूर्व इति धातुसं
ज्ञातु पागपेक्षणादधिरहितस्येव क्रियावाचकत्वं तु कालस्य निकंतस्यास्य वाधिरूपरिभावेउपरिभा
वश्च पठनेन नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रभाष्ये स्पष्टं नतु द्विर्वचनेचीति निषेधादिणएव द्वित्वे
उत्तरखंडस्य गारे शेष्ठ्वधी ग इति स्यात्तस्मादाह लावस्थायामिति एवं द्वित्वनिमित्ताज्ञ्निमित्तस्याभा
वे न द्विर्वचनेचीत्यस्याप्रवृत्तिरिति भावः गुणायादेशयोरिति पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुप स
र्गेणेति सुडुक्तसूत्रे इति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतादिति भावः साधनेनेत्यस्य कारकेणेत्यर्थः उपसर्गेणेत
त्संज्ञकेन शब्देन इति दर्शनं इत्यत्रैतेनाहृचि वेधितान्तद्वीजं तु तत्रैव भाष्ये एनमुपक्रम्य नैतत्सा
रमित्युक्तिः निर्देशान्नेतिश्तत्संज्ञकेन शब्देन इति दर्शनं इत्यत्रैतेनाहृचि वेधितान्तद्वीजं तु तत्रैव भा
ष्ये एनमुपक्रम्य नैतत्सारमित्युक्तिः निर्देशोऽत्रनेन हि निर्देशेन पूर्वं धातुः साधनेनेत्युक्तन्यायो ज्ञा
प्यते उपसर्गार्थे न तु पूर्वे योगः तेन पूर्वयोगादेवानुभूयते निविशतइत्यादौ कर्मत्वकारात्मनेपदयोः
सिद्धिः नेर्विश इत्यादौ नैःपरत्वयोग्यादित्यादिकं मैरार्थात्पूर्वमेव तिङ् संघट्टचानुरूधेत्यादेरपि

त॰ श॰ शे॰ संपूर्वत्वयोग्यात्स्यचेरित्यादिकमेवार्थः अत एव न तत्र धातूपसर्गयोः समासः तिङ् इति निषेधात् ध्व
४६ नितं चेदमुपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये गोसंदाय इत्यादावपि संचोत्पाथे विशिष्टाद्धातोऽकर्मणापुप
46 पदे विलत्तः संप्रशब्दयोगे गतिसमासे उपपदसमासो वोध्यः साध्यत्वेन प्रतीतये च पूर्वं साधनसंबं
धस्तस्मिंश्च तत्प्रयुक्तं कार्यमपि पूर्वमेवांतरंगत्वात् एवं च तिङः स्पष्टमंतरमधिसंबंधे वा शोदाग
मिति न्यायेन गुणादौ कृतेऽयमेव घञ्ल्युडादयोप्युपसर्गार्थविशिष्टे सिद्धत्वप्रतिपादनाय पूर्वं तद
र्थसंबंधेंतरंगत्वात्पदद्वयनिमित्तसमासात्पूर्वमेव एवं भावार्थे तिङोपि ध्वनितं चेदस्तद्धात्पूर्वं गतिग
ति गतौ उपपदमतिङित्यादिभाष्येषु भिन्नपदत्वाच्च कारकबोधकपदसंबंधस्तु उपसर्गसंबंधक
शब्दयोगोत्तरमेव अत एवाधग्राऊढा अच्चो ढत्पत्र पूर्वमंतरंगत्वाद्दाहुणापरह्रूपमिति संप्रसारणा
च्चेति सूत्रे भाष्ये परत्वादियङिति आडपेक्षयेत्यादिः अत्र वदंति त्वावस्थायामडिति पक्षेतरंग
त्वाद्वृद्ध्वेतद्रूपासिद्धिः कथंचिद्गुणादौ गमित्याश्रयणेपि अनेकाच्त्वाघणायत्तिः न चाटो
सिद्धत्वान्न परत्वं च पक्षेऽसिद्धवत्सूत्रस्थस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् न च इरनेकाच इति

राम॰ ४६

योगं विभज्य दृणोयणित्यनुवर्त्याड्रादिसहितानेकाच श्चेघराः तर्ह्यवर्णोतेणा एवेति नियमान्नदोष
इति वाच्यं शृङ्गमयीद या ऽलाभात् । उक्तरीत्याड्रादिसहितानेकाजित्योयणा एवाभावात् । भाष्ये तु सिद्धु
वत्सूत्रप्रत्याख्याने ऽस्य योगविभागस्यापि व्यर्थतामाश्रित्यैतत्सामर्थ्याद्यणित्यत्र पूर्वमाडित्युक्त
नस्मादीदृशे विषये पक्षयोः फलाभेदाय दूङ्धातोर्लोके नभिधानमेवः संप्रसारणाच्चेति सूत्रोदाहृत
मध्येयाता मित्यादि तु छांदसं तत्र हि बहुलं छंदस्यमाङ्योगेपीति बहुलग्रहणादादेशोत्तरं परत्वाद्वडि
ततश्चाटि वृद्धिः न चाणिनित्यः इयङ्गोपितत्वात् अंतरंगया पूर्व्यावाधे (विलक्षणांतरेण निमित्तविघाते
नित्यत्वांगीकारादिति । केचित्तु लावस्थायामङिति पक्षेपि वाणोर्हा गुणि निन्यायेनांगसंतत्रि मिन्नभू
तादेशानांच पूर्वप्रवृत्यानदोषः यथांतरंगानवीति न्यायो लुकृतस्य योजकसमासादीनांच त्रावल्पवो
धकः अतिप्रसंगस्त्वनित्यत्वाद्दूरणीयइत्याहुः गाङ्गादेशाद्दिति व्याख्यानमत्र शरणं । घुमास्था
ऽजहातीति हाको ग्रहणं न डाओव्याख्यानात् दीङ्गायुङि त्यतः क्ङितीति वर्त्तते । आर्धधातुक इ
ति चाधिकृतं इ घतीत्यत इदिति च वर्त्तते इकुरसस्योद्दस्य दिकइत्याद्दो विशेषणार्थः ककार

ल॰ शा॰ टी॰
४७
५७

:केचित्विति अत एव भाष्ये इणो गा लुङीत्येतत्प्रकरणे इदं पठितं· अधीयन्निति इयङ्· सवर्णो दीर्घः राघ
वयोरित्यक्षीणम्थ्येति वृक्षी केचिदिति अचा हूचि वीजमस्माभीयतयासिद्धत्वेनानेकाचूत्वाभावः लावण्या
यामङ्विति यक्षेपिलङादिनिमित्तत्वात्टट· समानाश्रयत्वेनस्थानिवत्त्वमादायवाऽसमानाश्रयत्वेनासिद्ध
त्वं सूत्यपादं इद्दशाघर्थे मसिद्धवत्सूत्रमावश्यकमेवात एवतत्सूत्रे भाष्येवार्त्तिकोक्तफलानामन्य
थासिद्धिं कृत्वापि आरम्भं गदृत्यत्रधातावुक्तं· जुखेति एवकारस्सूत्रस्त्रयगयमानेलिट्चलिङाशि
षीत्यादावथ्येवान्तत्यानिस्पङि· तदृत्यत्ताङि· तदृत्यनुवृत्त्यासिद्धेलङ्· ग्रहणेलङुम्दावेनैतदवधू
त्यर्थेविभ्याशिबोःस्कोरितिसलोपेयायादित्येवरूपमितिविशेषद्योतनायद्विवचनमुदाहर
तियायातामितितिङः· सलोपइति सलोपःपारक्षरोगातिस्याघुमास्थेत्यत्रपिवतेरेवग्रहणान्निल
सिजूलुकोप्रसिद्दानीतिघुत्वाभावाद्वेषविभाषेति वैकल्पिकंराल्वे· सार्वधातुकमात्रेतिमात्र
शब्दोवधारणे· सस्थानत्वमितितस्याजादेशस्सखूशादित्वप्रयोजनकथनावसरेवार्त्तिकमिदं
।सस्थानत्वंसस्थानशब्दस्तेनस्ववाच्योडिद्धामूलीयोवोध्मानेयद्वासस्थानत्वशब्देसस्थानशा राम॰
४७

वृः॥ ण्यक्षपरस्तस्माद्वा वश्यतदर्थ एवतदाह सस्यानो ऽतिड्क्षामूलीयइति॥ अन्यथास्मान्तुवितस्य दुर्वोरत्वेन
भाष्यासंगतिः प्रमाणानां सामान्यपक्षपातात्सार्वधातुकमात्रे प्रयोगाभावइतिभावः नटः रण्यातीत्या
दोलुङि ड्क्षामूली योभवत्येवेति दिकूसंपूर्वेस्येति सार्वधातुकेपिनेतिभावः संखोति प्रयोगस्तु च
क्षिङ एवनास्येति घुप्रकृतिमाङि ति भाष्यप्रयोगादितिभावः अयमंतीति शिष्टेरिति शेषः अत्रार्थे
नभाष्यानुग्रहः विदइतिपंचमीविकरणाव्यवधानेलटस्ततः परत्वासंभवादाह वेत्तेरिति अका
रांत निपातनादिति आम्संनियोगेनेति शेषः तदुक्तं भाष्ये निपातनादगुणत्वमिति विदांकुर्वंति
तिवृत्तिश्चवृः प्रकारे एवंजातीयकमित्यर्थस्तदाह पुरुषवचने इतितयोर्नांतरीयकमुच्चारण
मितिभावः कन्ले लपरस्मैपदेतु विवक्षिते एवलोकविवक्षानुसारकेति शब्दान्तइत्येके तेऽप्य
विवक्षितेनांतरीयकत्वादेवेत्यन्ये लोट्तदुच्चारणसामर्थ्याद्विवक्षितएव अतएवोष विदेत्या
म्विधानंतत्रापिव्याख्यानादुषजागृसाहचर्याच्चास्मैवपरस्मैपदिनो ग्रहणं गणकार्यस्येति
तनादिसाहचर्याद्गणात्तुरणस्यैवकृञोत्र ग्रहणं। क्रियासामान्यवाचित्वेनान्वपयोग्यतया

तयातस्यैवात्रानुप्रयोग इति भावः भाष्ये कृञ्ग्रहणात्प्रत्याख्यानादत्रार्थे तस्य तात्पर्ये सत्युक्तंन
विश्वसेदित्याद्यार्षमेव ज्ञापितेपि तद्वारितार्थ्याभावाच्चेत्यन्ये॰ अत उत् गमहनेत्यतः क्ङितीति नि
त्यं करोतेरित्यतः करोतेरिति उतश्च प्रत्ययादित्यत उत इति चानुवर्त्तते॰ तपरत्वसामर्थ्यादितिद्व
दं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टं उदवोढामित्यत्र हृद्धिवल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनाप्येतद्दूरपितु शा
के विकारभेदकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणादिति केचित तत्स्थानि कद्वनत्स्यानिकस्यानिके पिलो
कन्यायेनतत्त्वबुद्धेः स्वस्थानिकादेशस्थानिकादेशकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणेपि स्वस्थानिका
देशकृतलक्ष्यभेदानाश्रयणे मानाभाव इति स्थानिवत्सूत्रस्यभाष्याशयं परे॰ कुर्वेत्वित्यत्र हलि
चेति दीर्घस्तु न नभकुर्छुरामिति निषेधात॰ लुको सिद्धत्वादितिसार्वधातुक इत्यस्याभावे पिउ
कारांतांगावयवकरोतिरतउदित्यर्थात्तत्रेग्रसंज्ञायाश्च लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनप्रवोरनाका
वित्यादिसूत्रभाष्ये स्वीकारेण सार्वधातुकग्रहणंस्पष्टार्थमेतत्सूत्रशेषस्य मिदंतत्स्थिमप्रयोज
नं सार्वधाधातुके भूतपूर्वमात्रेपि यथा स्यात् कुर्वितीतिभाष्यत्वेकदेशपुक्तिरितिवोध्यं। इस्व

सिपि धातोरिति सूत्रं पदस्येति सूत्रं पदस्येति चानुवर्त्तते पदांतस्येति किं वेत्सि चलेस्याः सि हूत्वाहो स्य
त्र श्नसोरिति शाकं ध्वादित्वात्परस्य तु· अत्र सार्वधातुके इति निष्फलं आर्धधातुके तस्य भूभावो न तु ईहामा
सेत्यादौ अत आदेरिति दीर्घः परस्य लोपे पिक्षत्यभावात्। श्नस्य सार्वधातुके इति एव लाभ्व· आसनिस्पा
यनितिवत्। उपसर्ग· परस्येति सस्य विशेषणं तेन प्रादुरासीदित्यत्र नषत्वं· अस्तेः किं अत्र तु सूतेनु स
स्वस्यापत्यमानुसेय इत्यत्र सु धादित्वाद् कि ठेलोपइ स्नुलोपे सकारनिरूपितोपसर्गत्व सत्वेन ष
त्वापत्तेः मृजेर्वृद्धिरचोः स्याद् धृषीयस्य च मृजू इत्यस्य ग्रहणं व्याख्यानात् लुग्विकरण परिभाषा
त्वनित्यत्वादत्र न प्रवर्त्तते धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषा लघ्व मर्थमाह धातुप्रत्य
य इति तेन परिमृडभ्यामित्यादौ न· अडाटाविति। आद्येशोयस्मिन्विधिरिति परिभाषा लभ्याऽर्
थोनुवादः मृडूढीति हेर्धिः· षल घुल जश्त्वानि परत्वादिति युगपत्सम्भवे नौ दूषोः स्वस्व निमित्ता
नंतर्य संभवरूपो विरोधोस्तीति भावः [illegible]दस्यपे· हलादेः किं व्यत्यस्तद् दि पंचभ्यः कि मजागः
पिलरति स्वरूपकथनं। अ एकापितोसंभवात्। तुह स्तृ इत्यत्र चैवतत्त्विद्ध लेख सार्वधातुर

ल॰ श॰ शे
४९
५१

कस्येत्यपेक्षायां चरुदित्वामिति नामादिविधौ धातोरित्यस्य विहितविशेषणत्वेन निर्दिष्टपरिभाषान
पेक्षणादन्तरङ्गत्वान्नामादयस्तत इट्टूडिदं पादः पदिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं। प्रकृतौ तिप्रत्ययविषय
यापेक्षया स्तुडपेक्षयान्तरङ्गत्वादित्यस्येति लोपे पास्तुडीटोः प्राप्तयोरन्तरङ्गत्वात्पास्तुडित्यर्थः सा
मान्यधर्मापेक्षशास्त्रापेक्षया कश्चिद्विशेषधर्मोधिको निमित्तकोटौ यत्र विशेषापेक्षशास्त्रे त्रि
त्तितन्नान्तो वहिरङ्गमिति तदर्थः रुद्रादित्वं सार्वधातुकत्वं च न तथा सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृ
ते र्धातुत्वज्ञाने प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति सामान्यधर्मनिमित्तकत्वमप्येकं चास्ती
ति बोध्यं। वस्तुत इदं वहिरङ्गत्वं भाष्यकारापि नाश्रितमिति परिभाषावृत्तौ निरूपितं तस्यान्त्रि
त्यत्वादत्र पास्तुट्कृते ह्रस्वत्वाभावेनाडीटोः प्राप्त्यभावेन तयोरनित्यत्वात् इत्यन्ये स्तु वि नि
दुर्भ्यः सुपीस्थागन्तुनिकारेण कृतसंप्रसारणस्य ग्रहणं सूतीति किन्तं समेति पचाद्यजन्तस्या
हच यद्गणात्तस्यापि कृदन्तस्यैव ग्रहणात्। पूर्वं धातुरुपेति द्वित्वात्पूर्वमत्वाये ईत्वे कृते इति य
प्रयोपसंबंधित्वादित्युच्यते तन्न दोषत्वात्पूर्वं द्वित्वेपि न दोषः इदमेव युक्तं। पूर्वं धातुः साधने

एम॰
४९

नेति सिद्धांतात् अतएव भाष्ये सुपि मूर्त्तो द्विरुच्यते इति प्रचुरः पाठः अन्यथाऽभ्यासस्यानर्थक्या
त्तत्संबंधिनः षत्वमेव न स्यादिति निरूपितं स्यादिष्विति सूत्रे च नित्यत्वाच्चेति अभ्युद्धयोर्यद्सुपि रूपा
भावादिति अर्थवत्सुपि रूपाभावादित्यर्थः अनर्थेकदेशविकृतन्यायेनानर्थकत्वं द्वौ रमेव अभ्यास
स्यनार्थवत्वं नापि समुदायस्येत्यत्रैव सूत्रे वक्ष्यते दिगित्यत्र च भाष्ये स्पष्टं· अनितेः उपसर्गात् समा
सेऽपीत्यत उपसर्गादिति वर्त्तते नोणादिति च अत्र समीपार्थकमंतपदमव ऊध्यसप्तम्या विपरिणा
म्यानितेः समीपे यो रेफस्तस्मान्नस्य णत्वमित्यर्थः सामीप्यं चाव्यवहितमेव व्याख्यानात् प्राणि
तीत्यत्रैकादेशस्य पूर्वादिवत्वेनान्नित्यव्यवहितत्वं रेफस्यास्ति स्यान्निवर्त्तत्वं तु न पंचमीसमासस्या
नित्यत्वापत्तेः पर्यनिति इत्यादौ पकारेण व्यवधानान्न णत्वमन्यथाऽड्डादि व्यवायेपि स्यादिति भाष्ये
स्पष्टं· अंत इति सूत्रं हे प्राणिति त्वमत्रपदांतस्येति प्रतिषेधबाधनार्थं अंतं नायमपवाद इति यद्यप्यंतरंगो
ऽस्वस्यापवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवृत्तेर्नियामकमिति कुलायेत्यादौ प्रवर्त्तत इति तत्त्वीया
दिष्विति सूत्रे कैयटोक्तरीत्या प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गोऽभिनिविशत इति भाष्योक्तन्या

यमूलके नोपजनिष्यमाणोऽप्यपवाद इति न्यायेन दृतीत्यादावंतरंगोप्यंतादेशो न। इत्संतीत्यादौ
नायं। अनन्तस्य पक्षे तु। अत एव प्रातीषिबंतीत्यादौ न। जाग्रो। चिण्णल्यर्थे दासेन वृद्धिविषय
स्याङ्कित्स्वर्युदासेन प्रतिषेधविषयस्य ग्रहणं भवेत्त्वैतन्न छांदसत्वकल्प्यो विनु जागृविः दर्विरित्याद्य
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकं। उणादिषु पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्षस्यैव सत्त्वात्। न चैवं णारिको विनिति चिंत्यं
एतज्ज्ञापकाद् य इति सूत्रे निरूपयिष्यते विग्रहणासामर्थ्याज्जागृवो लक्षणांतरेणापि गुणो न क्लिन्तु
न गृह्यते अस्मु इकार परस्यात्वग्रहणात् किं पस्तु सोऽनुनासिक इति भाष्यस्यं निषिध्यत इति जाग
रक इत्यत्र गुणोऽक्तत्वेऽपधावृद्धिस्तु न चिण्णल्मिति बोधवेयर्थ्यापत्ता जागर्त्तेर्गुणोऽपधावृद्ध्यभा
वकल्पनात्। यत्तु गुणो न रंगवृद्धिमात्राभावे एतज्ज्ञापकमाश्रित्य पदयंतेति सूत्रे जागृग्रहणात्पाद्य
मिति तन्न। असति संभवे सजातीयापेक्षत्वेन ज्ञापकस्योचितत्वात्। अस्य जागृग्रहणेन तायनादि
दित्याहुः। जाग्र इति सूत्रस्य भाष्यस्य तु सामान्यापेक्षज्ञापकत्वस्य वस्तरसो दृश्यते। इङ् दरिद्रसः
सोत्रो हलः। ईहल्यघोरित्यस्यापवादः। आर्धधातुके लोपविधानात्सार्वधातुक एवेदं। आतः

त्यनुवृत्त्यालोपोऽन्तरंगानामप्रवृत्तिः अनयोरात इति भूतासाहचर्येणाभ्यस्तेष्वंत्यस्यैव ग्रहणाज्ज्ञा ग्रतीत्य
न सद्दोषः आमितिकार्यस्य त्यादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमिदं ओदित्येवेति ओकारस्य विवृततरत्वेन य
त्नलाघवादिति भावः आलोप इति आर्धधातुके विवक्षिते लोपविधौ विधानसामर्थ्यादिव भूत
पूर्वं गत्याकारान्तत्वमाश्रित्यणाल औ देश इति भावः आम्नेति पक्षे इति भावः द्दंमन्तं वस्वेकाजादि
ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमेवोक्तं सनि स्वुलीति अनन्तरस्येति न्यायेनवाग्निकप्राप्त
स्यैव निषेधः तेन दिदरिद्रिषतीत्यत्रान्तो लोपो भवत्येव दिदरिद्रिषतीत्येके दिदरिद्रासतीति वे
ति भाष्यात् अदद्रासीदिति अयंप्रयोग इदरिद्रस्येति सूत्रे भाष्ये इत्येके इति षिचेत्यत्र सिचो
ग्रहणं कर्तव्यमितिवार्तिकादिति भावः भाष्यमिति इष्टमेवैतज्ञ्काधीति भाष्योक्तेः सिचोनुवृत्ते
रभावो पूर्वकरणं चानिष्टावहमिति तद्भावः तिष्यनन्तः अनन्तः किं सलिलां सर्वे माइदं आइ
ति लङिति व्यस्ते रूपं वहुलं छंदसीति इहानास्पिपिधासिपिवेत्येवदलविकल्पे सामान्यसूत्रेणेतौ
वहत्वे सिद्धे धातोरिति दम्भेत्यत्र नर्थं शासइ अत्र ङ्याग्यस्यैव शासेग्रहणादाशास्ते इत्या

ल.श.शे.
५१
51

दीनेति भाष्ये स्पष्टं शासेरित्त्वापवादः यद्यपि पूर्वसूत्रे शास इत्त्ववयवषष्ठीत यापीहोपधापदनिवृत्त्या
स्यानवषष्ठेव·यंचेति अत एव दीधीवेवीति सूत्रे दीधीवेव्योश्छंदस्त्वादिति भाष्यं जक्षित्यादय
इति सूत्रे घसिवशी छंदसाविति भाष्यं घपीवरीयोर्ई·त्तास्रूपो रित्यतो लोप इत्यनुवर्त्तते पिब
इवर्णोश्चेति द्वंद्वः यीत्यत्रेकार उच्चारणार्थस्तदाह यकार इति नित्यत्वादित्यंतरंगत्वस्याप्युपल
क्षणं·टेरेत्वमिति अचः परस्मिन्निति सूत्रे आदीध्ये इति भाष्यप्रयोगादिति भावः आदीधयते ण्वुलि
अंतरंगत्वेन णिलोपात्पूर्वं दीधीवेवीयोरिति लोपे आदीधक इति सिद्धं·यत्तु नाग्लोपीति सूत्रे भाष्ये व
र्णग्रहणसामर्थ्याल्लुप्तेपीत्वमित्युक्तं तत्तु अंतरंगत्वमनाश्रित्योक्तं·एवं चानंतरंगपरिभाषायामनित्यत्वे
एतत्ज्ञापकमिति बोध्यं·एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्याल्लुप्यमानोपि इवर्णे एव लोप इति हरदत्तोक्तम
पास्तं वेवीङो नंतरं शासु अनुशिष्टाविति पठ्यत इति जक्षित्यादय इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः षसस
स्तिः जक्षित्यादय इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसात् षस स्तिधातुरत्र नास्तीति प्रतिप्रतीयते·तत्रैव के
यदेव सशास्ति स्वपिति इत्येके पठंति तत्र शिति पाणिनिर्देशेन शासस्ववार्थ मेदात्पुनःपाठ इत्यन्ये इ राम०
५१

सूक्तं माधवानुरोधीतु मूलपाठः तदनुसारेणैव पंचानां छांदसत्वोक्तिः असदिति सिपि धातोरिति
वारुः संतीति इ द्वित्वान्नुम्निरुक्तोरिति सलोपेरुरोरुरी तिपक्षे तल्लोपः इत्येके इति अत्राहुचिवीजं
तु हलोनंतराद्रिति सूत्रस्य भाष्यविरोधः तत्र त्वभाष्यादव्ययमप्रामाणिकः अन्यथा वहूनां संनि
धाने वहूनामेवेति पक्षे मशूजाविवाचापि दोषात्तदनुक्तौ वीजानापत्तिः वशक्तांतोऽस्यभाषायां
प्रयोगः साधुरेव उद्गीति संप्रसारणाधिलत्वषत्वसत्वष्टुत्वानि अवडिति लङि हलङ्यादिलो
पेषत्वजश्त्वचर्त्वानि अौ षंसंप्रसारणेजादित्वाद्दृत्वचकेरीतं चेति चकेरीतमिति यङ्लुक्
संज्ञानेन तदंतग्रहणं सामर्थ्यात्तु किरतिं चर्करीतमितिस्तत्वेभाष्योक्तेः अदादावितिते न
यङ्लुगंतात् छुवेवनतु तत्र द्विकरणाप्रयुक्तः श्पनादिः शपोलुकुचः परस्मैपदिन उपक्रम्या
स्यपाठादस्य परस्मैपदित्वमेवेति बोध्यं ॥ इत्यदादयः ॥ भाष्यमिति · तृतीया चहोरित्यत्र दानं
च सिद्धं चेद्धि प्रायजुहोतीत्यपि स्यादत आह प्रक्षेपइति विधेश्चाहवनीयाद्याधिरूपेनत्वप्र
ज्वालनाय प्रक्षिप्यमाणाकाष्ठादावतिप्रसंगनिवृत्तयेत्याह हविष्प्रक्षेपेति जुहुतइति श्लो:

परनिमित्तत्वाभावेनश्नपूर्वेनस्थानितयाऽज्ञादेशत्वाभावेनचस्थानिवद्भावेनश्नमाश्रित्यनगुणः
परत्वादितिहुश्नुवोरित्येतदपेक्ष्येतिभावः मियोन्यगमहनेत्युक्तः क्ङितीतिवर्त्ततेऽस्यप्रत्ययस्येत्यनु
वृत्त्यासार्वधातुकइत्यनुवृत्त्याचाभातइत्यादौनदोषः वृद्धौघोञ्चारणामुत्वाय·उदोष्ठ्य·ऋंगावयवोस्ते
ति· ऋद्गतावितिऋत्वादेःक्ते समीशोऽइतियथास्यादितितत्रऋद्दः ह्रस्वविधानस्यकित्येवफलमिति
सूचयितुंक्ङितीति·गुणाभावेवाणौदागमितियणांवाधित्वोत्वायत्वागुणस्यवनविकल्पितः अत्त्रामि
त·वहुवचनादाघर्षावगतिर्निर्ज्ञामित्यतत्रयाणामित्यनुवर्त्तते·दत्तइतिअघोरितिप्रतिषेधादी
त्वाभावश्नाभ्यस्तेत्यात्लोपःअदात·गातिस्थेतिसिचोलुक्·दधस्तथोश्चेतस्यदधइत्यनुवृत्तिसामर्थ्या
द्विरुक्तग्रहणोनधइत्येवसिद्धेदधइतिस्पष्टार्थंझषंतस्येतिकिंदधाति·नन्वाल्लोपस्यस्थानिवत्वा
द्धत्तइत्यादावपिनस्यादतआहवचनेति·पूर्वत्रासिद्धइतिरवचवामनादीनांवचनसामर्थ्या
दयणांवृथ्येतिभावः निंजामित्यलावितिकिंनिनेजः कपिंजलाधिकरणन्यायस्यात्रशास्त्रेनाश्र
यणावोधनायत्रयाणामितिभृञामिदित्युत्तरार्थंअत्रतुनोपयोगः गणांतिपाठेनत्रयाणामेव

निज्ञादित्वस्य वक्तुं शक्यत्वात् नाभ्यस्तस्य अभ्यस्तस्य किं ह्रुप्राणोऽचि किं नेनेक्षि पितीत्युत्तरार्थं ।
अत्र॰ यलीडुति॰ ओविजी त्यस्यैवेति नो हादिकस्य रोधादिकस्यैव च तत्र ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः
अभिजिह्नीतीति अत्रापि छंदसत्वादित्वं इप्रतीति यणोचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्लोपो व्योरिति लो
पो न य लोपो न पलोपेस्थानिवत्वनिषेधश्च लोपो नैर्ह्रूपान्तरे पूर्वसवेति दिक् ऐयङ्तिह्रीत्वेभ्यासस्येत्वे
इयङ्॰ उत्तरखंडे गुणो रपरत्वे हलड्यादिलोपे विसर्गे आह्वृद्धिः लावस्यायमडिति पक्षेपि वहुलंछंद
स्यमाङ्॰ इति वहुलग्रहणान्नत्तुत्तरमत्राह्वहुलंछंदसीति सिद्धेतिं यियर्त्त्योश्चेत्यत्रापि ग्रहणात् ज्ञापका
ल्लोके प्रयोगे पि छंदसप्रकरणे पाठात् क्वचिदेव लोके साधुत्वं न सर्वत्रेति वोध्यं अत एव ऋत्वृकृ सूत्रे
भाष्ये उक्तं अन्निप्रवृत्तिश्चैव लोके लक्ष्यते इति प्रकारांतरमपीङ्॰ धाता वुक्तं । केचित्तु इत्यादिना ददांतइ
तिवक्ष्यं स इतिवन्न दीर्घः जज्ञायादिति ये विभाषेत्यात्वं॰ जिगीत इति वहुलंछंदसीत्यभ्यासस्येत्वं॰
ईहल्यघोरितीत्वं ॥ इति जुहोत्यादयः ॥ दिवु ३ उ दिवमु दितो वेति क्त्वा पाक्षिक इड्विकल्पार्थं॰ सेसिचि
सहृत्यकारोऽविशिष्टः अस्सिचीति पर्युदासात् सादेरित्यर्थे लाभोऽयत्यातयातीति सेत्यत्र निरूपितं ।

त॰ शा॰ शे॰ ५३

त्यप्तिरितियद्यपिप्रतीघातोपिचकर्थेस्तथापिप्रकृतेतत्त्तेरेवग्रहणंपूरणगुणेतिसूत्रेसुहितार्थेश
ब्देनतृप्तेरेवग्रहणात्साकारेउक्तत्वादितिभावः। ङेरतुरितिञ्रकुत्प्रत्ययान्तमितिगुणोवाङ्क्ष्मन्निवित्येत्वविक
ल्पः। दीङोउभयनिर्देशःपंचमीनिर्देशोवलीयानित्यचीतिषष्ठ्यर्थेसप्तमीतद्यादिविध्यर्थेत्याशये
नाहाजादेरितिउत्तरार्थाचसप्तमीत्यपिवोध्यं॰ पुटिकृतेपितस्यासिद्धत्वेनयणाप्राप्तिमाशंक्याह॰
वुग्युटावितिमीनातिम्न्रेञ्चइतिउपदेशइतिचवक्ष्यते॰ उपदेशपदंचतदुत्तरकालपरंएवइत्यस्यवि
षयेसतीतिशेषः एवंचैचोविषयेसतिउपदेशोत्तरकालेएत्वमित्यर्थः स्पष्टंचेदंभाष्ये॰ एवंचाशि
तीत्यनुवृत्तेःफलंचिंत्यमितिपरे॰ लीलीङोरितिक्र्यादिराद्यःषीयश्चनिरनुवंधःपरस्मैपदीस्याद
यइतिगणास्त्रमेतत्तत्पूङि॰ स्यारम्यक्रीङ्नाइत्यर्थः श्रोदितइत्यतिदेशःसकर्मकइतिश्रत्रमांन
तुचिंत्यं॰ षोंतकर्मेनाशनंपतेतिश्चनपाठप्रमाणंप्रयोगोमाहयुतघामेति॰ पक्षांतरइति॰ प
रेतुनित्येवुधाद्विबुध्यात्यादेशत्वानुपपत्तिमाशंक्यवुद्धिपरिणामेनपरिहृत्यएवंतर्हिप्रपवादेउ
त्सर्गेकृतंप्राप्नोतीत्याशंक्यनापवादेउत्सर्गेकृतंभवतियदयंशपनादीन्कांश्चिच्छितःकरोतीति

राम॰ ५३

श्यनःशित्वस्य ज्ञापकत्वोक्तेरस्यानिवत्सूत्रे भाष्ये न च पित्त्वनिवृत्त्यर्थे नियमार्थे शित्वं नित्यसामर्थ्या
देवतत्सिद्धेः तस्मालघूदात्तार्थं श्यनः पित्वे तु पित्वादेवानुदात्तत्वे लसार्वधातुकानुदात्तत्वे च धातुस्वरे
णैव सिद्धेः किं तेनेति तदाशयः न च नाच्छीत्यादिविषये चानद्यप्रकृतेर्लघूदात्तार्थं वित्वमिति वाच्यं अत्र
न्यत्र विकरणेष्वप इत्युक्त्या तत्र श्यनः स्वराप्राप्तेः न च तस्यापि तत्सामर्थ्याद्बाधः तद्बाधकल्पनापेक्षया
तिदेशप्राप्तपित्ववाधस्यैवौचित्यात्। वामृतुदृत्यस्यानेकाचः सत्वेन त्र धातुस्वरेणासिद्धेर्नित्यस्याव
श्यकतया तत्सामर्थ्याभावेन पित्वनिवृत्त्यये शित्वस्यावश्यकत्वात् भाष्यासंगतिः स्पष्टैव भदिप्रयो
गे तु वा शब्दस्यैवार्थे तथा कामयमानेवन तु तथा किं तु छलनार्थं मा गतेऽपर्थोऽन्वदोषः वृत्ते तु वृत्तवा
वृत्तावितिको शोक्तवावृत्त शब्दस्त कच्छवोदरादित्वात् पित्वनित्वयोरविशेषमुक्त्वा चाभाशे विशेषप्र
दर्शयतः कैयटस्यापि अनेकाचो धातोरत्र गणेऽभावेऽपि एव स्वरसः न च ज्ञापकत्वान्नियमार्थ
त्वे लाघवं सर्वथानुपपन्नस्यैव ज्ञापकतया नियमार्थत्वे ज्ञापकत्वस्यैवासंभवात्। किं च नि
यमार्थत्वे एकत्रैवातिदेशबाधो ज्ञापकत्वे तु अनेकत्रेति नियम एव युक्त इत्याहुः क्लेद इति

अत एव क्लिन्ने शुक्लमिति प्रयोगः न शक्य इति स चात्रात्मनेपदप्रथमैकवचनं पदेस्तस्यैवसंभवात्
अबोधीति दीपजनेति चिराणायुधमिच्छतीति व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रभाष्ये तुमत्ती यमन्यऊर्मियु
ध्यतीत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्युक्तं एतन्भाष्यविरोधादनुदात्तप्रयुक्तात्मनेपदानि त्वत्वमपि
चिंत्यमेव· अकर्मक इति अकर्मकोपीत्यर्थः अतः सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भाव इति
कर्मवत्सूत्रस्य वार्त्तिके न न विरोधः सृष्टेति सृजिदृशोरित्यम् एवकारादर्थान्तरे राधः श्यन्नस्या
दतस्त्राह· भिन्नेति अत एवाकर्मकादिति सार्थकं उदाहरणमिति तथा च वृद्धावित्युपलक्षणमत्र
त एव राध्यत्योदनः स्वयमेवेति कर्मवत्सूत्रस्थभाष्यप्रयोगोपपद्यन्त इति भावः हिंसार्थस्येति
शत्रुमपराध्नोतीत्यादौ हिनस्तीत्यर्थदर्शनात्· चुरादिश्चेति ज्ञेय इति शेषः तथा प्रयोगदर्श
नादिति भावः श्लिष इति प्रतिप्रसवविधिस्तदाह डोपवाद इति· पुषाद्यङ्· स्त्वन्यपुषादयो
वकाशाः पद्यान्वक्ष्यमाणानियमपर्यालोचनयानालिंगने चरितार्थस्याङोयमपवाद इति
भावः सिच्कर्मदर्शयत्यश्लिक्षन्नाश्लिक्षा इति अत्रादादेश झलो झलीति लोपयोः सिद्धि

रितिभावः रंधतुरितिपरत्वान्नुमि सत्यकित्वान्न नलोपः नशेः षान्तभाभू इत्यतो नेति वर्त्तते भूत
पूर्वेति स्पष्टं चेदं भाष्ये। नत्वाप्राप्तिनिषेधस्यैव क्रादिसूत्रेण नियम इति मतेनाह द्रुहो ढद्रुहो ढद्रु
द्रोहिथेति वस्तुतो द्रुद्रोहिथेत्येकमेव रूपं न्याय्यं श्रागणान्तादिति यत्वस्यात्तेस्तुगिति सूत्रमत्र लिंगमि
ति तत्त्व। श्रस्यति वक्ष्यत्यनेनात्मनेपादेशिङ्। लस्यचारित्ताध्यात् दाहे यठित इति दिवादावेवेत्यर्थः पुप
रूपल्लुपेतिपाठः उदित्पाठोत्वे खकप्रमादात् धातुवृत्त्यादिविरोधात् इह पाठ इति। दिवाघन्तगणे पुषा
दावित्यर्थः। श्रपनर्थ इति एवं च पुषादेः प्रागेव पठितुं युक्त इति भावः। अत्र गणे त्रुटच्छेदने इति पठ
ति चुरादौ च चुरादेर्णित्यप्राप्तत्वाच्चोटतीत्यस्य सिद्धये वाभ्राशेत्यत्र त्रुटिग्रहणं। दद्दन्तद्दत्तातेर्दी
र्यते र्वेति भाष्यात् दृधातुरप्यत्र बोध्यः तदाह आ वादिवदाकृतिगण इति॥ इति दिवादयः॥ सुण् संधा
नं सुरोत्पादनप्रकारः सुलव इति लोपश्चास्येति वा उलोपः सुनु इति उतश्चेति हेर्लुक् सुनवानी
त्यत्र हुश्नुवोरिति यणं बाधित्वा परत्वाद्गुणः सुनोतेः स्यन रपरेत्यतो नेति वर्त्तते सन्यपि सुस्स
षते र ष्वत्यपि सुस्सूषरिस्युदाहरणांश्च न्यत्र स्तौति णायोरेवेति स्याद्विधिपितिच नियमादेतदभावस्ति

ल·श·शे० ङेः विभाषाचेः॰चङोरिति सूत्रात् कु रित्यभ्यासाच्चेति सन्लिटोर्जेरित्यतः सन्लिटोरिति चानुवर्त्ततेऽक
५५ तश्चसं· इट्सनिचेत्यत इड्डे तिलिङ्· सिचोरिति सूत्रं चानुवर्त्तते· नचलावस्थापामटिसंयोगा
55 दित्वाभावादस्तरिष्टेत्यसिद्धेः संयोगादेरिति कर्मधारयो गस्यैतिनह्रिशेषणामिति संयोग संज्ञा
सूत्रभाष्योक्तपक्षे ष्यगाघवयवसंयोगात्परस्य ऋकारस्येत्यर्थोदसिद्धिरेवेतिवाच्यं· अत्रसि
ङनुवृत्तिसामर्थ्येनस्यङागमेभूतपूर्वसंयोगादित्वमादायशास्त्रप्रवृत्तेर्लोप नेनादोषात्· अ
तएवास्तर्यतेत्यादौगुणोऽर्त्तीतिगुणसिद्धिरितिदिक्· कादिनिषेधादेवसिद्धेववर्थग्रहणं नियम
एवेतिनियर्यांमार्थतदाहतेनेति· लिङ्सिचो· वृतइति इट्सनिवेत्यतइड्डेतिचवर्त्तते· नलिङि·
वृतइतिदीर्घइतिचवर्त्तते अवरीष्टेतिवृत्तोवेतिदीर्घः अहिणोतीतिगुणस्यस्थानिवत्वाद्धिनु
शब्दोत्र· पूर्वत्रासिद्धेनस्थानिवदित्यस्यात्रस्यदोषः संयोगादिलोपेत्यादिनानिषेधात्स्पष्टंचे
दंभाष्येवहिरंगपरिभाषानुत्रैपादिकेंतरंगेनेत्यस्य सकृदावेदितंहेर· अचङीतिपर्युदासोन्याप्यः
अग्नानुवंतीतिसंयोगपूर्वकत्वाद्गुरनुवोरितियणऽउतश्चेतिहेर्लुक्न· राधौ· अतइत्यनुवर्त्तेमा राम०
५५

नेपि सामर्थ्यो न्नपरत्वलभ्यार्थे बाधः श्नाभ्यस्तयोरात इत्यतो मंडूकप्लुत्याऽऽत्रा त इत्यनुवृत्तिर्बोध्या अभ्यस्तपंच
रस्मे पघपीति उपदेशेत्वत इति सूत्रस्य भाष्यस्वरसः अश्नोतेश्च ॥ तस्मान्नुडिति वर्त्तेत्वेत्र अशो रितिवक्तव्येत्र श्ना
तिव्याप्त्यर्थस्तु निर्देशः इहाप्याश्नीयत इति संदेहः परस्य लिटीति सूत्रस्य परिभाषत्व इति भाष्यप्रयोगो द
भत्तुरिति स्वत एकेति सूत्रस्य भाष्यप्रयोगाश्चेह मा नंदं भेश्चेत्यत एकेति सूत्रे भाष्ये वार्त्तिकं ॥ सू धाकरा
द्यद्इति चात्र चारु चिस्क अंथिग्रंथीत्यत्र तिङ्पदस्य कित्पदस्य च कर्त्तव्यतापत्त्या गौरवमिति मम तु व्या
करणांतरेष्व संयोगादिति कित्करणमेवैतदिति तयोरकर्त्तव्यता स्पष्टैव अत एव भाष्ये प्रथमोपस्थि
तस्य णत्वं विहाय दंभेस्तुरित्युदाहृतं दंभेश्चेत्येत्वविधायकेत्र पक्ष्यत्योर्यस्येछू छंदसीति गणसूत्रं ॥
इति स्वादयः ॥ आर्धधातुके इति वरीभ्रज्जत इत्यत्र रीकोरेफस्य न निवृत्तिरभ्यासस्यानैरर्थक्यात् स
मुदायस्य तु न भ्रस्जित्वं हि संयोगपक्षे दुरूपपादत्वाद तो न नतत्स ध्यापति तन्न्यायेन तत्र प्राप्तिशंका
उपदेश इत्यनुवृत्त्या रीकोरेफस्य वरीभ्रज्जते इत्यादौ रमागमव्यावृत्तिरित्येत्यपरभाष्योक्तिस्तु एक
देशिनः द्यते दिगीति सूत्रसंमतया न्यायसिद्धयोक्तरीत्या प्राप्तेरेवाभावात् रम्यकारस्तूच्चारणार्थः
रोपेत्यत्र च रोपधयोः स्थानेप्रसंगेरभ्रयुज्यतेरोपधेनप्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ वभ्रज्जतुरिति संयोगा

त॰श॰शे॰
५६
56

स्परत्वात्कित्वाभावः नन्वाशीर्लिङि संप्रसारणं बाधित्वा परत्वाद्गुणे सकृद्गतिन्यायेन संप्रसारणाभावे पु
नः प्रसंगेन संप्रसारणेऽप्याद्गुणो भर्त्स्यादिति स्यादत आह पूर्वविप्रतिषेधेनेति संप्रसारणारम्भोऽप्रवृत्तु
तिभर्ष्टित्यवकाशो कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेण संप्रसारणं नित्यमित्यपि सुवचं। न च ऋकारांतगत
रेफमादाय परमपि नित्यः सिद्धांते वर्णग्रहणे वर्णैकदेशाग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये अकृक्षतेति क्सा
देशे तङि कवचने सिच्यक्षे बहुवचने चानत इत्यदादेशे एतदेव रूपं। अकृक्षतेति क्सादेशे नत इत्यु
क्ते रदादेशो न। कृन्मात्रेति अवधारणे मात्रशब्दः। ऋच्छत्यतामिति। ऋच्छति शब्देन धातुपाठे साक्षा
त्पाठस्यैव ग्रहणं न ऋधातोः प्रश्लेषेणावतस्य सिद्धत्वात् अत एव सूत्रे बहुवचनं नन्वस्तु
कित्त्वस्य चुत्वेन चकारे लिटि द्वित्वे अभ्यासकार्ये ऋच्छतीति गुणो त्रिहल्त्वान्नुट् न स्यादत आहा
नेकहल्त्विति। त्रपत्रंफ शो मुचादीनामिति सूत्रभाष्ये शेत्रंपादीनां नुम्वाच्यः त्रंपति त्रंफति इ
तिपाठदर्शनाद्दाघोऽपि स नकार इति प्रतीयते मूलं तु धातुवृत्त्यनुसारीति बोध्यं। अङ्‌पवादत्वा
दिति उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायादिति भावः किंचतत्त्वानयोर्ग्रहणपक्षे सिज राम॰ ५६

मांविच्छेरेवश्रवणाद्यन्नो च्छ्रिः क्वापि नश्रूयत इति भाष्यविरोधः वृणाच । यत्तु रुधादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये
ष्टणातीत्यादौ घादीनामिति ह्रस्वाय श्नमः शित्वं नवा लव्यत्वात् ष्टणि म्रणीतौदादिकौ धात्वंतरमि
त्युक्तापत्तिर्हि न धात्वंतस्वृणासेइति तत्तु तघोर्णधात्वंतरं नेत्यभिप्रायकमस्य परस्मैपदित्वात् । परंतु म
त्ययेन श्नम्वत् ते नैवात्मनेपदसंभवात् तन्म्राष्यप्रामाण्येनास्याप्रामाणिकत्वमेवाहुः करोतेरेव
तिव्याख्यानादिति भावः लिख । लिखितुमित्यादिप्रामादिकमेव । कडमदेश्च स्यकुटादित्वसामर्
थ्यादनित्यलक्षणाद्वृद्धेरपि निषेध इति कश्चित् । अशोकवनिकान्याये नात्र पाठ इति परे तन्न ङ्ः स्यान
स्याप्युपलक्षणं । अनंतरं गत्वादिति । नाजानंतर्य इति तु न । समकालप्रवृत्तिकत्वात् तस्याश्च सत्वा
च्च अडभ्यास इत्यादि । अत्र च यद्वक्तव्यं तन्नादौ वक्ष्यते गिरते रिति व्याख्यानात् । ग्रोय इत्यत्रास्येव ग्र
हणमिति भावः । अजादाविति धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषा संनिधापितस्य प्रत्ययस्याची
नो विशेषणमिति भावः । अतएव गिरावित्यादौ न मृजेर्वृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमेतत् । आद्रिय
त इति रिङ् । इयङ् । प्रश्चेति । प्रश्नेति षः । नच षत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं तु कित्त्व सबले प्रत्स्येतिस्यादि

ल॰शे॰शे॰ ५७ 57

तिवाच्यं अत्रापि सतुक्तनिर्देशात्सञ्जानीति सस्य श्चुत्वजश्त्वे अं स्यात्पूर्वं इति । एतत्फलं तु सङ्गृह्यादौ न लोपस्त
तः संयोगादिलोपः सम्राट् इत्यत्र सकुत्वे नस्यानुस्वारे परसवर्णो ग्रस्य चर्त्वे वोध्यं । संक्ष्यतीति सस्य सस्य ष
त्वं विशेषः । तङ्थे इति पूर्वपाठस्तु कर्त्रभिप्रायेपि परस्मैपदार्थः । विदन्त्विति भोगे इति सूत्रस्य कैयटे
विदिर्लाभे इति पठ्यते ॥ इति तुदादयः ॥ जश्त्वं ष्टुत्वमित्यादि अत्र प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रे तात्पर्यं न तु क्र
मे शिंढीति सानुस्वारस्य पाठः । अनुस्वारस्यादिष्टत्वं च पूर्वत्वेनस्यानिवत्वाप्रवृत्तावपि दीर्घोदाचावर्णा
णमित्युत्तरमनुस्वारस्यापि · वापदान्तस्य · तोर्लि · उदः स्था · झयो हो · शश्छोटीति षट्सूत्रीपाठेत्र
रं झलां जश् झशि अभ्यासे चर्च खरि च वावसानेऽणोऽप्रगृह्यस्येति पञ्चसूत्रीपाठ इ ति भाष्यसं
मतात् षाष्ठाध्यायीपक्षे परसवर्णाद् ष्टुत्वात् झलां जशि त्वपस्य झरो झरीत्यस्य चासिद्धत्वेन यपूपरत्वाभावात्पर
सवर्णाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । तृणाह · श्नमिकृते इम्स्थानीत्यादि इति श्नमो निर्देशोन्यथा येन नाप्रा
प्तिन्यायेन श्नमो बाधकः स्यात्तदाह श्नमिकृते इति । अञ्जेः । सिचि · ऊदित्लक्षणविकल्पापवा
दः । इति रुधादयः ॥ तन्वा इति लोपश्चस्यामिति वा लोपः । आत्रेयादय इति · अत्राहुश्चिरन्तनदनित्यर राम॰ ५७

त्वे भाष्यानुक्तत्वं क्षिराः। इत्यादिप्रयोगास्तु बहुलमेतन्निदर्शनमिति रीत्या क्षिधातुत्वादावर्णयंगीकृत्य निर्वाह्या
इत्यन्ये। तत्र पठितत्वमेव भाषायामवीत्येके। समवायः संबंधः समूहश्च। उपात्प्रतियत्न इति सूत्रे चोद्धृतो न
पठ्यते तथापि संपर्युपेभ्य इति सूत्रस्थपाठफलस्य भाष्यमते साधनार्थं तदावश्यकमित्याह। क्वचित्तु
भूषणसंघयोरुपात्परस्य सुट्। अनेकं तिर्यं च न पठंति। सुट्कात्पूर्वः। अत्राधःसूत्रमते पवार्त्तिकं अभ्या
सस्यानर्थकत्वे नोत्तरखंडस्यैवार्थवत्तया करोतित्वे न चेतस्य च समीभ्यासेन व्यवधानादड्विष
ये विकरणांतमंतत्क्रतयाऽटस्तेन व्यवधानात्सुटोऽप्राप्तौ अंत्रमारब्धं। अडभ्यासव्यवायेऽपि सुड्भवति
स च कात्पूर्व इत्यर्थः। भाष्यकृता तु अत्र कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं तदा सुट् भवति यदा कृतः
कात्पूर्वो भवतीति तेनांतरंगमपि द्वित्वादिकं बाधित्वा पूर्वं सुडिति अडभ्यासव्यवायेऽपीति न कार्यमि
ति तत्प्रत्याख्यातं। कात्पूर्व इत्यपि प्रत्याख्यातमित्याह पूर्वं धातुरिति उपसर्गेणेत्यस्य तदर्थेनेत्यर्थः। अत
एवानुभूयत इति कर्मणि लकारः। एवं चांतरंगार्थकोपसर्गनिमित्तकद्वित्वाद्यपेक्षया सुडंतरंग
इत्याशयः। त्वावस्थायामड् इति। पक्षे तु संपरि इति कर्मणि लकारः। एवं चांतरंगार्थकोपसर्गनिमित्त
भ्यां परत्वयोग्यकं स्यक रोते:। सुडित्यर्थात्सर्वतः पूर्वं सुडिति न दोषः। सुडित्यं शस्तु संपरिभ्यामि

त्यत्रैवफल उपद्रुतिलित्ताशयः अत एव संयोगादेरिति। ननु द्वित्वे समुदायस्यैवांगत्वेन संयोगादित्वं दुरूपपादं
नित्यत्वेन गुणात्पूर्वं शर्पूर्वाः खय इत्यस्य प्रवृत्तेर्न चाभ्यासस्यानर्थकत्वेनोत्तरखंडस्यैवार्थवत्त्वेनांगत्वे तत्सं
योगादित्वं दुरूपपादं नित्यत्वेन गुणात्पूर्वं शर्पूर्वाः खय इत्यस्य प्रवृत्तेर्न चाभ्यु मिति न दोषः अभ्यासस्यान
र्थकं च लोके केवलाभ्यासतोऽर्थाबोधात्। उत्तरखंडस्य तु प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिनः केवलस्याप्यन्य
त्रार्थबोधकतया दृष्टत्वेनार्थवत्त्वमेव। ये च तु रित्यादौ तदभावेऽप्यर्थबोधेन तस्यार्थवत्त्वात् अत्राभ्यासप्रयोग
स्त्वरैयोर्यं पुष्यतीति वत्साधुत्वार्थ एव यातिरित्यादौ शिष्यमाणात्तु प्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन शिष्य
माणाभ्यासस्यैवोत्तरखंडाभावादर्थबोधजनकत्वमिदं केवलस्यानर्थकत्वं समुदायस्यार्थवत्त्वमिति व
दत्तोऽप्यावश्यकं। अत एव दयतेर्दिगीति सूत्रे लोट्द्वित्वे कृते परत्वाद्भावे पूर्वस्य अवर्णाप्राप्नोतीत्याशंक्या
र्धधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन परिहृतं। समुदाये स्थित्वं तु द्विः प्रयोगपक्षे दुरूपपादं भिन्नानुपू
र्वीकत्वादित्वं च धातुत्वमप्युत्तरखंड एवेति वाच्यं। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति सिद्धांते नाद्येप्रत्यय
विधानावधित्वप्रत्यभिज्ञया तदादिग्रहणासत्त्वेन समुदायस्यांगत्वस्यैकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये उ
क्तत्वात्। अंगसंज्ञापा विकरणविशिष्टे समुदाये निरर्थकेऽप्यंगीकारेणासमर्थे समासेनि र

र्येकस्यायंगत्वदर्शनेनांगसंज्ञायामर्थवत्परिभाषाया: अप्रवृत्ते: यस्मादित्यनेनोद्देश्यतावच्छेदकरूपाद्वानुपूर्वीमात्रावच्छि
न्नस्यैव ग्रहणमानुपूर्व्यामनादिकं तु न रावड्यवेतिवाच्यं तत्राश्वक्रीत्यादौ समुदायस्यांगत्वमन्तरेणैकमात्रस्थापितनड्द्वी
र्घस् इहशेषविशेषयेमत्वेन तदादिलाभेन व्यपदेशिवद्भावलब्धतदादेरप्रवृत्तेरिति चेन्न प्रतियोग्यनाप्तिर्वेलायां सं
योगादित्वस्य विवक्षणे नादोषात् अत एव सस्वर इत्यादिसिद्धिः सूत्रे च सार्थके मते संयतेभ्यो ऽन्तरत्वयोगयस्य स्तुति
भावात्वम्ययोरुपयुक्तेः पूर्वमेवेति दिक् नित्यमित्यनुवर्तत इति इति इदन्त्वसङ्ख्यादिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् परन्त्विदं
चिन्त्यं न स्यातिदूरत्वाद्धि छिन्नत्वाच्च नस्पतन्त्रे विधेयविशेषणत्वाच्च किञ्चानित्यसंयोगादित्वेन प्रयोगमात्रा
वच्छेदेन नत्वे कार्याभावात् सस्वरत्व: सस्वरितेऽपि सादौ तदभावात् एवमादिष्विति प्रयोगमात्रावच्छेदेन नत्वमित्य
पि नस्वरस्वर्यन्तरीस्वर्यादिष्वादावभावात् अत एव प्रत्येकं संयोगसंज्ञायन्ते सन्तु षीष्टे सिद्धिर्यत इत्यादौ विड्गु
णापादनपर्वहल्लोनन्तरादिति सूत्रस्य भाष्ये मेंगच्छते पतेनेड् विधानुपदेशग्रहणानुवृत्तिरर्थ्यपरास्तानस्मादि
ड्गुणयो: प्रतिषेधवचनारंभ एव ज्ञाप्यान् इतिपरे इतिनन्नादयः हलः अंगस्येत्यावर्तनेन तत्रैकं हलो विशे
षणमवयवसंबंधे षष्ठी द्वितीये च संप्रसारणविशेष्यं तदंतविधिस्तदाहांगावयवादिति तेन निरुतमित्या
दौ न दीर्घनिर्देशोपि अंगवृत्तपरिभाषानिष्फलेत्यनेन सूत्रयन्ति सिद्धोऽपस्येति अत्र यत्लक्षणसूत्रे विध्यर्थ

ल·शे· मेकाच इति सूत्रे धसाह चर्य्यान्तादिग्रहणमेव गृह्यत इति मतेनेदं पदाद्विदन्तिय मार्थस्यानिवत्त्वं हृष्णाचत्रियादीनामि
ज्ञानिदान्तविधित्वात्रस्थानिवत्त्वमिति वाच्यम् नत्र सूत्रमिति पदाभ्यास लोपावत्रेन्याम्य यङ्क्तं नत्र मूलं स्मय
५८ मित्यर्थः संयुक्तहलमध्यस्थत्वात् ग्रंथे रादिशादित्वाच्च सूत्रेणाप्राप्तेर्वार्तिकादर्शनाच्चेति भावः एयन्तत्त्वयादितिव
59 हुब्रीहिः ग्रहोऽस्यपत्तु हृतमस्य ग्रह इति पंचम्या षष्ठीकाल्पन इत्याहेट इति एकाच इत्यादि हरदत्तानुरोधेनम्रदम्र
क्रम् अग्रहीष्टामित्यादौ लाव स्यायामडिति पदेयकाचो विहितत्वाभावादीर्घाप्राप्त्याऽसंगतमिदं हरदत्तोक्तम्
इतिक्र्यादयः ॥ प्रपंचार्थमिति न च स्वार्थविधानार्थमस्तु सत्यस्यहृत्वा युगितिभाष्यविरोधात् न चायुग्निपा
तनार्थं सन्यायग्रहणमावश्यकम् अर्थवेदार्थमावश्यके वार्तिकयवसन्ययाठेन सिद्धेरिति भावः स्वार्थ इति
करणाइत्यस्य तनानुवृत्तिर्विच्छिन्नत्वादिति भावः णिचश्चलत्यतेः स्वरितेत्त्वमनार्षम् पतेनलक्षे स्वरितेत्त्वादिकं
चुरादौ न प्रवर्तत इति परास्तम् इदिक्करणमिति णिचानित्यत्वे हि तेनव्यवधानान्नलोपाप्रसक्त्या किं तेनेति भावः
न च णिजेनाक्षिप्तिनलोपाभावाय नत्वस्य निर्जार्थस्यानिवत्त्वं तक्रौवियोतिषिद्धमिति वाच्यम् असिद्धवदत्रेति णिलो
पस्यासिद्धत्वात् कौविधिमित्यस्य क्विशब्दस्य चाय्यविहितविधिविषयत्वाच्च कौ त्वमसिति न तसार्वत्रिकम् पवे
तिदि तस्यतत्रिमश्रादौ व्यभिचरितत्वेन कौ लुमसमित्याश्रयणे ज्ञापकतो चितेन चरितार्थेनेति याठ ईमात्रा गौरवेणाव

णिच् श्रावस्तवायेन मानेभाष्यानुक्तत्वाद्वक्ष्यमाणणेरणाविति सूत्रस्थकैयटासंमतत्वाच्चाह सामान्यापेक्षमिति
चुरादिज्ञापकमित्यर्थः जगाणत्विति मंत्रव्याख्यानेतितदाशयः तिन्न्यायेपत्नत्वेपिणिलोपेनेष्टसिद्धे येयेत्यन्त्रि
नेसाधिकागणेरतिज्ञापकत्वेणेरणा विति सूत्रस्थभाष्या संगतिश्चतत्रहिगणपतिगणः स्व॰ यमेवत्पादेणेरणौ
कर्मणोणौकर्तृत्वेऽप्यात्मनेपदाभावायणेरणाविति सूत्रमित्याशंक्योक्तमेवात्मनेपदे चुरादिणिज्ञानान्नित्याणि
ननपाकेवलानांचुरादीनांप्रयोगाभावात् अणौकर्मणःसंभवात् अत्रसूत्रेहेतुमण्णेरेवग्रहणमित्यकेन मते
गणस्यकर्मत्वेहेतुमत् णौकर्तृत्वमिति सूत्रविषयमेवायमितिभाष्यकैयटयोराशयः किंच ज्ञापकस्य सामान्या
पेक्षत्वे सुधारविशाद्विने इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्रहि विशाद्विनार्थस्य चुरादित्वेननित्यणि उ नतनपाद्भवाद
स्याविद्विनपदवहने स्त्रिदिं विशाद्विनद्वनित्यपीमित्याशंक्यैतदेवज्ञापयति सुधेर्विशाद्विने विभाषाणिजतेनचुरु
रिति सिद्धमित्युक्तमतएवचुरादिविदित्वमपिसार्थकमितिवोध्यम् विशेषेति अनेकाजयोगापेक्षारात्स्त्रपविशे
षेत्यर्थः नचिंत्यमिति नस्याप्रथानाभावेननलोपाप्रसक्त्या ज्ञापितेपिचारितार्थ्याभावादितिभावः प्रतिनेत्या
दीति आदिनाख्याकाराताव्यप्रयुक्तकार्येविशिष्टरूपग्रहणे फलमितियथेचर्यन्तेति रूपवारणायदीर्घोच्चार
णमितिभावः वस्तुतस्तुइदमपिज्ञापकेचिन्त्यमेवदीर्घपाठस्यमेदिभ्यत्वादित्याहुः सोत्रसामकेचितत्रधामसां

६०
60

प्रयोग इति पठंति णिजन्तान्तङ्गिति श्विन्न आदायुक्तन्यायस्य लक्षणा शास्त्रवाचस्यान्यायत्वाच्च णौ वैवेकल्पिकत्वं तोक
म् नापनेचेति चान्मारणादावपीत्यन्ये वेष्टनमिति अणपन्न परिविषेत्तु इति भावः नन्वणौ तत्र मकृतिकल्पडते
नादमीपवस्तुनो भोजनार्थं भोजनपात्रे निःक्षेपो ऽप्युच्यते नत्राह न तु भोजनेति उक्तरूपेणार्थः भक्ष्यार्थे पमथा तोर्ई
त्वमनु णावमनत्वेन भिन्नसिद्धेः ननु णपमात् लु टिवेष्टनापि परिवेषणशब्देनोच्यते तत्रापि भिन्नं स्यादत आ
ह नापि वेष्टनेति अमनत्वेनैव सिद्धेः न कर्मीति निषेधप्रकरणस्थयमोपरिवेषणाद् इति परिवेषणभित्वेर्थेमि
त्वनिषेधकेचटादयनगणसूत्रे भोजनावेष्टनापि दृष्यते विनिगमनाविरहादिति भावः चटादिपठितवचने
वेष्टनेन न परिवेषणशब्देन दृष्यते तस्य हेतुमत्यणंत्वेव प्रवृत्तेः फलाभादिति भावः केचित्तु सूत्रेर्थद्वयग्रहणेपि
बाधकाभावः विनिगमनाविरहात् सर्वग्रहणं चटादिपठिते ऽपरिवेषणा इति तत्रो हेतुमण्णौ याम यती त्यता
द्वारणायनचैवमत्रार्थ अयग्रहणं व्यर्थम् पकाणौ नूतौ नापि पर्मीत्यत्रिवार्यते नसार्थक्यादिम्याद्धः चित्कृ
तो अत्रणिशब्देन चुरादिणिचस्त्वेव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् अतएवस्वादेस्मेर नूस्मस्त रस्मात्रनग्रहणं नत्वे
वमस्याचिजोजित्वं व्यर्थं सामान्यग्रहणास्यन्नवातिष्टेन सामान्यग्रहणाविद्यातार्थी मपितन्यत आह जित्कर
णेति पवन्त्वासामासिजभावे हेतुमसम्वपि नातमितिवाच्यम् इदमापद्यसारेण परेजजित्वं सामान्यग्रहणाविद्या

नार्थमेवणिशाहनविषाहनयोरुभयोरपि ग्रहणम् एवं स्मृत्वशाहेनापि ईदृशरीत्याप्रतिपदोक्तपरिभाषात्वसार्वत्रिकी
चुरादिशब्दस्य चौर्यविहितत्वेपि चिस्फुराविज्ञार्थाविहितत्वाद्युपवत्स्वादेर्दैतमण्णाबा त्वेभवन्त्येवात्मत्रविमेने
ईहितभयस्मादेशणविन्यस्यषाधिकारस्यानेत्याह्न: आकस्मादिति गलास्ववमात्मनेपदविधायकं नदाहाकर्तृगेति
णांतनियोगेनैवेनिचभलआभंडनेआलंभनइतियाठांतरेनाम्नोवत्येषाख्याचष्टे अर्थवेतियान्वर्थाइति कोत्य
र्थेआचष्टे इत्यर्थेचेत्यर्थ: षाहउपसर्गादिति यद्यपिशाहषाहात्नकरोनीति णिचिशाहपतिषतिशाहयतीत्यादि
सिद्धं न यापि शाहवैरेति एकयड्भावायायभावायविशिष्टेर्थेसाधुत्वायचेदमुक्तं नान्यमितइतिनकस्मीतितिष
धत्कचमिसाहचर्यात्स्वैव्रितरसाहचर्याच्चहेतमण्णावेवेतिभाव: तस्माद्धितितिनकमीतितिषेधाच्चद्विर्भव
त्येवेतिभाव: हंत्यर्थाश्चेतितेषांतत्रहणापाठसामर्थ्यात् णिन्नायवंक्रूपेरपि अनयवसायकाविहितत्वेपरणादि
त्यसार्वत्रिकम् यततालव्यान्तस्यादि: आसिद्धदितिषायदेशालतणस्वजिसाहचर्येणाभ्यादेर्निरनुबन्धकस्य
विभाषयास्वचग्रहादितिभाव: इत्यास्वदीया: अर्थेषुजायामितिअयमनुदात्तेदिति शाकटायन: असमना
देयाठोनार्थ: अनेनैवसिद्धे: तस्मात्प्रात्मनेपदिनाया: शाकटायनमतेमायवेनोक्ते: एवमन्येषामपिपरस्मैप
दिनांभ्वादिपाठोबोध्य: लायपनीमितलीलोविभिनुक ततलामाहचर्याद्वेतमस्मावेवतस्य प्रहत्नेः लेनेति

४९
61

विभाषालीयतेरित्यात्वं ननु नालि जाति लीयतेर्योऽर्थं कात्तिर्देशानिभाष्यात् नुकमाद्धृदिति शाकलसेति सूत्रे भाष्यस्य या
पत्तन्नाहुवर्येणाहृतमस्यैव वास्य प्रवृत्तिर्विधाष्ठुविधूनयतीति चकेतनम् णपनस्यैव रूपमिति नपरे हरदत्तेति ग्रंथेन
भाष्यासमतत्वं सूचितम् स्थानिवदादिति सूत्रः परस्मिन्नित्यनेनेति भावः गणसंग्रंथसंख्यातिमिन्न शानवि
शेषरूपयपरिच्छेदे भागशेवस्यार्थ नेचेति णिगणविन्यत्नाकरम् यथगणाः णिचः प्राक्वर्तिनोनुकरणं यत्नेनति
न्यणिजंतत्वाद्ग्णाश्च्यसेमानमिन्ययास्तम् तेन सार्थिणिं पताव्राड्पपिप्रवृत्ति गणेतिति एपतानुकरणेनणं
नासैव चत्वैव स्यात् णिचह परश्चन्यनुवृत्तेरिति वाच्यम् यद्यपि गणरूपाभ्यां संन्यस्मणस्य दीर्घ इत्यर्थो हला
दिः शेषणान्यनिवृत्तावस्या प्राप्यानवकाशत्वेनेदं नत्वायकं प्राप्नोति तथापि भ्यासचिकारे वाच्यवाचकभावा
भावेनपूर्वं हलादिः शेषवशिष्टान्त्यस्य कारः एकदेशविकृतन्यायेन चावशिष्टस्य गणरूपत्वं स्पष्टं चेदं गु
णायट् लुकोरित्यत्र भाष्यस्तनगदी इगंतात् द्विवचनं प्रकरणाद्वादेनत्वं ऊनस्त्रस्मात् णौ चतिङ्शाकृस्पष्ट
द्वित्वं दुर्लभं द्वित्वादेनत्वं मत्वाद्लोपात् णौ चोद्वित्वनिमित्ताभावाद् द्विर्वचने चीति दुर्लभमत आह ग्रामपणि
ति प्रयं भावः विभावपिषतीत्यादावंतरंगत्वाद्वावादेशस्य नत्वेव सिद्धं प्रणोपातेस्त्र सनिसिप्रत्यय
नीवेतनीटि द्विर्वचने चीति सूत्रप्रवृत्त्याभासेढकारसत्वेपि न दर्शं पययाति त्यिव वाच्याम् ननु यियविषते इत्या

दीर्घणत्वादेशयोरचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनावर्णपरयकारादिपरत्वाभावः एतत्त्रयारंभसामर्थ्यान्नैवम्
दभावात् एवं च वगादिग्रहणं व्यर्थम् न णौ चाङ्गि निमित्ताभावेऽपि निमित्तकाजादेशस्य ह्रिस्वकर्तव्ये निषेध
ज्ञापयतीति णौ चङीति णौ चिमित्तकस्यार्थः णौ चि परतः इत्यर्थे न पुस्फारयिषतेत्यादौ रेफाव्यवधानात् स्या
त् ज्ञापनफलं तु नन्नतौ वपिषतिप्रमृत्नवन्न रूणो नावपिषन्निरोऽरेनवत् पुस्फरयिषति पुस्फारदिति न चणि
चीत्यस्य सत्त्वेऽभावेन कथं न तलाभ इति वाच्यम् यणो नानेनाश्रुवीति षेधोज्ञाप्यते किं तु द्विर्वचने चीत्यस्य द्विर्वचनि
मित्ते जादौ प्रत्यये परे जादेशो नेत्यर्थकस्य एतन्नाव्यवधानमिति न्याये नैकव्यवधाने तत्र द्विरुक्तस्य लाभः
तेन नदिदवतीपिषतीत्यादौ नातिप्रसंगः एतन्मूलकमेवाच इति स्वरूपकथनम् एवं च द्विर्वचने चीत्यस्य द्वि
र्वचननिमित्ते जादौ प्रत्यये पकप्रत्ययादिविकाव्यवहिते परे तदव्यम इति निमित्तकादेशो नेति सूत्रार्थः इतीति इत्यत्र व
र्णादिग्रहणोर्लिंगमिति पूर्वेणान्वयः यचेति यद्यपि चिकीर्तेदित्यत्र तकारस्य वर्णपरत्वमस्ति तथापि न दोषः चङ्स
न्निहितस्योत्तरखंडत्वाभावात् स्थाय इति स्पष्टार्थं न त्र्यावर्णपरत्वं किं ह्रिम्व्रहस्त्रि वेलायामुत्तरपरिनिष्ठितरूपेण ग्राह्यः
पुस्फारयिषतीत्यादि सिध्यापत्तेनान्यः ओनन्नदित्यादि सिद्धेरतन्त्र्याह प्रक्रियायामिति ननुअकत्रैवेत्याग्र
ह इति भावः ननु एवं सति हलिकत्वात् अदर्तत्व विधानं नेहन्तायां ह्रेडोटि लोपज्ञापकमिति भाष्यासंगतिरेपना

४२
62

भ्यामाभ्यां चुडि पर्ये एनामयात्नविलोनेनाद्विनीयद्विवेः स्तल्लदित्यादावभ्यासे ऽकारस्य वोण चारितार्थ्या
दिति चेत् प्रपन्नश्च भ्यामात्पित्तु कं द्वादि स्तृतीयस्य स्तुस्नं तथा हि नच एकाचामेव नत्वभ्यास्य उदाहृतत्वेन
चद्विवचनहूजियोरेकाच् एवं समेति यत्ने एव वयघोष्ठ मित्यस्यग्रहे ते रदोषात् नञानयत्नाहीनन दिति यत्तु
दन्तत्वसामर्थ्याद लोपविकल्प इति तन्न शास्त्र वायस्यानयाम्वान्नमन्नत कस्यापि शास्त्रस्य बाधः एते
नाणिविकल्पार्थे नदित्यपाणाम किञ्चास्याद त्वात्वमगलोपिनं संपादने न द्रूस्वा भावार्थे नत्वधिग यन्नाह
माभवान्नदितिपरे त्वभ्यासस्य : सुपणि न स्थवचने ज्ञापके णिस्यातिवज्ञावस्य यद्येतज्ज्ञाप्यते चिकीर्नदि
त्यत्रापि प्राप्नोति तत्वजातीयस्य ज्ञापकं कस्मात्तत्वजातीयाय यथा जातीयका सुयराजयः कथं जातीका
मैवेने:ऽर्वर्णपर इत्युक्तं नचणाविन्यस्याणि तिमिन्नकोच प्रादेश इत्यर्थः णोपर इत्यर्थे रेफणाव्यवधानात्स्फा
रयिषनीत्यादिसिद्धिः ज्ञापनफलं तन्नावृपिषनीदित्त्वजातीयस्यान्यस्य चादिषटिनचात्वत्वेन त्वस्या वर
त्यर्थः षष्ठान्तत्वनयाच इत्यस्यैव न द्विषष्ठ्योर्न ष्ठ्वत्वेन तत्वं न क्रानेर पीतिसूकानिकस्थौति उत्तरपतिय
थाजातीयका इति स्पष्टं सुयण जकारे रेच स्त्रत्वमा संभवात्सुपणि न्यादेस्तवच्चटिनव्यात्वचव इत्यर्थः यात्र
वयववादिना साम्यमत्रीपीति एवं सानिक थं जातीयका इति स्पष्टं सुयण इति उत्तरः इति अवर्णपर इति पवे

वहिरङ्गप्रवृत्तिवेलायामवर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानितो च आदेश इत्यर्थः न ह्येव स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या
तात्कालिकस्याजातिग्रहस्यैवा चिन्त्यात् एवंचावर्णपरत्वसंपादकादेशस्थानिवत्त्वेन नत्वस्यैतेति भावः प
ते नायजर्णिकपररूपेडकारस्यार्थैस्येतिपरास्तम् नत्वप्रवृत्तिवेलायांपररूपेडाभावात् आयजित्यादिः श
ब्दमर्यादालाभाच्च एवञ्चयत्र बहिरङ्गे परभागस्याचोऽवर्णत्वान्तस्थानिवद्भाव इति हि द्विर्वचनेचेत्यादो
भाष्यकैयटयोः स्थितमिति माधवोक्तम् चिन्त्यम् अत्रैत्य भाष्यकैयटाभ्यामन्तरमर्यादपातदर्थालाभात्
सर्वथानन्तदित्यादिचीन्त्यमेव बहिरङ्गप्रवृत्तिवेलायां स्थानिवद्भावात् सर्वमन्तररूपेडकाराभावात् नापिहि
तोऽन्तरंसंहितैकत्वे एव स्थानिवद्भावेन नडन्तररूपे तदश्रवणात् स्थानिवद्भावप्रवृत्ताकारश्रवणस्य
नत्वप्रवृत्तैनितित्नायोगाच्च अनएवतोस्थानिवदित्यस्य प्रथमोपस्थितादन्तोदाहरणे विहायोकारान्तोदा
हरणं दत्तं भाष्ये इत्याहुः गोजिकल्प इति स्त्रोदादत्तस्यमनेकान्तेनाशोपदेशत्वार्थमिति न तन्तोणिनि
कल्प इति भावः अन्तड्दान्त इति नेनगर्वमीतिमध्योदात्ते सूत्रसूत्रयोः पाठफलं विज्ञेयं तत्कर्णीत्यस्य
सूत्र इति सूत्रयतीतिभाष्योदाहरणात् वस्तवेष्टयतीत्यर्थे वस्त्रं सूत्रयतीति सिद्धे यच्चटः प्रसज्येतीत्य
र्थ एवं अत्र सूत्रयतीत्यर्थे नेयोपाद इतिकेचित् गणसूत्रमाह प्रातिपदिकादिति यत्तत्प्रकृतिकसर्वनामादि

६३
63

त्यर्थः तत्करोतीत्यस्मिन्नदिवचनात् नत्रहि तदिति कर्मपरं द्वितीयान्तान्नियमितिः इति तृतीयेहरदत्तो नेत्सु
त्र स्यपरस्यस्याप्रकृतत्वात् स्यपदस्यैवसिद्धे गणसूत्रस्य प्रातिपादिमदात्संगतेश्च अत एव स्वार्थे परिपूर्ण
मिति न्यायोत्रनातएवाचारक्विप् प्रातिपदिकादेव इदमेवाभिप्रेतिसूत्रे तत्करोतीति पूर्वस्य प्रपंच इत्युक्त
मायवस्त्वस्मोप्येवमेव द्वितीयान्तादिति हरदत्तस्य तदन्तार्थकादित्यर्थः अत एवान्यत्राजत् पटयती
त्यादौ तत्कृतं पदत्वाभावात् परेत्तु तत्करोतीति हेतुमतिश्चेति सूत्रे वार्तिकात् हेतिति सूत्रेण विष्टवत्प्राति
पदिकस्येति वार्तिकाच्च गणसूत्राणि प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यत्रेष्टवद्वेति वा प्रामाणिकानि तत्र सूत्रेष्ट
निकारादिभिः तुणादिभ्यादीनां सूत्रावयवत्वेन पठितानामपि वार्तिकेषु दर्शनेन प्रामाणिकत्वकल्प
नस्य सर्वसंमतत्वात् वार्तिके करोतीति यामर्थ्यापत्तलिङ्गेष्टवत्त्वविधायके प्रातिपदिकस्येत्युक्त्या प्राति
पदिकादेव तद्भूयति लाभादित्याहुः तत्र वार्तिकेणाविष्टवत्यमेयसप्तमी दर्शनात्तत्र सप्तमला हेतिरित्याहेष्ट
यश्चेतिः अत एव भावयतीत्यादावपि विष्टस्यापि द्वेतिपिडागमेन प्रसंस्यत्यादि प्रादिनासकलपाष्ठादेशात्पंच
मिकः कतरच्चरहेतेने अत एव भारद्वाजीयैः णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादि
परस्यादिविनमतो लुक्कतत् विप्यर्थमिति याचामिकः कतैवायात्रोन ततत्रादिपद सपाने नापिप्रथमा

पाश्चिन स्रसो पादानमिति केचित् मायवाधयस्क कन्यग्रहण स्नपलक्षणं मत्वा सर्वपांचमिक देशान्नत्वेत
यथामिभसंज्ञाभाष्ये न हृष्यतेन तथा प्युदाहरणे मेनन्नयविगणनमिति भाष्यान्तस्थाप्रपिपिग्रहणेनेन स्वविण
माचष्टे स्वनयत्नीत्यादौ नञ्संबंधप्रमाक्षिपि स्वागित्यादेपवर्हिर्भूतस्य पनिमित्तवक्तिरेगपदवस्तान्तरेण नभवे
नवाथापागान्कृत्वेभवेपेव पुंवद्भावोदाहरणमिड्विडमाचष्टे यड्विड्पतीति ह्यत्र ति हृष्टस्यैवाति देशश्चिग्रा
दिहृद्धेतीति देशश्चिन्निदिकपरत्वाहृद्भावेति अनपवर्सडमिश्रिम्पत्रलकलेतिहलिकस्याव दनस्त्वनियातनेभा
ष्यान्केसार्थकेहृद्धे: पूर्वलोपेन इकारलोपेप्य गलोपित्वसत्वेन नन्देय धर्मस्पष्ट भवेला पस्य शाहान्तरप्राप्याहृद्धे:
स्वनवानित्यत्वेनोभयोरनित्ययो: परत्वाद्वृद्धावावादेशान्स्वं परत्वाद्धलोप इत्यनग्रोपित्वात्सत्वंनभवत्येवेति
भाव: नचात्रपदेस्वावरिप्राव्यदवीवरदित्यादौ हृद्धौ हृतायां तस्यापि टिलोपस्यातिवत्वात् हृस्वत्वं भप्राप्नोतीति
वाच्यम् चङ्परनिर्ह्रीसमानलिपेपात इदं च मंडमिश्रित सूत्रेभाष्यकेयटयो: स्पष्टम् हृद्धे लोप इति प्र
नपवमान्लोपीति सूत्रे मेनाधीत्यत्रागिति प्रत्याहारग्रहणं चरितार्थम् यङ्पयेभ्यायङ्लङ्कत नभाष्यप्रा
माण्यादितिभाव: सामसिकमन्याय: मंडमिश्रितिसूत्रस्येति कदेप्रपृक्ति: अवकत्वदित्यादौ हृद्धे रपिमि
त्यत्वमाशंक्यभाष्यान्तरप्राप्यास्वनित्यत्वप्रतिप्रतिपादकस्य मंडेति सूत्रस्य भाष्यतत्वावशपकत्वात्

३०
५
64

लोपस्य स्थानिवद्भावेन अन उपधाया इत्यस्या अप्राप्तेः अचो ञ्णिति इत्यस्याः स्थान्यभावेनाप्राप्तेश्च अन उपधाया
इत्यस्याभिन्नलक्षणत्वान्नित्यत्वाच्च अनपवर्ड्डीचङीति सूत्रे अवीवददित्यत्र णिलोपस्य अल्लोपे नित्यत्वाद्बाध
प्रतिषेधः प्राप्नोति न च परत्वाद्बाधकत्वात् लोपस्य अग्लोपत्वाभावः नाग्लोपीति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणेन हृ
द्धे लोपस्य बलवत्त्वात्स्थापनात् अथवा मयलोपाच्चिति पूर्वविप्रतिषेधात्पूर्वं णिलोपस्य अशंकाणिणि उ
पसंख्यानेन परिहृतं एतदेवाभिप्रेत्य सप्तमे कैयट आह अनाश्रित्य ज्ञापकं समानिपातनमपकं ज्ञापका
भावाणामप्यपक्ष इति किंच हलकलेत्यकारान्तयोरेव सूत्रे ग्रहणादचकलदित्यादि सिद्धं हलिकलिभ्यां
णिजेव नास्तीति फलमत्व नियानने चनलकोरान्तीनि णिच् इकारान्तयोरकारान्तयोश्च पर्यायेण हलक-
लग्रहणस्यानियमार्थ्येन ननयोर्णिभावादिष्टसिद्धेः एवं सचङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधेन कार्यः
नत्वाप्पमावीवददित्यादेर्णौ णिच्युपसंख्यानेन सिद्धेः अस्येषांन नत्वाप्पानाम नाभियानमेवेति नास्वोपी
तिसूत्रे कैयटे स्पष्टयानरूपं चेति गणसूत्रे वार्तिकमिति हृत मतिश्चेति सूत्रे इति ध्वः आख्यान शब्देन
सर्वेन प्रसिद्धकं सवयायेव नेन राजागमनमाचष्ट राजा समागम इत्यौप्यव आख्यानवाचकहृदंतानदा
चष्ट इत्यर्थे णिचणि च प्रकृत्यवयवकृतोऽनुक नसेवकृतोयामकृतिर्हृनिन्यादिः तस्याविकारपरित्यागेन

स्वेन रूपेणावस्थानमित्यर्थः प्रकृतिवच्चेति कृत्यकृतिप्रकृतिकत्वेनेति वदित्यर्थः तदाह स्वेनमसि चस्त्यादि
ताप्रतपव पुष्पयो गंजायाणांतिपुष्याणयो जयतीत्यादौ तत्वतीया सिद्धिः राजानमागमयतीत्यादौ द्वितीयाप्रवृत्ति
यावत्सिद्धुपलक्षणमाख्यानात्रदाचष्ट इति चोपलक्षणं द्वितीयांतमिति ग्रन्थयोप्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वया
कृत्यकृत्यर्थे कर्मत्वेन षष्ठीस्यादिति भावः परेत्वप्रकृतिप्रत्ययपत्तिरित्यत्रापि प्रकृतिपदेन प्रत्यासत्त्या कृत्प्रकृतिप्र
कृतिकत्वेन मर्णपत्नप्रकृतिस्तस्याः प्रत्यापत्तिः प्रत्यासित्ता विषयाप्रापतिः साचष्टे यकत्वस्येन प्रत्यकार्यमस
त्वेच भवतीत्यनेनैव कारकवहिर्भावो वधाद्यादेशानिवृत्तिः ऊत्वतन्वादिके याजयतीत्यादौ ऊत्वादिनिवृत्ति
श्चसिद्धा एतयव रात्रिविवासमचष्टे रात्रिविवासयतीत्युदाहरण विषयेवचनेप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्युक्तिभि
श्च चरितार्था अन्यथा तत्र कृत्प्रकृतेर्विकाराभावेन तदुक्तेवैयर्थ्यमेवस्यात् ममत्व कारकवहिर्भावाय तदु
क्तिः सार्थिका एवमपि केसादेः षष्ठी प्राप्नोतीत्यतः प्रकृतिवच्चेति यद्विभक्तिन्तेन तत्र कारकताह यामत्रा
पीत्यर्थः एवच्च प्रकृतिपदयोरेकार्थता भवति चकारस्तुलकेभिन्ने वाक्ये चतत्कल्पभवतीत्याङ्गः कर्त्तृ
करणादिति तद्दन्ताख्याख्यानादित्याशयेनाह कर्तव्याधाराधमिति चित्रचिचान् क्रियाणिचोवाधामा
त्रदितिपाठः अदन्तेषस्ति वहीत्यादिनिर्देशात्स्तैथातिभावः शाकटायन इति अत्रारुचिस्तस्तमर्वत्रा

६५
65

लोपव्याघेमानाभावइति संग्रामेति युद्धइत्यस्यणिजर्थेनेतनसहान्यैवलोकशब्दस्यानद्येषभावात् अस्यसा
णस्तत्वत्वात् अत्रविवक्षितत्वपवार्थः मारणतोषणनिशामनेषु इत्यादिवत् अनुदात्तेदिति ननुचकेव
लमेवग्रामशब्दस्यक्रियावाचकत्वाभावेनायातत्त्वातन्नास्तिनार्थमित्याशंक्यते उपकरोतीतिवाच्यम् अका
रप्रश्लेषादिति अदंतप्रकरणेत्रेनाग्लोपिनाङ्कुपधाह्रस्वेनेतिभावः अस्मात्धातोनेकैयटाद्युक्तेहूंछ
मानेचिन्त्यमेतत् शादिसूत्रेभाष्येअवयंपसंग्रामयतेः सोपसर्गाद्युत्पत्तिर्विकल्पात्र संग्रामइतन्वृत्तइत्यर्थो
न्तनियमार्थमस्मादेवसोपसर्गात्मास्यसोपसर्गादित्येवोक्तम् तस्यायंभावः ग्रामशब्दएवयुद्धार्थ
कः संशब्दस्तत्तस्यतदर्थद्योतकः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थेणिचि संग्रामयतीत्यादौ द्योतकस्यप्रादेर्विवास
पिद्योतकस्यप्रादेर्विवास्यपिद्योतकस्यापातावेनप्रयोगाभावात्तस्मात्पवन्नसमग्रामयतेप्येवस्याद्मोग्रामयु
द्धेइत्येवमावर्तेवयुद्धेवर्तमानात् ग्रामशब्दात्णादित्यर्थकेनसंग्रामेतिविशिष्टात् णिचिसिद्धे संग्रामेनियमा
र्थोनियमार्थइतिनियमाकारादिचोग्रदर्शयिष्यते एवंचास्यानुदात्तत्वेमानेचिन्त्यंभाष्यप्रयोगस्यणिचक्र
तिपादिकान्तेनैवपदेनापिसिद्धेरित्यलंबहुक्तलमिति भूवादिसूत्रेणपाठेनधातुत्वेनेतिभाष्यप्रतीकमुपा
दायसपाठोनोपलक्षणार्थोपिनियमार्थप्रतिपादनार्थइतिकैयटेनाक्तेनेनदमनार्थमितिसूचितम् नवक

२

णीत्यादिहेत्वर्थीष्वेति संगतेरिदं चिन्त्यं गुरादिभ्य इति इदमपि चिन्तितं यतो गृहीत प्रायणिङ्गात् चेतनाचेतनि
यगणस्तत्रै संगत्यार्थः प्रसंगतदर्थः इति गुरादयः नन्वप्रोपाजको लुब्धे हेतुसत्वेच्चः कर्तेत्यत्रोपस्थि
तकर्तोगत्वयतेचेतनवहेतुमतिच हेतुशब्देनोक्तः कृतिमयवान्यथाविहन्यनुहत्सत्वव्यापारादीना
मपिहेतुमत्वेनातिप्रसंगात् हेतुमांश्च प्रेरणादिरेवहेतुत्वकर्तास्येति व्याख्यानात् तदाह प्रयोजकव्या
पारे इति एवं चायं पदं यत्नात्वेन तस्य विशेषणतायतो गमितो ग्रामं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रायोन्वि
तमात्यर्थस्यात्कर्तरि क्तस्य प्राप्ते रिति भाष्यस्पष्टविशेष्यतेन या चयति देवदत्तो यज्ञदत्तेनेत्यादौ प्रयातीभू
तव्यापाराणामप्यत्वेन प्रयोज्यस्य कर्तृत्वेनान्वयत्वपरिस्यापायेनाह वाच्ये इति ओः पुयणः अपरापरस्मादिति ब
हुव्रीहिर्नतयस्येति गुपणादीनामकारावयवकत्वाभावात् णोङ्कृतादेशस्य स्थानिवत्त्वस्थापनाङ्गस्य इति हि
त्वमन्वयात्वेनैव दीर्घलघोरिति दीर्घस्यादाहाडीभवदिति अपर इति वर्णनेन तद्बहुव्रीहिरन्यपदार्थप्रत्या
सत्यापात्वत्तस्मैव तदाहावर्णपर इत्यादि पककृत्स्नविवयानेनसामर्थ्यात्म्लहन्ति ओः सुपुणिंसमस्यत
तेव्यवधाने प्रवृत्तिर्मीनाभावात् अनपवपुष्कारयिष्यतीत्यादि सिद्धेः अवर्णपर इति किं सम्बुधति
अचीचकासदिति चङ्परोणौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति व्याख्यान्ह रगमर्वाचो मतमपतत मतात

६६
66

रइति बहुपदेशोपि यह्लायितिं भाष्यमेतेनैतेपदं इत्यर्थः । ब्रूम्रायमीति ब्रीहिवद्धिरित्यादौ सन्निज्ञावस्यायुपल
त्तणमिदं शास्त्रनिमित्तकशास्त्रलोपस्य स्थानिवत्वेन बहुपदेशापदर्थाया नन्वस्त्वाद्योगभावात्तु नयोरभेवश्च
यिद्वेषाथम् । एणाहृनीति नेत्रानित्यादौ गन्याहृमिति निर्देशवदिति भावः । एतेन वर्णग्रहणे एव जातिग्रहणा
नान्यत्रेति परास्तम् । एवं बहुपदेशोपि जात्याख्यायामेकानेकव्यक्तिपरेत्यर्थ इति बोध्यम् । इदं वह्मत्यन्तेरोपे
नपरेत्व आकृतिनिर्देशोऽनुक्तः जातेः पर्यायपर्याभावेन हृस्वसन्निज्ञावविधायके बहुपदेशाविति वि
शेषणसंगतेः व्यक्तिद्वारकपर्यायपर्यायमिति हलन्ताच्चेति सूत्रके यटोक्तम् । नन्वनयुक्तं द्विमीयायाप्यायस्य
आर्धधातुक इति सूत्रे जातिनिर्देशाज्जात्याः पर्यायपर्यायसंभवेन विषयसप्तमीति भाष्यासंगम्यापन्यानन्तम्
केपर्यायपर्यंसिन्यसंभवनत्वात् । किं च शास्त्रविन्यस्याग्रलोपविशेषणत्वेन शास्त्रजातिनिमित्तकाग्लोपस्यार्थे
नयकशास्त्रनिमित्तकापरशास्त्रलोपस्यापरत्वजातिनिमित्तकत्वेनाग्लोपितं डुर्वीरशास्त्रमात्याप्यानेकनिमित्तके
त्यर्थे डचकथादित्यादौ दोषः । एकशास्त्रजेनैतावन्मात्रनिमित्तकस्यैवाग्लोपस्य ग्रहणमनेकसत्त्वे बनेकतिमि
त्तकस्यैवग्रस्य ग्रहणमित्यर्थस्य शाब्दपर्यादयान्लाभः अनेकशास्त्रनिमित्तकाग्लोपस्याप्रसिद्धत्वाच्च । अन्यपवस
त्वम्न्त्रेणे च शास्त्रवण्णिच्चुपसंख्यानमेवाक्रम भाष्यइत्याहुः तोञ्चस । अवणो चमंच्छेदोरितिविषयसप्त

मीपवेवचनयोर्विवक्षितत्वयोरंगसंगत्वात् ह्रस्वादेः पूर्वं संप्रसारणमन्वर्थानंतरंगत्वात् ह्रस्वाभावाः कृतेयोःपश्चात्संप्र
सारणेपि सूत्रशावदित्यायमित्युक्तिमदाह संप्रसारणं नदाष्प्रयेचेति नन्विषयेयरिभाष्येति अमित्यंतस्याभाष्य
प्रत्याख्यानात् सेवुमित्युपसर्गेति उपसर्गादितिवक्तव्यमितिवार्त्तिकात् तत्फलमुदाहरति न्यसीवहदिति
अत्राभ्यासनिमित्तेष्वत्वंभवत्येवेतिभावः अदादिक्रमादिति अन्यथानित्यत्वाद्धित्वे उपधालोपाभावात् प्राप्यभा
वेकिंतेनमाभवत्विति अत्रपदत्कत्वमदेत्यपनीयत्रोक्तम् ऋदिदिति कङ्परेणोपलक्षतत्वराभ्यासाभा
वात्न दीर्घः अजादेरित्येवेति अजादेरिति चकर्मधारयात्पंचमी आदिभ्यादचः परं इत्यर्थः तेनेहद्वित्वमी
त्यादेदस्मनदित्वनिषेधः स्पष्टचेदंसंयोगसत्तास्तत्रेभाष्ये तत्रहिनत्व इत्यत्रजादेरितिवर्तनं इत्युक्तमदिद्द
वदिति नतुलावस्यायामडितिपतेयादेरचःपरस्यमस्तवकिंचवृद्धीतिद्वित्वमात्परत्वादपिप्रथममतस्याप्य
इतिचेन्नतद्धि इत्यस्याधिकारस्तत्रत्वेननत्वमूत्रेअयस्थितोनत्रयातोरितिमत्वेनप्रत्यासमप्याकाख्यानेनतद्धया
त्वसत्ताकालिकादादेरचः परान्नदरादत्वपर्यांतदोषः इत्यादः ईहृषामासमभियानेहृष्टमातांविंत्यामिति कश्चित्
कापिवारिणिद्वितीयः पवर्गीयादिः लोटिलोचयइति आयद्वर्गप्रथमोपधः चोपयेमाः वारिणिलाटीति आयोदे
त्याद्यादिःद्वितीयषष्ठद्वितीयोपधः अत्रपूर्वपदमाष्ठ इत्युक्तंन्यासादिमतस्याप्रामाणिकत्वस्तचितं स्वोपस्त्र

ङि चङीति विषयसप्तमीतेन पूर्वं मेघसा णेर्द्विर्वे घा ह्यासामाग्र ग्रया शाद्दे नालुविकरणत्वादलालिणकत्वाद्युपिवत्तेरे
वग्रहणमितिकैयटः ङ्के सप्र णौ प्रसंचङीत्यनुवर्तनेसा च विषयसप्तमी लोपः यि प्रभ्यासेकार सन्नियोगशि
ष्टत्वात् द्वित्वे कृते उपधालोपः अर्थयतीति हृद्विवा द्वित्वा नित्यत्वान्तरङ्गत्वाच्च णिलोपः यल्लोपः इति लोपो बाधितव्यत्वेन
यानेर्णौ पुक इति अर्तिह्रीत्यसोनार्थः अत्र लुगागमस्य वपास्ग्रहणेत्यनेन स्फायो सिद्धयागमानरनिहृत्ये
वचनेनैवाप्तु अत्र ञानेरेवग्रहणेन वेञोनापि वेञ्व्यस्य लालणिकत्वात्साधवयकमाच्च केशान्वाययतीति
स्तंभीकरोतीत्यर्थः लीयतेरिति लीलीङोरित्यर्थः लातेश्चेति आदादिकस्य लाताम्व लीयतेश्चेत्यर्थः व्याख्या
नादिति वाप्यस्य विपातनेद्रवीकरणानार्थकत्वात्तस्यापि स्यान्निवत्वेन लीनो लुक् दत्तश्चाह लीयतेश्चत्वेम
नाभिभवेत्यादि यद्यपि भाष्ये लीयतेः प्रलंवनशालीनीकरणयोर्नित्यमित्य व दिने तथापि नदात्त्वेनयद्वि
हयोपलक्षणेन पूजायामपीति कैयटः हयोरेवत्यपि मतान्तरे तेनैवोक्तमदमेव भाष्ये संमतं विशिष्य हयो
रेवोपादानात् अपीतीति तत्प्रकरणान्तर्व्यत्यपशिष्टार्थं ङि रव ङीङ णोणामित्यत्र पाठात् भाष्योणावित्युक्ते
ष्वलियःसे इहापि हयोर्ग्रहणं व्याख्यानामदाह लीङ्लियोरिति शालीनीकरणमभिभवः प्रयोजका
न्तर्येचेदिति हेतुमद्वेदिभयस्याव्यावर्तकत्वात्प्रश्नमन्ते न सप्तमापमपाश्रीयते इति भावः हेतुभयइत्युक्तेभ

यस्य याविन्यनुपपन्नमतश्चाह सूत्रे इति भीर्इति स्याम्लिवन्नहे भाष्ये स्पष्टमेतत् मित्यस्मद्धेतुभय इति वर्त
ते भय इति पात्त्वर्थोपलक्षणं तदाह हेतोस्मान्मय इति भाययतीति द्वितीयाविनाल्यमस्याकथं तर्हि विस्मापय
त्रिति आत्मनेपदेचनेत्यत्र वीजाभाव इति प्रश्नः उभौ तालव्यपकारावेव तिन दोष इत्युत्तरं यदेति
आत्मनेपदं भीस्मिप्रकृति कान्यपनादेवेति। नान्यपितास्यगविनिभावः। गोचमेम् अत्राधिकृतमार्थयात्मक इति।
विति चविषयस्मन्नमीतितिस्पष्टमाकरेतत्रादेशस्यानिवृद्धिनिमित्तकत्वापिनाजोद्वितीयापिकार्यणवचस्रादेशोमे
तिनप्रवर्त्ततेसतिद्वितस्मिन्जादेद्वितीयस्येतिणिचूपवद्धित्वेउत्तरखंडेवर्णापरत्वाभावात् अस्यावर्णादेशस्या
भावाच्च प्रजनेवीयतेः नायमपनादादिकत्वात् यकानिदेशास्तद्द्वार्थः वेजोग्रहणार्थं तत्ततस्मप्रजने
हृतौमानाभावात् तस्यशाब्दासमिद्धुगयावादयुक्तोविधानेनरूपविशेषाभावाच्चविचिस्वपीत्यादिसंप्रसारण
योग्यपाणितेभ्यः काक्यच्चूतस्ययोः संप्रसारणविधायकेविहितविशेषणयत्तदित्पदयोः फलेवपापद्धि
वभावस्यसत्वाच्च पतेनापनात्विप्यात्वपदत्वाः वेयाम्यादिरूपाणि नदभावपदेवेथ्यायाविन्यादि रूपाणीमि
विशेषेत्यपास्तम् विवोसार्वविकत्वाच्च अतएवभाष्येविभाषालीयतेरित्यत्रवात्रसमान्यग्रहणार्थत्वेनोत्नामि
त्यत्रत्यवाधित्र णाविनिवर्ततेप्राप्तविभाषयेतेनेहतचितस्यदोषः त्वणानास्मिति तस्याथित्वाभावेनमितबाभा

वादितिभावः अस्विट इति अनेन बध्या विटेपिरजपतिपत्तिलाइत्येवेति सूचइति अप्रेणत्तरजयोर्बकारविरजाः सम्स्याति
न्यादिप्रयोगान्तरगरमणं यथाश्रुतमेव अतएवभाष्यस्तगरमणाइति किमर्थं रेजयति वस्त्राणीति प्रत्युदाहृतमित्या
ङः जपादिरितिनेन मित्वाङ्गस्य ह्रस्वः चिनोतेस्तविस्फुरितिन्यात्वेपुगिकिंनस्यामित्वान्नह्रस्वः पतेनालव्योद्योयकारो
रदंभुसादिलिखितपरेनमतेवोध्यम् अभुस्फरादिति आत्वस्येणत्वनतेनस्यानिवत्वेनस्फावित्यस्याद्वित्वमितिभावः
साभ्यासस्येतिनिनोर्विशेषणत्वव्याख्यानात् तदाह साभ्यासस्यातिनेरिति अनेनोत्तरखण्डपवतद्व्यात्तत्त्वमि
तिसूत्रयतिपतेनप्राधान्यान्नकारविशेषणत्वेभ्याससहितनकोन्स्यर्थेरमागमेनरोपयपोवाभ्यासनिवृत्तानुम
ग्रहणान्नैस्यवस्थानेणत्वप्राणाणिनीतिस्याद्वित्वपाठत्तम् अतएवमहत्कृतिसूत्रेभाष्ये उक्तम् साभ्यासस्याद्वयो
रिष्टमिति आनतेरित्यनेनैनत्वसिद्धिः अभ्यासस्यानर्थकत्वाडन्तरात्कृत्सखावहितत्वात् अतएवेदंसूत्रम
भ्यासेनेति अभ्यासस्यानिमोक्तम् किंनुसाभ्यासस्यैवमकमितिनद्दोषायः परेनसाभ्यासानितिसंबंधो
मकारयोरुभयोणकारोभवतुइति वृत्तिकृद्विनानवाभ्यासस्यातिनेरित्यनेनैवाभिहितः तस्यानर्थक्यात् अनिते
रवयवस्यनमसंबंधिवयवस्यचेत्यर्थेननदनुवादकमेवेदं नघ्नार्थीभावेननविधायकमेवेदमभयोर्णकार
योः अतएवैकः पूर्वपरयोरितिसूत्रेभाष्ये उक्तम् उभयोग्रहणंसामं [illegible] ध्यीहावादेयोः अवक्तर

तिकैयदष्ट साभ्यासस्यातिति रूभौणकारौभवतइत्याह एवमेवयुक्तननभौनकाराइतिनइत्यस्यस्यषष्ठ्यन्तस्ये
वाधिकारेणाभयोरित्यापत्तेः अत्पूर्वस्येतिवत् उभौग्रहणंत्वाद्वेशाद्वयार्थम् अन्यथान्त्वेरत्यायुद्धवत्तद्
ग्रहणेवाभयोतिहृत्तोस्यात्व भावादेवपुनरग्रहणात्वादेशाद्वयताभौनस्यादित्याशः पूर्ववत्रासिद्धीयमद्वि
र्वेरस्तुमेः पूर्वगतेवद्विर्वेनासिद्धावपिक्वचितदप्रवृत्तिरीत्यापत्तार्थमिदमितिबोध्यम् निमित्तेसतीति
नद्धोपसर्गरेफः णोनमितणाविति विषयसप्तमी अत्रबोधनेषाहजेत्वातेनात्यदिक् धातोमाधवः ईष्टेने
विति ईष्टाति प्रकृत्यकप्रत्ययान्तधातोरित्यर्थः मचतयतः मनतच्चविति गमनाविरहात् ईष्टितेरामः स
त्वेनत्विरेभावात् अन्यत्रहित्वाभावान्नेतिदिक् इतिवार्थ इति नन्द्याइतिसूत्रेभाष्यस्पष्टमेतत् षकारस्य
त्तिरेफस्यनुनन्द्राइत्यनेनवारितमितिभावः द्वितीयस्येवेति अन्नादेर्द्वितीयस्येत्यनेन रेफस्यनुनन्द्राइति
निषेधइतिभावः इह्नोपभ्यामस्ताययाख्यानेनप्रयोगादितिबोध्यम् इतिपयन्तप्रक्रिया धा
तोः कर्षिकर्मणा इति कर्मादिकेवार्थद्वारकेधातोविशेषणमेवेषिकर्मवाचकादित्यर्थः ननुकर्तृ
त्वस्यक्रियातिहृपितत्वात्समानकर्तृकादित्युक्त्याक्रियावाचकाड्ढातोरेवभविष्यतिकिंधातुग्रहणेन
स्यतआह धातोरिति अनपेक्षकोकत्विनिकित्वेसार्थकम् कर्मणः किमिति प्रत्ययेवाच्ये शयातिय

६८
69

नेकर्मीकांत्तनयानदाकांत्तायांप्रत्यासत्याप्रकृत्यर्थकर्मिकायामेवविधानंभविष्यतीतिप्रश्नः प्रत्यासत्तिःसैवे
ड्डेत्येतदुत्तरम् समानाकर्त्तृकार्थिकमितिप्रत्यासत्तिमाश्रित्यप्रश्नः प्राग्वदेवोत्तरं रूढविदत्वत्वाद्गुरोरपिव्या
ख्यानात् विधेसर्वस्यग्रहणमित्याहुः सनिग्रहः चकारानुकर्षणार्थः प्रत्ययाद्युत्पत्तीत्यादौकित्वान्य
त्वादिरेवस्यात् किमाभावेनफ्कत्यस्याप्रवृत्तेः पकाजिन्येवजिजागरिष्यतिमनुपरत्वेनघनकत्वयोः
कृतयोभयभावोत्तस्मादनत्राह घञस्येतिकिरञ्च सनिग्रहेत्तिपकाचइतिचलिपेयेप्रामेववचने जिगतिषती
ति इटसनिवेत्यनमपवादस्मादयंवादनेप्रेमेठइति इदंहृन्नोस्यष्टभाष्यतनहृयपनेकलेनाह हलितिलमयंचंस्यते
ग्रेनशाहृसमीपवाची इकइत्यनुहृनेसष्ठ्याचिपरिणाम्यते नदाहक्लमीपादिति प्रियद्दनेइतिसनिकिवयजेः
मेघ्रमाशेणस्यादितिभावः जातिपरमितिहृत्त्वतान्याकांमेकानिकव्यक्तिपरमित्यर्थः सामीप्यमव्यवहित
पेवतिभावः अकनव्कोरितिसूत्रभाष्यफलनुहृनेकर्मकतावाह कलादोमतीतिजिगमिषतीति
णमेरिड्गिरीट मत्रहृमसर्वोपिगामिर्गदल्यनेव्याख्यानादितिभावः रलो॰नर्केकोत्पनः सेडितिवर्ततेनबन्का
सेवदमयी

हानुवर्त्तमानं सनोपि विशेषणं व्याख्यानात्तेनोपधेत्यजोर्वेतिवर्त्तते नेति निवृत्तं । सनि प्राप्तस्याभावेन निषेध
स्य वक्तुमशक्यत्वात्तदाह । इटो वेति । सामान्यापेक्षेति । सोच । इडीति सूत्रभाष्ये पदग्रमोणिमृदिति क
रोतीति तज्ज्ञापयति हि वेचनाद्धूस्वत्वं वली यद्इति उक्तत्वेन सामान्यापेक्षज्ञापकत्वमस्याचिंत्यं अत्र
ह लादेरितितु एषिलेत्यादौ नित्यं किंत्वाभावापकिंचरणविप्रतीत्यत्र नित्यत्वाद्धिलेऽभ्यासस्य नैर
र्थक्यादिटो नापत्तौरूपासिद्धिस्तस्माद्धुर्धांतरप्राप्याद्धिलस्य साप्यनित्यत्वाद्धयोरनित्ययोः परत्वादिडु
वाच्य इतितत्तोपि पूर्वं परत्वाद्गुणोनेष्टसिद्धेरिति दिक् । सनीवंत । अत्र सन्धातुस्तनादिर्भ्वादिश्च
विनिगमनाविरहात् । आपूरत । सनि मीमेत्यत्तोचडइति सनीति च सः सीत्यतःसीति चानुवर्त्तते ।
अवादिभिरचाविशेषणादनंत्ये सावकाशमीत्वं पूर्वविप्रतिषेधे न गिलोपो वाध इति नान्त्यस्य
लोचईत्वं यदि पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिके दीर्घग्रहणेनानेत्वग्रहणं तदानं त्यस्येति वक्तव्यं । अत्र
लो । अत्र सनि मीमेत्यादि सूत्रचतुष्टये लोपोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते इत्यर्थस्तत्फलितमाह ।
सनि मीत्यादि । यद्यपि सनि मीमेत्यादिविहितकार्ययुक्तेऽस्तति योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः अत्रात्तोत्यसे

ल॰श॰शे॰ ७१

७१

तिनोपतिष्ठतेनानर्थक इति निषेधात लोपस्याविकारत्वादनभ्यासविकार इत्यस्याप्रवृत्तिः यङ्लुक्॰ सनि
मीमेत्याद्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र ग्रहणादत्राभ्यासत्वेन योनिर्दिष्टस्तस्य लोप इत्यर्थात् तदनुपस्थितिः दि
त्सतीति॰ पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति चर्त्वे कृते तस्य शब्दस्य द्वित्वं॰ भ्रस्जो रोपधयो रमागमयोर्विकल्पात्र्यवलो
पि रूपाणि॰ उदोष्ठ्येति॰ अज्झनगमां सनीति दीर्घे कृते इति भावः। पिपविषतीति। द्विर्वचनेचीति युशब्दस्य
द्वित्वे ओः सुयण्णीत्वं ऊरोणिते रिडभावेऽज्झनेति दीर्घः इदं पक्षे विभाषेटो रिति वा डित्वं॰ चे
हादिकस्येति॰ हृस्वविशिष्टयोरुभयोरपि लाक्षणिकत्वादिति भावः। किन्वान्नगुण इति॰ गोच
इति शेषः॰ गोलोपेन गुणस्य बाध इत्यपि बोध्यं॰ आशंकायामिति॰ आशंकाविषयार्थप्रतिपाद
काद्धातोः स्वार्थे सनित्यर्थः॰ श्वा मुमूर्षतीति॰ वर्त्तमानसामीप्ये लट्॰ आशंका च प्रयोक्तृग
ताः सनि मीमा॰ सः सीत्यतः सीत्यनुवर्त्तते॰ मीशब्देन कृतदीर्घमीनातिमिनोत्योर्ग्रहणं व्या
ख्यानात्॰ शक ग्रहणेन च द्वयोर्ग्रहणं द्वयोरपि सानुबन्धकत्वात्॰ मुचोक॰ किन्वाद्गुणाप्राप्तौ वचनं॰
इट् सनि वा सनि ग्रह इत्यस्यापवादः॰ प्रकृतिप्रत्ययापत्तीति॰ युष्पयोगं ज्ञानाति पुण्येनायोजयतीत्ये शम॰

७१

तत्साधके पुष्पयोगे त्रीति वचने भाष्यकृत्कृतप्रत्याख्यानत्यनुवृत्तिर्ह्योपिकात्तत्र हि चज्ञोरिति घित्तिपरतः कु
त्वं अन्यथा कृत्स्नु किंनिमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ सिद्धायां किं तदनुवृत्त्येत्यन्यत्र विस्तरः वस्तु
तस्तैस्तत्परिभाषाभाव एव बोध्यते· पुस्फारयिषतीति· व्यवधानादोः पुयण्जीति न· सोतिरयणोरेव· एवका
रः छलोवधारणार्थः अन्यथाक्षरेणैवेति नियमः स्यात्तथा च तुष्टावेति न स्यात्· सानुबंधकषणीति ति
किंस्तु पूषइह· उपसर्गात्विति· स्तौतिण्योरिति नियमेन मध्येपवादन्यायव बलादादेशप्रत्यययोरिति
षत्वमेव बाध्यत इति भावः सोषुप्यते· सनिसोषुपिषत इत्यादौ न षत्वं प्रत्यासत्त्या सनियोभ्यासस्तस्मा
द्याप्राप्तिस्तस्या एव नियमेन व्यावृत्तिः अयं तु यङ्· निमित्तोभ्यासः· षतीषिषतीति· अत्राभ्यासात्तस्याज
नगमीति न दीर्घः सिषेचेत्यत्र पदाद्दित्ववारणायैकाचो द्वे इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या द्वित्वनिष्पन्न
स्य उत्तरभागस्य प्रत्ययाधिकारस्थत्वाभावेनाप्रत्ययतया वाभ्यासांतसमुदायस्यांगत्वाभावात् श्रुति
पाति स्यपसत्वलस्येवेति इत्वंभवत्येसन्वत इत्यस्य ह्यंगावयवाभ्यासस्यात इत्त्वनिपरत इत्येवार्थ इत्यलं
धातूपसर्गकादेशनिष्पन्नेरिनिमित्तमत्राघ स्वंडेषत्वं न त्वभ्यासेरिनिमित्तं द्वि· प्रयोगत्वादभ्यास

ल॰श॰शे॰ ७२ 72

स्परस्परत्वं द्वितीयस्य तु न परस्परत्वं॰ शेषिकादिति॰ सति धायके भावे इदं॰ शेषाधिकारभवप्रत्ययान्तात्तद्धि
कारभवः सरूपो न॰ शालीय इति॰ शालायां भव इत्यर्थे॰ वाक्यमेवेत्येवकारेणाह एव व्यावर्त्यते तदाह॥ नेति
ति॰ अण्तु भवत्येवेति भावः॰ अणौंतादिति॰ भवाद्यर्थो णौंतादित्यर्थः॰ अत्र सारूप्यं शब्दतः एवं तेन ज्ञातार्थे
छांतास्त्रावार्थेपि छो नेत्याह॥ स्पष्टं चेदं ह्यौन च शाला शालीययोः पठति पियठि षत्योश्च ककालि को पस्थि
त्यभावात्कथं तत्तत्र त्ययांतेभ्यस्तत्तत्प्रत्ययप्राप्तिरिति निषेधो व्यर्थ इति वाच्यं॰ नित्यशब्दपक्षे धातुत्वेन
प्रातिपदिकत्वेन च सर्वानुवादेन विधि संभवात् अत एव त्वप्रत्ययान्तात्त्वप्रत्ययसिद्धिः सत्यभिधाने
तथा त्वार्थे सिद्ध सर्वैकशब्दादर्यातेरपुनरकस्य त्यभिधाने दृष्ट एव अन्यथा त्वनभिधानान्न सरूपः
सनेति॰ सारूप्यं शब्दतोर्थतो वा तेन समानार्थो विरूपः सरूपस्य न भिन्नार्थः समानाकारो नेत्यर्थः॰ दं
डिमती त्यत्र षष्ठीसप्तम्यर्थान्यतरवृत्तेः सप्तमीपक्षन्यतरार्थे प्रत्यये थेतः शब्दतश्च सरूपत्वाभावान्न दो
ष इति मतुप्सूत्रे चाकरे स्पष्टं तत्र हि मत्वर्थीयान्मतुबादेः प्रतिषेधो वक्तव्यः तं च पिबुवना समानहतो स
रूप इति वक्तव्यमित्युक्तं स नित्वर्थे सारूप्यमेव विशेषणसामर्थ्यात्॥ इति सनंतप्रक्रिया॥ भृशार्थे॰ रामः ७२

कार्त्स्न्ये नास्मिन्द्योत्य इति · वाच्यत्वे तु सन्नन्तेड् छायादेवतस्य विशिष्यत्वं स्यादिति भावः पुनरित्यादि धातोः क्रि
यासमभिहारवृत्तितां द्योतकं वोभूयते इति · क्रियासमभिहारे द्वे इति द्वित्वं तु न · क्रियासमभिहारे लोटोम
ध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे इति क्रियासमभिहारे लोडिति सूत्रे भाष्ये पाठेन तस्य लोड्विषयत्वात् किंच यङः
क्रियासमभिहारातिरिक्तार्थाभावेन यङेवतद्योतनसंभवात्तत्र लोटः स्वसमुच्चये विविधानादस्तित्वं द्यो
तने द्वित्वापेक्षा · भृशार्थे यङि तत्र पौनःपुन्यविवक्षायां तु भवत्येव नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं · नापद्यते इति
भृशं क्रियां संपादयन्पुनः पुनः पचतीत्यर्थो तत्पौनःपुन्ये यङि · तु नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वं क्रिया
समभिहारे द्वे इत्यनेन पौनःपुन्येपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्यैकेन चिद्योतनेसो च द्वित्वा
प्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यथा भृशार्थ इत्येवं वदेदिति निरूपितं द्वित्वं क्रियायामिति दिक् क्रियासमभिहा
रे धातोरेव वृत्तिसंभवात्स्वक्ति · धातोः किमिति · यङ्नीति · अनभिधानादिति भावः यङ्ङि · वौ धातोः
कयासमभिहारे धातोरेव वृत्तिसंभवात्स्वक्ति · धातोः किमिति · यङ्नीति · अनभिधानादिति भावः य
ङ्ङि · वो धातोः कर्मणा इत्यतो वेत्यनुवर्तते तेन धातुसंबंधे पक्षे यङोभावे भवति लुनीहि लुनीहीत्ये

वार्यल्लुनातीत्यादौ लोटः सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टं सूचिसूत्रि० सूत्रे एकाजूहलादिग्रहणाप्रत्याख्यानफलमिदं
सूत्रेस्यैकदेशानुवादः अशोशोभ्यतेरोचतेइत्यादावतिव्याप्तेः सूच्यादावव्याप्तेश्च तत्प्रत्याख्यानं यथास्थित
सूत्रन्यासेतु तेषामुपसंख्यानं कर्तव्यं स्यादिति स्पष्टं भाष्ये० यथान्यासेपि ऊर्णोतेर्नेवक्तव्यः नुवद्भावेन न
सिद्धेरिति चोक्तं तत्र अकितोभ्यासस्येति० अकितइत्यत्र बहुव्रीहिः किद्भिन्नाभ्यासस्येत्यर्थः अनंतरस्ये
ति न्यायेनैतत्प्रकरणस्थकिद्युतानामेव व्यावृत्तिरिति चाकूयतेइत्यादौ वंतूरंगला तुकिदीर्घो भवत्येवे
ति भाष्यवार्तिकयः भाष्योदाहरणादिति एतेन पङ्क्तौ द्वित्वं प्रतिकार्यित्वेनदीधेतिनिमित्तत्वायोगइत्यपास्तं०
अनेन भाष्योदाहरणेनार्थं प्रतिकार्यित्वं प्रतिनिमित्तत्वाभावस्येव नहि कार्यीत्यनेन बोधनादिति भावः नि
त्यग्रहणान वाक्यनिवृत्तये विग्रहे णायङ० तत्प्रतिपाद्यविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यमिति भाष्या
त् तस्मात्कौटिल्यपदान्वयव्यवधारणार्थं तदित्याह० कौटिल्य एवेति० इदं च वृत्त्यनुरोधेन धातोरेकाच
इति सूत्रे भाष्यं तत्र यो विग्रहेणा विशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणानर्थक्यं क्रियासमभिहारे च ने
ति भ्यो यङ्न भवितव्यमिति चेन विशेषासंप्रत्ययादित्यनुक्रष्यते० विग्रहे सौणा कुटिलं गच्छती

त्यतेन चंक्रम्यत इत्यर्थोऽसंप्रत्ययान्नित्यग्रहणसामर्थ्येन यत्र कुटिलं पंथानं गच्छतीत्येव संप्रत्ययात् ॥ क्रि
यासमभिहारे चेत्येतल्लुपसंदेत्येतद्विषयं तद्विषयस्यैव भाष्ये उदाहरणात्तस्मादृत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहा
रे यङ् भवत्येवमत्रोऽपि वक्ष्यमाणं यत्तित्यादिमतमसंगतं अत एव स्थावरप्रतिद्वंद्व्यर्थकं जंगमत्वमुक्तं सि
द्धं स्थितिशीलो हि स्थावरः तत्प्रतिद्वंद्वी भ्रमणशीलो हि जंगमः योगद्वये नित्यग्रहणाभावे न योगयोरित्य
स्यैवमेव व्याख्योचिता चकारस्यारंभाच्च यत्र तत्कृतं तत्र तत्प्रत्याख्याने उक्तस्य संबंधस्यासिद्धत्वाच्च भाव
गर्हायामेवेति इदमपि वृत्तिरित्येव यत्तु गत्यर्थादिभ्यः कौटिल्यभावगर्हयोर्विशेषविहितेन यङा
क्रियासमभिहारार्थे यङ् स तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाध्यस्तामपार्थ्यां वा तदर्थ्यस्य बाध इति तत्र त
स्य न्यायस्य विधेयविषयत्वादचरितार्थविषयत्वाच्च अत्र क्रियासमभिव्याहारादेर्यङ् द्योत्यत्वात्
द्वेर्धातोरित्यर्थे नाविधेयत्वं क्रियासमभिव्याहाराविवक्षायां चारितार्थ्यं चात एवोक्तं [illegible]ग
त्यर्थेका क्रियासमभिव्याहारे यङ् दाहृतो भाष्ये नैकान्तहत्तादिग्रहणं च प्रत्याख्यातं उत्तरस्य
परशब्दसामर्थ्यादभ्यासस्येत्यनुवर्तमाने पंचम्या विपरिणम्यते तदाहाभ्यासात्परस्येति अत्र

इतितत्परत्वंस्पष्टार्थमेवस्यात्तुकौलाघवाभावात्॰ ओ पङि॰ गिरतेरेवात्रग्रहणं व्याख्यानात्॰ संचेस्क्रीयत इति॰
नचसंस्कृइत्यस्यामवस्थायां द्वित्वनिमित्तपङः पूर्वमन्तरंगत्वात्सुट् इत्ततो यङि॰ द्वित्वात्परत्वाद्गुरुत्वाद्वा प्रावास्त्वा
यङि चेति गुणः स्यादिति वाच्यं स्तु द्वाभ्यां पूर्वं इति सूत्रभाष्यध्वनितेन गुणनिषेधे न संस्क्रियत इति वद् दोषात् तत्र हि
भाष्ये सर्वेतोन्तरंगतरकः सुटित्युक्ते केपदेन च ऋहुगुणयोस्तत्प्रतिषेधो वक्तव्य एवेत्युक्तं एतद्वचनादिदृशे विनि
रूपितश्रयानिर्देशफलमाहाकोती तादि॰ भ्वादेरेवकुङोत्र ग्रहणमिति भावः नीग्वचु॰ कसधातुभ्यो दिरेवालु
ग्विकरणत्वादिति केचित्॰ अकितइत्युक्तेरिति॰ नन्वजंताभ्यासस्य दीर्घ इत्यर्थेन तु अगादेकृते तत्त्वाभावा
न्नीकि विशेषाभावाद्दिकिरीग्विधानेनैव सिद्धेरिविधिसामर्थ्यादेव तद्भावसिद्धेः किमकिते हीत्वाभा
वान्नीकि विशेषाभावो इति यत्ने नेति चेन्न॰ अभ्यासविकारविधौ वैयधिकरण्यान्वयसाधनार्थत्वात् तेन
च्यतेः सन्निद्वित्वेंतरंगत्वात्तु किचिद्भ्यासते इत्यादावभ्यासद्धत्वे सिद्धिः नचैवमप्यपवादत्वात् नीगादिभि
र्दीर्घो वा धेयं यमेवत्तदिति वाच्यं अभ्यासविकारे बाधकानवाधंतद्भ्यर्थस्यायित्तापनात् तेषां सति संभ
वे युगपदेव प्रवृत्तिः योगापघाभ्यासे मवेत्क्रमेणैव॰ तत्रान्यत्र बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यप्रवृत्त्यभावः अकृतेतुत॰

स्मिन्कृते विप्राप्तियोगं वा ध्वंस भवत्येवं यत्र तु बाधकप्रवृत्त्युत्तरं बाध्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता तत्र पूर्वं बाधस्य प्रवृत्तिरनंत
रं बाधकस्य प्रवृत्तिरिति । अत एव मीमांसते ते चीकरदित्याद्यावित्वकृते दीर्घः अनुस्वारे इदुतितस्य पदान्तत्वलाभस्य परस
वर्णः षष्ठीभाव इति । अत्र यङ्लीति विषयसप्तमीति पूर्वं षष्ठीभावे यत्पदिति वहुलं । यङ्लोपसंख्याना घङ् लुकि न
रीष्टत्वत इति । एवं चरीकृदुपधस्येत्यत्र ऋदुपधग्रहणं न कार्यं । हनिकौचेत्यत्र ऋत्वत इत्यस्यैवानुवृत्ते चरेत्यत्र
त्वपि न कार्यमिति केचित्तन्न । ऋदुपधग्रहणप्रत्याख्याने मानाभावात् अत एव तन्नकर्तव्यमिति भाष्ये नोक्तं हं
ग्रि कौचेत्यत्र ऋदुपधस्येत्यस्यानुवृत्त्यर्थं तस्यावश्यकत्वात् एवं चक्रुतश्चेत्यप्यावश्यकमेव अत एव तत्क्षस्य
स्यादेवपदलुकि न हृगादि । रीकु अनेन वार्त्तिकेन भवत्येवेति धिरे । ईघा । दीर्घोच्चारणमस्यज्ञा वित्पुनरर्थं । शा
शृप्यत इति यिति क्रितीत्यस्य विषयसप्तमीत्वादन्तरंगत्वेनापडिति हिलं संप्रत्ययादिग्पादेशेनेवडि । त्यपङ्कायि हि
त्ववाधस्यादिति वोध्यं ॥ इति यङ्लुक्प्रक्रिया ॥ यङोचि । अत्र चकारेण यस्य व्याख्यानात्तेन वहुलमित्यनुकृ
ष्यते अत एव पापयोरोस्त्यइत्यादौ न । फलान्तरमप्याह । चकारान्तं विनापीति वहुलग्रहणानुवृत्त्या वाक्यभे
देनातदर्थसिद्धिः सचर्करस्येवप्रयोगदर्शनान्नहि विषय एव वाहुलकादेव क्वचिल्लोकेपि वेभिदीति चेच्छि
दीतीति प्रयोगद्वयङि त्वस्येति । न चायमत्तुवं धनि दृश इति मंत्रमितव्यं । यदीयानुवंधनि दृशस्तत्कृति

कयङ्गतेतस्याप्रवृत्तिरित्यर्थेस्येवतिस्मिन्निर्दिष्टेसाहचर्यैर्णागीकाराल्लवःस्तिपाशपेत्यादिनिषेधस्यप्राप्त्यव
दर्शनाच्चेतिभावः॥४ यमेवलोके इतिहुश्नुवोरितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः॥ अन्तरङ्गत्वादिति॥ लुकूलात्वेत्यपि
बोध्यं॥ धातुत्वादिति॥ चर्करीतमित्यस्यादादौपाठात्भ्वादित्वेन भूवादिसूत्रेणेतिभावः॥५ पचहीति॥ त
स्यसूत्रस्यनियमार्थत्वमेवसिद्धान्त इतिभावः॥ अनुबन्धनिर्देशादिति॥ परेतुतन्निषेधाभावेपितेतिर
के इतिनिपातनेनान्येवात्मनेपदंयङ्लुगन्तेनान्येत्वेतिनियमान्नदोषःतिजेर्नेनिशानार्थेस्येदंरूपंत
स्यानित्यत्वन्तत्वेनतुततोयङ्॥ भावात्तस्मादर्थान्तरवृत्तेरनुदात्तेत्त्वपठितस्यास्मादेरिदंरूपं॥ अर्थान्तरेप्यनुदात्ते
त्त्वपाठेनानुदात्तेत्त्वमस्त्येव॥ अनुबन्धकरणसामर्थ्यात्तन्नतनादात्मनेपदमितिशुचित्वादिसूत्रस्थभाष्य
स्यपक्षमादिरूपार्थविशेषेप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यादित्यर्थः केषुचिद्धातुष्वर्थसहितो धातुपाठः पार
शिनीय इतिभाष्यसंमतमितिनिरूपितं॥ अर्थान्तरवृत्तेरपिशुद्धत्वमेवेतिमतंतत्त्वयुक्तमेतद्भाष्यविरोधा
त् एवंचानुदात्तेत्त्वादात्मनेपदे सिद्धे तदुक्तनियमार्थे अत एवानुदात्तङित इत्यात्मनेपदंसिद्धमित्युक्त
मन्यथा ङित इत्यात्मनेपदंसिद्धमित्येववदेत् उकारीत्पाठ ङित्त्वमयुक्तस्यातचोपात्तेस्वरस्तन्मूलक एवा राम॰
७५

दादेशे च केरीत चेत्यस्य वस्येयदिभुपाठः शुपनादयो पिन· चकं रीतं चेत्यस्यापि शिष्यादौ पाठे नतत्र गणान्तर

प्रयुक्तस्याप्राप्तेरित्याहुः· यङ्‌लुगन्तादिति· तु कथमपि प्रत्ययलक्षणेन यङ्‌न्तान्यत्वं· छंदसि निपातनादिति· संको

चेमानाभावेन यङ्‌लुगन्त भूधातोः शब्दस्य वतत्रापि लोपे गुणाभाव इति नियम इति भावः· तत्र सूत्रे एका

ङ्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकारंभे यङ्‌लुकि भाषायां सर्वत्र गुण एव लभ्यत इतीदं कफलत्वात्तत्प्रत्याख्या

नप्रकारे पिद्विधानियमस्यैवौचित्यं· अत एव वार्त्तिकारंभे भूदित्यसिद्धवद्भाषायां यङ्‌लुकि गुणा

पत्तिर्दोषत्वेन भाष्ये वोन्द्रावितेति दिक्· परे तु लोपे वेत्येव नियमः· बोभूत्विति यत्र छांदसेषु पाठस्तु पङ्‌·

लुक् श्छांदसत्वादेव· भाषायामस्य यङ्‌लुगन्तस्य प्रयोगस्त्वेन मानं· अत एव भाष्ये बोभूत्विति निय

मार्थत्रे त्वेव यङ्‌लुगन्तस्य गुणाभावो नान्यत्रेत्यो भवतीति लेटि उदाहृतमित्याहुः· न चेति· तस्य भू

त्वाभावादिति भावः॥ ग्रहणादिति· परे तु उत्तरखंडस्य भूत्वादिना भूस्तुवोरित्यस्यातदंतांगस्यत्वयोत्पत्त्या

त्तस्य निषेधस्य नियमः· द्विः प्रयोगत्वेपि विशिष्टानुपूर्वीभेदात्प्रकृतिग्रहणेन तत्तद्ग्रहणोपपादना

संभवात्· अत एव दयतेर्दिगि लिटीति सूत्रे भाष्ये अस्तेर्भू आदेशे यदि स्यात् तेन द्विर्वचनं कृते द्वित्वे सर्वोदेशो भू

भावः प्राप्नोति अथहि प्रयोगोद्विर्वचनंतदापरस्यमूभावे कृते पूर्वस्य अवर्णं प्राप्नोतीतीत्याहुः नित्यत्वादुगिति·
जुसिचेतिगुणापेक्षयेत्यर्थः· अपास्यादिति· नचदीर्घेसिविधानोरिति ह्रस्वमसिद्धं· हलोपसूत्रेठग्रहणे
नत्तरासूत्रेजघोरितिभाष्योदाहरणेनचपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रेपूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणावोधनात्· व
नादेवंब्रीतीतिनचनीगर्वज्ञित्यनुवंधनिर्देशेनयङ्· लुकिनीग्दुलैभूइतिवाच्यं· यङ्· लुकोरित्युतनुवृत्तिसा
मर्थ्येनादोषात् अतएवसनीस्रंसोदनीधंसइतिपेङोचिचेत्यत्रभाष्यप्रयुक्तं· नलोपस्तन· यङोलुकालोपा
तश्चिपाशपेत्यस्याअसत्वाच्चावनीवक्कइति· तसोङित्वान्नलोपः इकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीगादेर्नगुणः·
समामान्यायेक्षेति· अन्यथैकाचूनिवंधनस्येवानित्यत्वस्यादितिभावः· आशिविनुवध्यादिति· दृंदृयतेरि
तिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धमपिमाधवानुरोधेनोक्तं निरूपितंचेतत्तनादिशेषे· धातोर्विशेषणमिति एत
दपिअशास्त्रीयस्याप्यतिदेशइतिमते एतेनसाभ्यासत्वस्याशास्त्रीयत्वेनतासोनित्यानिट्त्ववदतिदे
शात्तभ्यत्वमित्यपास्तं असिद्धत्वेनेति त्रिपादीस्थत्वेनेतिभावः· वहिरंगत्वेनगुणोप्यसिद्धइतिचिंत्य
उद्देशेत्सुत्वेपोपूर्तेइत्यत्राभ्याससगुणोविप्रतिषेधसूत्रेभाष्येदृश्यते· नभवतीति· एतन्माधवानुसा

रेशा. न विघते किं घस्मिन्निति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात् ज्ञाहे तीत्यादावकित इति दीर्घनिषेधो न तस्मा
मस्योदित्वव्यपदेशिवद्भावोपि न उत्वेनेति संप्रसारणेनेत्यर्थः इरनेति. एतदपि माधवानुरोधेन चार्कीगनु
वर्त्तनेत्यर्थः रीगिति. अववर्त्ते इति. इदं माधवानुरोधेन वस्तुतोस्यानभिधानं रक्षसेत्यत्र तकारप्रश्लेषेण तल्लो
पस्य प्राप्यासूत्रमते ऽप्राप्ताफलभेदापत्तेः चाकर्त्तीति. यङ् निमित्तो कृत्यांतरंगमपि करत इतीत्वं. य
ङोलुकालुप्तत्वात् उरदत्वे भवत्येवेति निरूपितं न लुमतेति सूत्रेन च चाकर्तीत्यत्राभ्यासहूस्वत्वे कर्त्तव्ये या
रीयत्वत इति रीग्रुवोरइत्यादि वाच्यं. अभ्यासऋकारमादाय ऋत्वतो हृस्वोक्तत्वत इति न परत्वे पक्षेन त
द्धृहणस्य वस्तुमशलात् नित्यत्वे नोरदित्यस्य प्रवृत्यात् भावाच्च. स्थानिवत्वं तु नापूर्वे विधित्वात् चाकर्ति
चाकीर्वेद् तुपक्रम्य किरतिं चकरीतांतय चतीत्यत्र योनेयत्. प्राप्तिइतमहं मन्ये प्रारब्धे स्तेन संग्रह इति
भाष्योक्तेः पचती तिलटः संज्ञाते नान्यत्रास्याप्रयोगः सूचितः आरतीति. व्रलोप इति दीर्घः न च दीर्घ यणः
स्थानिवत्वं अभ्यासकार्यं तदनव वा यवधाल वयवादेशस्य तत्प्रतिबंधकस्थानिवत्वेनेत्यर्थस्याभ्यासस्या
सवर्णो दत्यवर्णाग्रहणेन ज्ञापितत यां ऽक्षते दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च. अरिप्रतीति. यणादेशस्य स्थानि

वलात्परत्वादिनातनः पूर्वमेव वाद्ययङ् एकाच इत्यनुवृत्तेरिति इदं हरदत्तानुरोधेन वक्तव्यं तोस्माद्यङ् लुकस्त्वपि
दीर्घस्य प्राप्तिरेव नास्ति । भाष्यकृता द्विर्वचनेऽभ्यासविशिष्टस्यैवांगत्वांगीकारेवयंतप्रत्ययग्रहणाय स्मादितिन्या
येनविशिष्टस्यैव यङ् । तत्वाद्धातुत्वांगीकारो नतु तस्यग्रहित्वमिति इआगपप्रत्यय स्यग्रहे विहितत्वाभावा
त् तदनुवृत्तिर्निष्फलेवेति तेनादिशेषे कार्यादिशेषे च निष्फलितमेवं च माधवस्य भाष्यविरुद्धत्वमपि चिंत्य
मिति दिक् । ज्वरत्वर । अत्रोपधायाश्चेति चकारेणावाक्यभेदाद्दादेशिभेदेनोठ्द्वयं तयोश्च सवर्णदीर्घे जू
रित्यादिसिद्धिः ऊठकरणवरमागमन्यायेन तस्मयो निवृत्तिरित्यन्ये एतद्वयमपि एकः पूर्वेत्यत्र भाष्ये स्प
ष्टं हल्लोपः वलिलोपेन सिद्धे वलोपविधानमूमेवाधनार्थं । नधातुलो । धातुलोप इति वहुव्रीहिस्तदाह
धात्वंशलोपेत्यादि । सर्वधातुलोपस्याभावादिति भावः स्पष्टं चेदं भाष्ये । गुणवृद्धी नेति । संनिहितेक्प
रिभाषानिषेधे तु दीधीवेवीटामित्यस्य वृद्धस्यादिति व्याख्यानात् गुणवृध्योरेव निषेध इति भावः नन्वेवं
हलादिः शेषस्यांगाधिकारस्थत्वेनांगाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तत्वाद्धिमेदेत्याद्यावनेन निषेधापत्तिरिति
चेन्न अभ्यासस्य धात्ववयवत्वादिदं च तेनादिशेषे निष्फलितं किंच पूर्वोरनाकावित्यादिसूत्रभाष्ये

कारीत्यात्र ज्वन्द्राव सिवासाप्यं नेमि निकलात् निरूपितं चैतन्न लुमतेति सूत्रे तत्सूत्रेस्दाहरणं लोलुवः पोपु
वइत्यादि धात्विति किं लूञ्लविता नद्भावे बहुव्रीहौ लक्षभेन नलोपनिमित्त इत्यर्थो लाभात् अत्रेदं हरणं
लोलुवः पोपुवइत्यादि धात्विति किं लुधे धातुक इति किं ती तोन्ते क्ङिति चेति सूत्रस्य भाष्यात्लेषां यङ्लुगं
तानामभाव एवेति लभ्यते तेनार्धधातुकग्रहणं स्पष्टत्वपावहुव्रीहिलाभार्थः विषयासंभवेनेति भावि
त्वान स्यैवशाद्वीप विषयस्यार्थत्वादित्याहुः पत्यपलक्षणं तु न नलुमतेति निषेधात् इतियङ्लुगन्तप्र
क्रिया ॥ सुपश्चा आत्मनः किं राज्ञः पुत्रमिच्छति पदविधित्वेन समर्थपरिभाषाप्रवृत्तये सुप इत्यभि
हितं पुत्रमिच्छतीत्यादेर्वाक्यान्माभूदिति च काम्यचि पूर्वस्य पदत्वाय च तत्रस्पष्टं इति अत्र वर्णातिसा
गस्येत्यर्थः नाव्यतीति गोमस्मानाक्षरं तांतादितिलेकदेशिमतं न सिद्धं तत्रतेएव नः को इति सू
त्रे वाच्यतीति भाष्ये प्रयुक्तं नः क्ये ककारोच्चारणं सामर्थ्य साधुः सामान्य इत्ये ह्याकृतये अन्यथा त
त्रैव विध्यर्थं स्यात् यस्य हल इति लोपमाशंक्याह संनिपातेति राजीयतीति नलोपः सुप्श्च रे तिनि
यमादीत्वेन लोपो नासिद्धः चिंत्यमिति पुत्रीयमिच्छतीत्यर्थेपि प्रकृतिवदनुकरणमित्यनेन धातुत्व

ल॰शा॰शे॰ मस्त्येवेति भावः· प्रामादिक इति· हलिचेत्यत्र धातोरित्यनुवृत्तेरिति भावः· कच् ज्योश्चेति· आवत्ययलोपो नेन क्रि
७७ यते· वाच्यतीति· अत्र संप्रसारणं न धातोः कार्यमुच्यमानमिति परिभाषणात्· सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति·
77 वार्त्तिकस्य दध्यस्यति मधुस्यति दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थमिति शेषात् इदं दधिमधुशब्दविषयमेवेति
माधवः· काम्यच्च· धातुस्वरेणासिद्धेस्य चित्करणं चिन्त्यप्रयोजनं· कस्येत्संज्ञा तु न फलाभावात्· कर्त्तुः
क्यङ् धातोः कर्मण इत्यतो वेत्यनुवर्त्तते· कर्त्तुरिति क्यङि· धौर्येच मध्येत प्रपि सलोपविधौ योगपत्याष
ष्ठंतेन तत्तदंतविधिरिति वोध्यंते न र्हं सायत इत्यादौ सलोपो न· संनियोगशिष्ट इति· सान्तसंबंधि
क्यङेत्यर्थः· ते न क्यङि तदभावो नेति भावस्तदाह· स च व्यवस्थित इति इतरेषामिति· भाष्ये नाम
तप्रदर्शनेन विकल्पितात्ययोरिति भावः· सपत्नीवेति· एतन्मतं भस्याढ इत्यत्र निरूपितं· पुंवाय
त इति· वयोवाचिनो जातिकार्यं वैकल्पिकमिति जातेरस्त्रीति सूत्रे भाष्यस्य प्रमेते न जातेश्चेति नि
षेधादिदं रूपं दुर्लभमिति परास्तं· वा ग्रहणादिति अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्षिपा क्यङे न वा
धाः स्यादिति भावः· एतान् अनुक्रम्य सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्येक इति भाष्योक्तेरस्यापि प्रातिपदि राम॰ ७७

कार्येवोत्पत्तिः सर्वप्रातिपदिकेभ्यो ऽस्य क्वपटु॰ आचारविधानेन वचनसामर्थ्याल्लब्धपर्यायत्वेवानुवादको वा शब्द इ
तिमाधवः । भूतपूर्वादृचीति । अत एव धातुभिरेव रूपसिद्धिमाशंक्यावगल्भां चक्रे इत्यादौ का ऽप्रत्यया दि
त्याम्प्रत्ययास्यादिति किंप्रकृतत इति भाष्य उक्तं । न चावगल्भिषते इत्यादावाचारक्विबंतात्सनि येथेष्टं ना
म धातुष्वितस्य प्रवृत्त्यर्थमिदं वार्त्तिकमावश्यकमिति वाच्यं नामधातुस्थस्यास्तुवंतपरतयात त्प्रकृतिकस्य
वास्य प्रवृत्तेः आचारक्विबंतेभ्यः सन्नेवानुत्पन्ने ऽस्य प्रकारस्यानुबंधत्वेन सांप्रतिकाने काऽभावस्यात्रा
भावात् वृत्तिसंभवादिति । न चाचारे ऽर्थे सर्वत्र्यनेनाजंतात्क्विपि श्रवगल्भतीत्यादिवारणायानुबंधा
संज्ञार्थं वचनमावश्यकमिति वाच्यं सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यनेन क्विपि तथा प्रयोगे इष्टापत्तिरित्य
भिमानः । वस्तुतस्तु इदं सर्वं हरदत्तानुरोधेनेति ध्वनयन्नाह । पूर्ववार्त्तिकं त्वनुबंधासंगार्थमिति ।
आचारेऽजंतात्क्विपि श्रवगल्भतीति प्रयोगवारणाय सर्वत्र नक्विबनुवादे नानुदात्तसंगपर्यवोध
त इत्यर्थः अत्र चातिरिक्तोकारः पररूपेण श्लिष्टो ऽनुनासिक आस उपेत इत्यनेनानुप्रयुक्तस्यामः सि
द्धिरिति भावः हरदत्तानुसारेणाह प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । वस्तुतस्तदयनर्येनमानाभिति निर्वादि

ल·श·शे·
७८
78

तंप्राकू एवंचप्रत्ययांतत्वादेवात्राम्‌सिद्धिर्बोध्या किंच तदपनयवादिना एकाजूम्योनभिधानात्किवनुत्पत्तिरेववा
च्या· अन्यथा सूत्रवार्त्तिकयोः फलभेदापत्तेः यत्र भिन्नफलार्थमेवोत्तरस्य प्रवृत्तिस्तत्र फलभेदेपि प्रत्याख्या
नमस्कचात्रतया सत्पनेकाजूग्रहणांचुलं प्राघष्ठेमितिवदेकाच्यावृत्त्यर्थमित्यपिवदेत् किंचैवं सति नर
क्कादेरित्यादौ अनर्थकः प्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादितिवत् प्रत्ययादित्यनर्थकं अनेकाच आभि
धानादितिवदेत् इति दिक्· तत्र हरदत्तोक्तमंगीकृत्य माधवेनोक्तं प्रक्रियाक्रममाह· अतो गुणेन आदेरि
त्यादि· अतो लोपमत आदेरिति दीर्घं च बाधित्वात् रंगत्वात् पूर्वं रूपं वा एतो दागमितितु न्यातित्यत्वादिति मा
धवाभिप्रायः। दीर्घ इति· परत्वादतो लोपं बाधित्वात् पूर्वी तत्वेनाभ्यासत्वादित्यभिप्रायः मा लातीति आति
नायः आतो धातोरिति न्यासयोःफलैक्यापात्तेभ्य आचारक्विवेव नेत्यपरे· ङीसाहचर्यादिति· ईकारस्
पठंतान्त्रिस्पोरसंभवइतिभावः· कैयटादयइति· उदंच गोशब्दादाचारक्विपि अगवीदित्युपक्रम्येकोगुणो
तिसूत्रे कैयटेनोक्तमूप्रत्राम्रुचिवीजंतु नवैसं ध्यक्षरमंत्यमस्तीति इको गुणेति वदत्रजेतिसूत्रस्थाभाष्य
प्रामाण्यादेतः अपनि आदेच इत्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यादेङं तेभ्य आचारक्वियोभाव इति· स्रुगस्रुगि

रामः०
७८

धायकवार्त्तिकोक्तमाधवरीत्याऽस्यापि वार्त्तिकस्याश्वतिगदिमतीत्येव प्रयोक्तमिति वाक्यशेषात्तन्मात्रविषयत्वेनावस्येति कश्चित्
इदामतीति हलन्तेऽप्यत्राचारक्विबन्तात्तीति ह्रस्वनघापदृति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमित्यपरे। यथीनतीति। इदं माधवानुसारेणा
क्विबंगीकारे विषये नत्नीत्वितु युक्तं ह्रस्वनुमिति नियमेन दीर्घप्राप्तेः न च नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् ह्रस्वानन्तर्ये एव नि
यमफलं निषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यं। द्वन्द्वः स्त्रीत्वत्राप्तीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरित्यपरे। हरदत्तेन त्वत्रास्वरसं चिह्नं दर्शयति।
माधवइतिश्च नाकरमेवेति अत्र यदुक्तं तदुक्तं। अत्रहारिभ्यो। अत्रशादिराकृतिगणाः सुमनसादयोवहुव्रीहयश्च
भूतत अत्रावग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकं तदाहाभूतेत्यादि। वार्त्तिकान्यथासिद्धिमाहाश्चेरिति। लोपश्चेतिचोन्वाच
येन एवमत्रशब्दग्रहणं चरितार्थं। अत्रशादइति। अत्रशालोकादित्यर्थः कैयटेन तथापागतः प्रातिपदिकमिति न तु धातुस्त
थासतिभाष्योक्तवक्ष्यमाणज्ञापकानुपपत्तिरिति भावः उपसर्गस्यापि प्रयोगभेदेनोपसर्गसमानाकारत्वं
बोध्यं चिकीर्षितइति। पृथक्करणेन समासाभावकल्पनेपि तद्विषये क्यजादिप्रत्ययविधायके लक्षणे सत्वं
तादित्वं शेयस्माद्विहितस्तदादीत्यंशाप्रवृत्त्यानदोषः यस्माद्विहितइत्यनेनाधिकव्यावृत्तिरेव न तु न्यूनव्यावृ
त्तिरिति तत्वं। पृथक्कृक्रियत इति तेन जातसमासाभावः कल्प्यते अत एव सुमनायतेत्यादौ पुनः कांतेन समा
सेत्यपसिद्धिः तदुक्तं अत्रशादिष्विति सूत्रे भाष्ये संग्रामयतेरेवसोपसर्गान्नान्यस्मात्सोपसर्गादिति। अ

ल·श·शे·
७९
79

यतइति।उत्तरयदात्यार्थेक्येनेतिशेषः आदेशेनेति· एकादेशरूपेणेत्यर्थः अत एव स्वाश्रश्रुवत्सम्यचिचदितिमाधवो
दाहृतं संगच्छते· अवगल्भेति· स्वोत्तरभागेन धातुसंज्ञानिमित्तप्रत्ययप्रकृतिभूतेनैकदेशधातुना समर्थमवादि
कं तद्घटिततत्घटितविशिष्टार्थेनापि त्वांतेन सहसमर्थतयाकुगतीतिसूत्रेण समासे क्तोत्यवादेशः प्रकृत्ये
कदेशद्वारकमेव चकृत्सु सर्वत्र सामर्थ्यमिति दिक्· चशब्देनेति· एवं च विनिगमनाविरहेणावाध्यसामा
न्यचिंतया सर्वबाधकत्वं तस्येति भावः अन्यथा पुरस्तादपवादान्यायेनोमाङ्गोरित्यस्यैव बाधः स्यात्तत्स्तीत्यस्य
तिवोध्यं· अत्राद्गेरिति· अत एव भाष्ये लोहितभिन्ना नालोहितादिगणोपलक्षमानानां म्हशादिपाठे नित्यात्म
नेपदमेव प्रयोक्तकमुक्तं न त्वभूततद्भावविषयतालाभोपीति भावः असंभवादिति· अनुकरणाड्डाज्वि
धानेनानुकरणात्वभंगापत्त्यात्तत्र तदसंभवतीति भावः तस्य आदिशब्दस्य· भृशादिष्विति नित्यमात्मनेप
दस्यैवतेभ्यदृष्टेरिति भावः तस्यापीतिककारस्यापीत्यर्थः योगं विनापीति तदर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः एवं च त
दर्थविवक्षयाड्डाचि कृते ततस्तदर्थैक्यमिति भावः तम्हाख्येति· उक्तभाष्येत्यर्थः कष्टाय क्रमणामुत्साहः
कष्टायत इत्युक्त्यागमनाद्यप्रतीतावपि कष्टविषयकोत्साहप्रतीतेस्तदाहोत्साहेर्थे इति· पापं कर्त्तुमिति·

श०म०
७९

अंतरंगत्वात्कर्त्तुमित्यस्यैवांतर्भावः विग्रहे कर्त्तुमित्यध्याहारेण क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी वृत्तिसर्गे तितत्तु· वृ
त्तिविषय इति· न च तत्रैव तत्वे कस्यापक्रमत इति विग्रहोनुचितो स्वपदविग्रहस्यैवोचित्यादिति वाच्यं· अस्य
सत्राद्यभिप्रायेणाप्रवृत्तेः अत एव भाष्ये कस्यायकामतीति विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु सन्नदर्शितः· पापंचि
कीर्षतीति· उत्पादनायाः कृत्रर्थत्वाद्द्वितीया भाष्ये तु कामतीति परस्मैपदं प्रयुञ्जन्क्रमणं गमनमेव· पापो
द्देश्यकेन हि तेन तद्विषयकोत्साहो गम्यते इति क्रमेरुत्साहार्थत्वाभावः करणवच्चिकीर्षायामित्यस्य हि तस्या
गम्यायामित्यर्थ इति तस्याशयः· कर्मणः इति षष्ठी प्रतिपादकत्वं षष्ठ्यर्थः कर्मप्रतिपादकरोमंथतपोभ्यामिति
वाच्योर्थः फलितमाह कर्मभ्यामिति· वर्त्तीति रूपत्वाद्धात्वर्थनिर्देशे इक्· केयर इति। उक्तं च भाष्ये उद्गी
र्णस्य निगीर्णस्य वा मंथो रोमंथ इति· उद्गीर्णं उदरादुपर्याकृष्टं अन्नं वगीर्णं सम्यातन्त्रिगतं मंथश्चर्वे
णामिति तदर्थः शब्दवैर· कर्मणः इति वर्त्तते करणमत्र क्रियाव्याख्यानात् इति न्यास इति भाष्यानास्त्व
मत्राह चिः सुखादिभ्यः· वेदनाकर्त्तृसंबंधिसुखादिप्रतिपादकेभ्यः सुखादिभ्य इति वाच्योर्थः
फलितमाह· वेदनेत्यादिः पूजायामित्यादि नमस्त्रादिभ्यः कर्मणान्वेति· चित्रङो ङित्वमवयवेऽ

चरितार्थमिति क्यजंतात्तङ् नो. युक्तादिति. ह्रस्वादिभ्य इति च भाष्येन दर्शयितेर्संव स्वयतीति. वस्त्रैः समाच्छादयती
त्यर्थः. परत्वाद्वृद्धाविति. न च नित्यो लोपः शब्दांतरप्राप्त्यानित्यत्वात् व्यक्तिभेदमात्रेणाच शब्दांत
रप्राप्तिग्रहणात्. रंधयतीत्यत्र तु तस्यानित्यत्वान्न दोषः अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तं चुरादौ. सापेक्षेभ्योपी
ति. स्पष्टं चेदं स्वपक्षात्मने इत्यत्र कैयटे। गमकत्वान्मुंडयति माणवकमित्यत्र णिज् भवति मत्तु ना ग
मकत्वादित्यपि तत्र भाष्ये स्पष्टं तदाप्रपंचार्थमेव मुंडादिग्रहणं माणवकं मुंडं करोतीत्यत्र वाक्ये कर्मसा
मानाधिकरण्यान्माणवकस्य कर्मत्वं वृत्तौ तु मौंड्यरूपफलाश्रयत्वात्तद्बोध्यं. सत्यापयतीति. आयुग्वि
धान सामर्थ्यादिलोपो न. एवं तु इष्टानभिधानं. अत एव गोरायुङिति भाष्यं संगच्छते. घ इति. कर्मे
रणपर्यंतनिपातनात् कुत्वाभावः कर्तरि णिजंतादुत्पविकल्कुशब्दात्यनेय. एनयतीति. न चात्र परत्वादिलोपः
स्यात् अतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेशस्यैव देशत्वांगीकारादिति वाच्यं भस्याढे इत्यस्य प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वं
प्रवृत्त्यांतरंगत्वात् तदतिदेशसामर्थ्याच्च न च युवत्वस्यासिद्धत्वादिलोपो दुर्लभः आभीयासिद्धत्वस्यानित्य
त्वात् अत एव टेरिति सूत्रे भाष्ये एनयति श्येतयतीत्युदाहृतं दृष्टनिष्ठं हसवत्त लोपप्रवृत्ते लौकेन तदतिदे
शद् इति युवन्द्वावादिषु टलोपो नोक्तो मूलेनाप्युदाहृतः अत एव मातयति भ्रातयतीत्युदाहृतं रक्तत र शम०
८०

ति सूत्रे भाष्ये। प्रथयतीति। रभावटिलोपावत्र। स्वसिद्धत्वादिति द्वित्वेनदसिद्धत्वेन हकारघटितत्वुध्याद्वित्वे
भ्यासे प्रचुत्वसिद्धिः इदं पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे वृत्तौ गत्यस्येति। नदनित्यत्वं उभौ साभ्यासस्येति लिंगाशाणाल
मात्रविषयमिति तन्मते भावः। ओऽड्डिढदिति द्वित्वे कृते तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्त्तव्येऽप्यसिद्धत्वनिषेधान्नाभ्या
से चुत्वादीति भावः। शर्पूर्वा इति सूत्रे कैयटे चोजठदिति प्रयोगो दृश्यते इत्यनित्यत्वमन्यविषयेपीतिस्र
त्राह चिः। स प्रयोगो विचिन्त्य इत्यन्ये। ऊनपत्तावुक्तमिति तत्रासंगतमिति तत्रैवोक्तं कैयटेऽभ्यासे
कारपाठो लेखकप्रमादात् पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रस्य वृत्तिग्रन्थोपि विचिन्त्य एव। तत्र हि ऊठमाख्यत् औजढ
दित्युक्ता औजिढदिति तु ऊठि शतृस्य तु कं। प्रकृत्यैकाजिति निनाति दिष्ठ टिलोपो न। यस्येति लोपस्य
न। इष्ठवन्नितस्मात् इष्ठवत्वेनातिदेशात् नेति दे शात् एकाजिति सिद्धे प्रकृत्येत्युक्त्यातस्यापि वा धात्व। वृद्धिप्रका
विति। प्राययतीति भाष्यप्रयोगात् दधौ जौणातीति सूत्रस्थ न स्नौत्यत उपधायाइत्यैकोच्येत किमर्थो यो
गविभागः स एवार्थ इति भाष्यं तु प्रयोजनोपलक्षणमिति भावः। अन्तरंगत्वादिति वाणापरिभाषा
अनित्यत्वादप्रवृत्तिरिति भावः। अनित्यत्वाश्रयणो दृढतरमानाभावात् व्याश्रये पीयायत्वाद्दोत

ल॰ श॰ शे॰
८१
81

स्वकृते श्वाघमेवन्याप्प्रमिति चेत्॰ अन्यथासिद्धीनि। एवं हि तत्र भाष्यविरोधमेयः स्तु प्रकृतिभावे किमुदाहरणं त्रे
ष्ठ इति प्रारीनाम सिद्धत्वान्न भविष्यति इदं तर्हि श्रेष्ठः अकारो ह्युच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति विन्मतोर्लुग ये
न हि स्रग्वितमः स्रजिष्ठ इति नाप्राप्ते टिलोपे लुकश्चारंभे न तु काटिलोपवाधात् तद्विषये तदभावादिति अ
सिद्धत्वप्रत्याख्यानेन तु परत्वात् प्रादिवुटिलोपं वाधित्वा कृते षु स कृत् गति न्यायेन टिलोपाप्राप्तिर्वोध्या अ
त एव श्रेष्ठ इत्यत्रोच्चारणसामर्थ्यादिति नोक्तं किं च विन्मतोर्लुगि वप्रादयः आदय श्च नाप्राप्ते टिलोपे आ
रभ्यमाणास्तद्बाधका इति तन्निर्णयेन टिलोप इत्यल्पमेव सर्वेषां धारणमतस्त्व कनिष्ठ इत्यादौ टेरिति न
न स्तद्धितइत्यपि न॰ अन उच्चारणसामर्थ्यात्॰ सर्वादेशत्वे केत्यादेशे नापि सिद्धं न्वे छत्ये छयो ए घे
समाधाने एकदेशिनः परे तु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणं नामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्य पोदाहरणा
न्तरानुक्तेरत्रोदाहरणाभावेऽप्यातिदैशिकफलार्थमात्रे सत्रारंभस्यादर्शनाच्च प्रत्याख्याने एवं च पूर्वेति
सूत्रे भाष्ये प्रकृतिभावस्याल्लोपो न इत्येतद्बाधकतायाश्च प्रयुक्तत्वेन नैकाजित्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्र
कृतिभावविधायकेन्यायात् प्रकृतेर्बोधनेन च न स्तद्धित इत्यस्यापि प्रकृतिभावो न्याय्य इति टिलोपापि दुर्ल
भः यत्तु प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये पदस्येत्यादौ प्रकृतिभाव इत्युक्तं तन्नादिशब्दः प्रकारे लोपत्वे न च सा

राम॰
८१

दृश्यमिति न तद्विरोधः एवं च वृद्धौ श्वानयतीति प्राहुः शुनयतीति न नु संप्रसारणे पूर्वत्वं बाधित्वा वाणो दीर्घ
मिति येन टिलोपे दृढं रूपं दुर्लभमिति वाच्यं शुश्रुवतुरित्यादौ संप्रसारणे कृते तेन न्यायेनैरने काचश्रुतिय
णोरूपासिद्धापूर्वरूपविषये नित्यत्वेनान्यत्वा वा प्रवृत्तेरिति भावः आहुरिति अत्रारुचिवीजं तु प्रह्मवत्सु
हृदिश्वनिमत्तोल्लुकि टेरित्यस्याप्रवृत्तौ न तद्धितद्रूपस्य प्रवृत्तेर्दृष्टत्वेन श्वनितस्यादृष्टत्वादित्यसंगतं· किंच
प्रह्मिश्वइत्यादावित्यप्यसंगतं तथा हि केवलाद्गुणवचनत्वेन श्वनेवदुर्लभः मत्वं तादृश्वनिमत्तो लुकि
तेन टेरित्यस्य प्रवृत्तिमन्तवाधतेनत्तु गुप्तरं तद्प्रवृत्त्यापरत्वादित्यस्यासंगतिः किंच नस्तद्धित इत्यस्य टे
रित्यपेक्षया परत्वमित्यर्थस्य प्रकृत्यैकाजिति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्तयापि तद्युक्तमिति· नैत्येकदृति
टिलोपे नासोलोपे च वस्त्वं दुर्लभं राजकीयमित्यादावप्यवत्· एवं च संप्रसारणाप्राप्तेरेवाभावे नांगवृ
त्त परिभाषोपन्यासो वृथेति अत्राहरुचिवीजं तत्परिभाषायास्त्र भावाच्चेति इदमेवाभिमतद्वये स्रुचि
वीजं रूपं तु विद्धयतीत्येव सत्यभिधाने· प्रतीचयतीति· अचइत्यल्लोपे चाविति रीर्घः इको सवर्णा
इति। नसमास इति तु न· पृथक्करणे न समासनिवृत्ते रक्तत्वात् सम्यचिवदिति· सम्पादिष्णा स

ल.शु.शे. ८२ ४२

स्थानिवत्त्वेनोपसर्गत्वात्स्यपृथक्करणं। पृथक्करणेन समासस्य निवृत्तेरुत्तरपदपरत्वाभावे पर्यन्तरङ्गत्वाल्लुगतः
सम्प्रादेशो न निवर्त्तते। समीचयतीत्यादौ च कारस्यावतित्वं तु स्थानिवत्त्वेन बोध्यं। अचेरिति निर्देशोनुप
सर्गत्वेन पृथक्करणाभावे नानेकाच्त्वात्प्रकृतिभावाप्राप्तेरिति भावः। बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादिति बहि
र्भूतशिनिमित्तकत्वादिति भावः। तिरसस्तिर्य्यलोप इत्यत्रानन्तरत्वेनाच इति लोपस्यैव प्रतियोगित्वेन
ग्रहणादिलोपे पिति रिः स्थानिवत्त्वेन तिरेरच्परत्वेनाच्पान्तांभमात्रे इति टिलोपेन नष्टत्वादिति तद्
ति सूत्रे भाष्ये स्यपाठेन परस्याव्धावाधात्। अतएव वपसेति लोपेनास्य तेन न सर्वेटिलोपवारणोपि भा
ष्ये वोक्तामम्युच्चयमुक्तिमाह। सिद्धवदिति। अङ्गवृत्ते इति वृद्धिस्तु भवत्येव तस्या अनित्यत्वादिति भावः।
अङ्गवृत्तपरिभाषायाः फलाभाव इतीदं चिन्त्यं निरूपितं चैतद्घुष्मत्प्रकरणे देवद्र्यञ्चमिति विष्वग्देवयो
रित्यद्र्यादेशः स्यपतीति। अत्रापानामिति टिलोपोतिदेशेन भत्वात् संज्ञापूर्वकत्वादिति णाविस्यां गे
नाजिदेशो न विनोल्लुकः सत्वादङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः। अतएवेटरिति सूत्रेद व
यतीत्यत्र वृद्धिर्नोक्ता भाष्ये परे तु एतस्मादप्रयोगात्प्रायपतीति भाष्यप्रयोगाच्च लक्ष्यविरोध

राम० ८२

विषयकेस्मिन्नुवाक्येऽभावातिदेशोपि तेनेष्टसिद्धिरुदाहरणमात्रमिति भाष्योक्तत्वात् तदनुक्तमसंज्ञातिदेश
वत् क्वचिद्रूपाण्यतिदेशो बाधकाभावात् एतेन संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वं न भाष्यसंमतमंगकार्यैरित्यपि नल
क्षणसाधकं तत्रतत्र ज्ञापकमुक्त्वा किं प्रयोजनं पिवेर्गुणप्रतिषेधः प्रयोजनमित्येवोक्तं तत्त्वं विधिलक्षणसि
द्धिसत्प्रयोजनत्वेनोक्तेति तेषां प्रकारान्तरेण सिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात् इत्याहुः श्रीमतीमिति शिचि वृद्धत्वेप
तो लुक् अशि श्रयदिति णाव च आदेशो नेति श्री शाहसद्धिलेत्रयस्खंडेऽध्यायोः कृतयोनेत्रघटि ता
नित्यत्वेन नाल्लोपीति निषेधाभावेऽपि स्वत्वमिति भावः एतच्च माधवानुरोधेन सत्यभिधानेऽशश्रायदि
ति उचितमित्यन्ये यवयतीति स्थूलदूरेत्यिणादिलोपगुणौ अत्र गृहन्तपरिभाषया नन्तत्वाभावेन वा संप्र
सारणं न ज्ञापयति नेदयति साधयतीति माधवानुरोधेन पांचमिकयोर्विन्मतोर्लुक् कनोरेव भा
ष्यकृता इष्टवद्भावे नांगीकारादित्युक्तं कनयतीति अत्रोपधावृद्धिर्न प्रज्ञयतीतिवत् ऽउपसर्गस्व
ति तत्स्थकूकरणे नविशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वाभावान्न जातिदेशाप्रवृत्तिरिति भावः नारूतिनामधा
तुप्रक्रिया एरम्योधातुस्यइति धातोरित्यनुवृत्तिसामर्थ्यात् स्वादिपाठे न बाधातुत्वमिति भावः॥ इ

ल० श० शे० कंड्वादिराकृतिगणा इति गणरत्नमहोदधौ तेन रैयति धवलयतीत्यादि सुपूधातुवृत्तौ स्पष्टं इति कंड्वादयः प्रथमै
८३ काच इति· अजादेर्द्वितीयस्येत्यस्यापवादलक्षणमेतत् तृतीयस्येति· एकाच इत्यर्थः एकाच इत्यनुवृत्तेः कंड्वा
४३ देरित्यस्य न द्व घटितयगंतस्येत्यर्थः भाष्ये कंडूवि पिबतीति पिशब्दद्वित्वकरणात् नामधातुष्विति· नाम
घटितधातुष्वित्यर्थः नामशब्देन सुवंतं तेषु विषमानानां त्रयाणामेकाचां यथेष्टमित्यर्थः अत एव पुपु
त्रीयिषतीत्याद्युदाहृतं भाष्ये· अतो पि शंपता च तु· नास्य प्रवृत्तिः त्रयाणामिति एकाचो द्वे अजादेः कंड्वादेरित्य
त्र पूर्वत्रयाणामेवोपस्थितेः पूर्वत्र वाध्यबाधकभावाभावस्य निर्णयात् त्रयाणां न युगपद्द्वित्वं न चाजादेर्द्विती
यतृतीययोः पर्यायेणान्येषां तु त्रयाणां पर्यायेण द्वित्वमिति बोध्यं· एषां वचनानां नन्द्रा इति सूत्रे पाठेन
तद्वदेवाधिकारत्वाद् विशेषेण प्रवृत्तेर्यथाभिधानं प्रवृत्तिरित्याहुः नदराणामिति तेषां मध्ये आदिभूता
दच परस्यैवेत्यर्थः इ श्वद्भिपिशब्दयोरिति· न च द्विर्वचनेचीत्यस्य प्राप्तनिषेधात् घशब्दस्य द्वित्वप्राप्त्यापि शब्द
त्वसंभवः न टभापीपञ्जंजनानीति न्यायेन ककार सकारसहितस्य द्वित्वप्राप्त्या कार्यानुभवेन न नहि कार्ये
ति निषेधेन द्विर्वचनेचीत्यस्याप्रवृत्तेः न च पिस्शब्दो न नामधात्ववयवः नामधातुघटकवर्णसंवद्धे राम० ८३

काचामित्यर्थेनादोषात् अत एव पुत्रीयियिषतीति भाष्ये उदाहृतं। यिशब्दे द्वित्वे पि सनन्तवयवे कारस्य द्वित्वानुभ
वेन द्वित्वनिमित्तत्वायोगोत्स्पवेत्यनोस्थयामूल्लेपि शब्दे न्ये वोक्तं च दिद्रीयिषतीति। इदं माधवानुरोधेनेत्यादि
भूतादच: परस्येति भाष्ये संमतेत्यर्थे तु चिन्त्यमिदं। विचारयिषये इत्यर्थे संभवेपि न कृत्रिमकर्मग्रहणमुक्तार्थे
स्यौचित्यात्। तेन देवदत्तस्वामिकं धान्यं स्वद्रव्यं दत्वा लवनेन स्वीकरोतीत्याद्यर्थे के देवदत्तस्य धान्यं व्यतिलु
नातीत्यादौ नेन। यद्यपि साध्यस्वभावक्रियाणां परिवर्त्तनरूपो व्यतीहारोनेन संभवति प्रतिदानं व्यतीहार इत्ये
कोर्थ इति घसंज्ञासूत्रे कैयटात् उदीचां माङो व्यतीहारे इति सूत्रोदाहरणास्यायमित्यपाचत इत्यस्य पा
चित्वावस्थाशि परिवर्त्तयतीत्यर्थे इति कैयटाच्च स्वस्वकृदानपूर्वकं परवस्त्वंगीकारो हि परिवर्त्तनं अत ए
व कर्मव्यतिहार: क्रियाविनिमय इति व्याख्यातमभियुक्तै: एतेनान्यक्रियापात्रन्येन करणं व्यतिहा
र इत्यपास्तं अत एवान्यक्रियामन्य: करोतीतरक्रियामितर इति कर्मव्यतिहारं जयमंगलाकार: प्रादर्श
यत्। तथापि तत्साध्यत्वेन ज्ञातक्रियाणां साध्यसाधनभावव्यत्यास: स: परस्परकरणं च स: यथा संप्र
हृते राजान इतीति कैयट: तत्र वर्त्तमानाद्धातो: कर्त्तरीत्यर्थे विनि। गमनाविरहात्तत्कर्त्तृमात्रेत्वं योचि

न द्विवचनबहुवचनांतान्येवास्योदाहरणानि। न त्वेकवचनांतानि अत एव भाष्ये क्वाप्येकवचनांतानि नोदा
हृतानि किं त्वेवं च व्यतिलुनत इत्यस्यान्योन्यं व्यत्यासेन लुनंतीत्यर्थः एतेन देवदत्तेन सह चैत्रो व्यतिलुनीत इ
त्येकवचनांतप्रयोगसंभवः अत एव दाराश्चेति सूत्रे कथं चतुर्थ्यर्थे तृतीयास्याद्व्यतिहारे तङो विधिर्दास्या
संप्रयच्छते इति भाष्ये उक्तं दास्या विश्राणयन् तया सहोपभुंक्ते इत्यर्थ इति कैयटेन चोक्तमिति वदंस्तत एव भाष्य
स्य पूर्वपक्षयुक्तित्वेनार्थासाधकत्वात् तया हि तस्यै विश्राणयतामुपभुंक्ते इत्यर्थः कर्मव्यतिहारे व्यशिष्ट
त्वमतीतेः तया सहोपभुंक्ते इत्येतन्मात्रे व्यतिहारप्रतीतेश्च सूत्रस्यावश्यकत्वात्॥ किं चोपपदविभक्ते
रिति न्यायेन विश्राणनानिरूपितचतुर्थ्या एव युक्तत्वं किं च धात्वर्थव्यतीहारे तृतीयावयि उक्तरीत्या कर्तृ द्व
यस्यापि तिङ्नैकत्वात्तेनैव न्यायेन प्रथमोचिता न सह योगतृतीयात्र तत एव क्रियायोगे पुत्रेण सहागा
त इत्यादौ कर्तरि तृतीयायां सिद्धायामक्रियायोगार्थं तेन सहेति सूत्रमिति तत्सूत्रे उक्तं भाष्ये॥ भाष्य
कृतां तत्फलगुरुत्वात्तत्र तद्दूषणाभिनिवेशः कृतः एतेन भट्टिकाव्ये विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति
किमर्थं ब्रह्मन्वयाहिकारो बीति हामे साध्वष्टे मम मायं धर्म इति तेनोत्तरितेन धर्मो कृतः एतेन भट्टिकाव्ये

विश्वामित्राश्रमे मारीचं प्रति किमर्थं ब्रह्मवधादि करोषीति रामेणाप्युक्ते मम मार्यं धर्मद्विति तेनोक्तरीते
धर्मोल्लिसत्यं तव शास्त्रसायमन्यो व्यतिस्ते तु मम मापि धर्मः ब्रह्मद्विषस्तं प्रतिहन्मि येन राजन्यं बंधुर्ध्वे त
कार्मुके पुरिति रामवाक्ये तव धर्मेशादेव ब्राह्मणाद्विषरूपेणाममात्यो धर्मस्तपो रूपोव्यत्यासेन धर्मं भव
ति येन धर्मेणायुक्तोऽहं ये न धर्मेणायुक्तान् त्वत्सं वं धितो ब्रह्मद्विषः प्रतिहन्मीत्यर्थे केचि घारम्पत्वद्ध
र्मः कोऽयमपि भवति मद्धर्मोऽकोऽयं चत्वपि· वर्तमानसामीप्ये लट् रामवाणायातेन समुद्रसमीपे यति
तो मारीचस्तपः श्वरिष्यतीत्येतत्तात्पर्ये केव्यतिस्ते इति प्रयोगोपि यशस्तः यतो धातोरात्मनेपदं प्रत्यास
त्यात् तदर्थक्रियायां लक्ष्मौ क्त्वा प्रत्यये वाक्यपूर्वे चित्याश्रुतासस्मो रिति सूत्रवृत्त्युदाहृतं व्यतिसे इति
लुङ्कार्द संतत्त्र हि व्यसपेनद्धि वचनादि स्थाने एकवचनं· रिचे तिसूत्रे व्यतिहृ इत्यत्र यित थेवल्लोकेव
कवचनांतमसाध्वेवेति दिक्· ने विशः नेरिति षष्ठीनिरर्थद्वारा संबंधिनस्त धात्वार्थकस्य विशेरि
त्यर्थस्तननन्य विशते त्यादौ न दोषः परिव्यवेभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यर्थे पंचमी सप्तर्थं चेदं शब्दः शित
इत्यत्र भाष्ये तत एवन्यादीनामुपसर्गाणां तेव ग्रहणमिति दिक् आङ्गे दो· अकर्त्रभिप्राये प्या

त्मनेपदार्थमिदं आस्य विरहणे ददातेरेव प्रसिद्धत्वेन संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वेन तस्यै
व ग्रहणमित्याह॰ ददातेरिति॰ आस्यग्रहणमिति। विहरणशब्दस्य क्रीडापादविहरणाद्यर्थत्वाभाववो
धनपूर्वकं विकासार्थत्वमात्रे तात्पर्यग्राहकत्वदिति भावः॰ प्रतिकमाद इति मिक्षामाददातीति चिंत्यमे
वयत्वत्र स्मरणे आकारोङित्वेत्यात्मनेपदं नेति तन्न स्मृतस्यार्थस्य स्मृतिविषयताद्योतकस्यैव भाष्य
वत्वेनाङित्वलाभात्स्मरणपूर्वके ग्रहणे धातोर्वृत्तौ तात्पर्यग्राहकत्वेन क्रियायोगसत्वेन ङित्वस्यैव
लाभाद्व्यङकारस्त्र स्यैकार्थस्यानुवादकः॰ रांपन्तस्येति॰ भाष्ये रांपन्तस्यैवोदाहरणादिति भावः ह
त्यर्थाश्चेति गणसूत्रे णिणौ चूर्हतेर्गत्यर्थत्वस्यापि सत्वात्॰ मात्वभिष्टा इति॰ सह स्वकं चित्कालमित्य
र्थः॥ शिक्षेरिति॰ अत्र जिज्ञासायामित्युक्तेर्हीनपदाध्याहारे आत्मनेपदे तात्पर्यग्राहकं वैयधिकेन्त्रा
धारे सकर्मीत्याह॰ धनुर्विषय इति। प्रकार इति धर्म इत्यर्थः नाच्छीत्वं। नियतत्तत्त्वभावत्ताः विषया इति
॰समभिव्याहृतपदान्तरगम्या इत्यर्थः॰ आलेखनं॰ खननं अथ स्किरत इति॰ अत्र क धातोः खनन पू
र्वके भूत्यादिविक्षेपे वृत्तिः॥ अपस्किरति कुसुममिति॰ इह आलेखनाभावात्सुडभावः स्त्रियमाहो

वृषभः पादैर्भुवमपकिरतीत्यत्र हर्षाद्यभावादप्रवृत्तिः नेष्यत इति · अत एव भाष्ये सत्सु द्धान्येवोदाहरणानि दृ
श्यन्ते · गजो ऽपकिरतीति । स्वभावाख्यानमत्र · आनुत इति · शृगालः उल्कागपूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थ इति कैय
टः · शब्द इति · परे तु उपलब्धमपि किरतीति स्वभावाख्यानमत्र · आनुते इति । अनेनेनात्मनेपदं भाष्ये उप
लम्भन इत्येव पाठ इह दृश्यते · उपलम्भनं प्रकाशनं धात्वोः शपथकरणाकप्रकाशने ऽन्योन्यत इ · तात्पर्यग्रा
हकः शपथस्य लोकप्रसिद्ध एव · अत एवोदाहरणे देवदत्तायेत्यत्र चतुर्थ्येव भाष्ये प्रयुक्ता · से ऽयः शपा
मि यदि किंचिद् विस्मरामीत्यादौ शपथमात्रं विवक्षितं न तु प्रकाशनं मूले उपालम्भ इति पाठ आक्रो
शार्थ इत्यादिव्याख्यानं च वत्यनुरोधेनेति वदन्ति · ईहा कापयपरिस्पन्दरूपो व्यापारः शतमुन्निष्ठतीत्य
स्यात्यघत इत्यर्थः उपाल्म · मंत्रकरणे कैर्थे वर्तमानादित्यर्थः संगतिकरणमुपश्लेषमित्रकरण
मनुपश्लिष्टस्यापि मैत्री संबंधः · लिप्सायामिति लिप्सोपसर्जने ऽर्थे वर्तमानादित्यर्थः उद्भ्यांउ
द्भ्यां किं निष्ठवति ज्वलतीत्यर्थः त्वर्वतं विनेवेति · वाक्ये वाक्यैकदेशप्रयोगन्याये न अत्र तु शब्दाध्या
हार इति भावः अस्यायुक्तत्वं मन्यमान आह · मन्तुमित्यादीति · तद्घटितवाक्यस्यैकदेशो ऽयमित्यर्थः

त॰शा॰शे॰
८६
86

समीपमेत्येति वेति। विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वं वक्षस्थाजघ्ने इत्यन्वय इति भावः वेत्तेरेवेति व्याख्या
नादिति भावः अजैतीति द्वयोरिति व्याख्यानादिति भावः सूत्रे ज्वरत्वरेति ग्रहणं तौ दादिकस्य छेः संपूर्वात्त्व
रस्येपदव्यावृत्तये सम्रुच्छिष्यन्त इत्याद्यर्थं च। समार्ज्जेति। उश्वेति किलाद्गुणाप्राप्तावारश्वेति चाधित्वा
परत्वात्सिज्लोपे वृद्धिः सिज्लोपएकादेश इति सिद्धं कांडिवागद्वृद्धिं प्र ति सिज्लोपोऽसिद्धः यत्तु
ह्रस्वादंगादित्यत्रागपदस्वेन वार्णादांगं बलीय इति परिभाषया वृद्धेः पूर्वं सिज्लोप इति तन्न तस्या वार्णांगयोरेक
स्थानिकत्व एव प्रवृत्तेः तज्ज्ञापकस्य सनालीभावे प्रेष्यत्वेनागाधिकारस्य सैवांगस्य तत्र ग्रहणाच्च ह्रस्वा
दिति सूत्रेऽगपदप्रयोजनं तु तच्चैवोक्तं। अधावेष्टेति तु सिज्लोपस्यासिद्धत्वात्परत्वाद्गुणोदागस्य बल
त्वाच्च सार्वधातुके ति गुणो वृद्धौ सिध्यतीति भावः परेतु लावस्थायामटिति पक्षे सर्वतो वृद्धेरंतरंगत्वेन तत्
त्पक्षे सिज्लोपेऽपि तुल्ये भस्त्वे दकवाक्यतया पक्षान्तरेऽपि तदलोप एवेति तत्। किंच सिज्लोपएकादेश इ
ति सिद्धत्वमविप्रत्याप्त्या सिज्लोपनिमित्तकैकादेशं प्रत्येवोचितं मतु प्रकृतविषयमपि नचैका
देशापदसामर्थ्यं सवर्णादीर्घपदापेक्षयालघुत्वादित्याहुः मासमरतेति समर्त्तिशास्त्रीति सूत्रे राम॰
८६

वृषादिसूत्रेणायोगविभागसामर्थ्यात्परस्मैपदंदृश्यतेप्येवंधादितिभावः अतएवसमार्तमसमामीष्टाःसंक
ल्पास्त्वय्युपागतेइतिभट्टिःसंगच्छतेदृशोचसम्मत्तमेततत्॰परेस्तुशासइदितिसूत्रेआङ्शास्तेइत्यादाविलवारणा
यपरस्मात्प्रोसेरङिःहिनस्त्रस्यग्रहणमितिभाष्यमुपादायसर्वेशास्तीत्यत्रपरस्मैपदाधिकारान्नाशास्तर
ङिःत्युक्तेकेयटेनकिंचास्यातिवक्तीत्यनेनसत्रीत्यादेर्योगविभागस्यैफलंनिरूपयितुमशक्यमतएवभाष्ये
प्रकृतवार्तिकेधातुद्वयसाधारणेनमासमृतेत्याद्येवोदाहृतंएवंचभट्टिप्रयोगहत्यादिचिंत्यमित्याहुः अकर्मका
दित्येवेतिसम्भोगमित्यत्रोपसंख्यातत्वादितिभावः नचसंभोगमादिषुविद्यादीनामुपसंख्यानमितिभाष्येश्रा
दिशब्दबहुवचनाभ्यांसमः श्रृणुवइत्यत्राप्येवामुपसंख्यानेनसकर्मकेभ्योप्यात्मनेपदंप्रेष्ठकर्मकादित्येवेत्य
संगतमितिवाच्यंतेनैवसिद्धेत्रोपसंख्यानस्यैववैयर्थ्यापत्तेः नहितत्रसकर्मकादित्यस्तियेनाकर्मकार्थे
मिदंस्यात् भाष्येबहुवचनंतुप्रयोगभेदाभिप्रायेणेत्याहुः वहरतीति॰प्रावरणार्थस्यवहतेरर्थान्तरेसंद
नेवृत्तिरितिभावः जीवतीत्यत्रजीवनंकर्मधात्वर्थेनभूतंअकर्मकत्वंचपृथगुपस्थितेनकुत्रविहितक
र्मसंज्ञकानन्वयप्रयोजकत्वंस्पष्टंचेदंमुपच्चात्मनइतिसूत्रेभाष्येवर्षतीति॰इदंचिंत्यं॰अत्रप्रसिध्यात्र

दिस्युपस्थितस्यप्रविशपिंडीमित्यादाविवान्वयसंभवेन तद्वाचकानुपादानमात्रं नत्वेतावताकर्मकत्वं न्या
य्यं॰ कदाचिन्मेघोजलंवर्षतीतिप्रयोगात् अत एव तत्परसूत्रेऽयुक्तोयंनिर्देश इति प्रतीकमुपादाय न्या
येनासंबद्ध इत्यर्थः न्यायशब्दस्य तु प्रयोगः प्रसिद्धत्वान्न कृतः कदाचित्तु प्रसिद्धार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते न्या
येनायुक्त इति धात्वर्थेन भूतस्य तु प्रयोगाभावो न हि भवति जीवति प्राणानितीति कैयटेनोक्तं एवं रीत्या
ऽकर्मकत्वस्य भाष्येनुपलंभास्त्विति॰ अत्र मेशो विवक्षा नाम कर्मविशेषान्वयाविवक्षा सा च क्वचित्स्वाभावि
दिकी यथा मूलोदाहृतेनत्र निर्वाधिधं भावेलादीनामसाधुत्वं क्वचित्तु कार्यप्रवृत्तिवेलायां तदविवक्षा पश्चा
त्तु तद्विवक्षा यथा कृतपूर्वी कटमित्यादिवृत्तिविषये किंच कर्मणोधात्वर्थं प्रतिसंबंधसामान्येनान्वयविवक्षात्तु
तु कर्मत्वेनेत्ययमप्यविवक्षापदार्थः अत एव मातुः स्मर्यत इत्यत्राविवक्षितकर्मतया भावेलउक्तोऽधीगर्थेत्यत्र
भाष्ये हितान्वयइत्यत्रापि हितात्तु रूपाद्धितार्थस्ययोगेन संश्लिष्टगाते नडानातीति प्रतीतेर्मातुः स्मर्यत इति व
देवाविवक्षानैतु॰ एतेन दंप्रसिद्ध्यागतार्थमित्यपास्तमित्यन्ये निवृत्तमिति॰ सोपसर्गोस्यात्पूह्योः स
कर्मकत्वेनाकर्मकादित्येतत्संबंधस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः॰ स्पर्द्धायां॰ स्पर्द्धाविषय इत्यर्थः आ

ह्वयतेः शब्दनस्यकृत्त्रेरिति भावः । वेः शब्द । शब्दः कर्मकारकं यस्य ततः कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । प्रयो
गोपाधयद्दृति । यथाशास्त्रेनयत इत्यत्र नयतेः प्रायणमर्थः । शिष्यादिसंमाननं तु तत्फलं तत्र संमाननस्य बोध
विषयः । एवं माणवकमुपनयत इत्यत्र विधिनाध्यापनफलकमुपनयनाख्यसंस्कारेणात्मसमी
पप्रापणं नयतेरर्थः । एवं हि सोध्यायक आचार्यो भवतीति आचार्यकरणं संमाननस्य बोधविषयः । कर्मक
रानुपनयते इत्यत्रात्मसमीपप्रापणं नयत्यर्थः । तत्र भृतिदानकरणकर्म वेतनं तन्मानस्य बोधविषय इ
ति भावः । कर्तृस्थे कर्मणीति । कर्तृस्थे कर्मकारके सतीत्यर्थः । शरीरशब्देनेति । शरीरस्य तादात्म्यायत्तत्वे व
कर्तृत्वेन शरीरस्य तत्स्थत्वासंभवः । अवयवानां तु संबंधविशेषेण तत्स्थत्वसंभव इति भावः । कर्तृस्थे ति
किं । राज्ञः क्रोधं विनयति । अन्ये तु विध्यर्थमिदं । अकर्तृगेपि क्रियाफले नयतिपो रूपमिति तु प्रमाद इ
त्याहुः । उपपराभ्यां । अस्य नियमत्वं वृत्तिसर्गेत्यनुवृत्त्यावोध्यं । विधित्वे तु अनेनैव सिद्धे प्रोपाभ्यामिति
सूत्रे उपग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः । प्रात्प्रारंभे इत्येव सिद्धेः । वेः पादवि । धातूनामनेकार्थत्वं बोधयितुं सूत्रे
पादविहरण इत्युक्तं । अनुपसर्गाद्वा इदं सूत्रं । लिटि आशीर्लिङि । च न अस्य विकरणोभ्यो नियमोच

तीयानित्यर्थे तावकृतापरानुदात्तङि॰ तङ्इति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्॰ नित्यमेवेति॰ पूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः
संप्रतिस्मर्यां॰ उत्कंठापूर्वकंस्मरणमाध्यानंयोगोविमध्यत इति॰ अत्रवृत्त्यादिकमेवमानं।भासमानइति॰ शि
ष्येः स्मूयमानोहि भासेततथाचोपर्युपरिशास्त्रार्थप्रतिभासात्सुष्ठुक्तिर्निर्वहतितितेलोभंगेतुनशक्नुयादु
द्दितुमितिभावः त्ताने इति॰ शास्त्रैवदृत्त इतिबोधोऽनेरशास्त्रविषयकेज्ञानवत्वंमनसाबुध्यत इतिभावः यत्न
उत्साहः क्षेत्रेवदत्त इत्यस्य तद्विषयकमुत्साहमाविष्करोतीत्यर्थः विवदंत इति॰ वैमत्यहेतुकंनानाविधभा
षंत इत्यर्थः॰ वदेर्व्यक्तवागर्थत्वेन व्यक्तवाचामित्युपादानसामर्थ्यादेषांप्रसिद्धत्वं व्यक्तवाक्त्वंतेनैवेह
गृह्यंते तेनवरतनुसंप्रवदंति कुक्कुटा इत्यादौ नइरति विरामम निवृत्तीतरूसांप्रतिकद्विरामोचित्यघोति
कोक्तिरियंतदाह॰ मनुष्यादीनामिति॰ सम्मुखेत्यादि कि ।क्रमेणासंप्रवदंति॰ विभाषाविप्रः युगपत्परस्प
रविरोधेनकथनंविप्रलापः॰ भाष्यमिति॰ एवंचतुर्दादेरेवग्रहणमितिभावः समस्तं त्वतीयेत्यादिकं
तु भोलोकोसंचरसीमंचामुंचदेवलेति॰ दाणश्च॰ इदमशिष्टव्यवहारे दृश्यते॰ दानपूर्वके भोगेत्र
दाणधातुः ।सूत्रद्वयमिति शदेरिति सूत्रभाष्यानुसवेत्रैवषष्ठी व्यवहिते प्रवृत्तिश्चेतिलभ्यते स्व

स्वकरणं स्वीकार इति च्विसक्तप्रकृतिविकृतिभावाविवक्षणान्न । स्वीकारोत्पादने इत्यर्थात् स्वीकार इत्यव्युत्
पन्नं प्रातिपदिकमिति बोध्यं । पूर्वे सूत्रे सेवेति । एवं च तु स्वस्य सकर्मकविषयत्वेन सकर्मकस्यैव निषेधो कर्म
के तु परत्वात्पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमिति भावः । प्रत्याङ्भ्यां । प्रत्याङ्सत्याश्रु धात्वर्थे विशेषकावेव प्रत्या
ङौ यद्यप्येवं नोपसर्गौ वेवेत्याशयेनाह । कर्मप्रवचनीयाविति । ते हि संबंधपरिच्छेदका न क्रियाविशेष
का इति स्पष्टमेव । पूर्ववत्सनः । प्रत्यासत्त्यासन्नः पूर्व इत्यर्थलाभः प्रकृतिगतमेव निमित्तं सन्नाश्रयविधाने व्या
त्मनेपदं प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । ननु शिशिक्षतीत्यादौ शिक्षादिविषयशब्देनात्मनेपदविधानाच्छिद्विषयसं
नं तादृचि प्राप्नोतीत्यत आह । वाक्यभेदेनेति । स्वराद्युपसर्गात्स्वरान्तोपसर्गाच्चेत्यर्थः । णोरणो । इह वाक्यत्र
यं णेरिति त्र्यणौ यत्कर्म णौ चेदिति च सकर्तृत्विति तत्र स्यादित्यनेनाध्याख्यातं । द्वितीयं व्याचष्टे । अणा
विति । कर्मत्र क्रिया । यत्तदोर्नित्यसंबंधात् यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात्सैव चेदित्यर्थलाभः न चात्र सत्ते
व प्रतिपाद्यतां किमेवकारेणेति वाच्यं । अध्यारोपितप्रेषणाद्वितीककक्ष्यायामधिकप्रवेशोपितत्स्नार्थं
त्रक्षत्पावाक्यं वैपर्थ्यापत्तेः । तृतीयं व्याचष्टे । अणौ यत्कर्मेत्यादि । अत्र पूर्ववाक्यमनुवर्त्तते कर्मशब्द

ल॰प्र॰शे॰
८९
८१

अकारकपरोऽस्याख्यानादिति भावः। सकर्त्तेति सर्वनाम्नां पर्यायेणोद्देश्यविधेयान्यतरलिंगतेति भावः तत्राऽसति प्र
तिबंधके उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धतयाऽसंपत्तावस्थायामस्य कर्मकारकत्वावच्छेदे
न णौ कर्तृत्वलाभस्तेन देवदत्तो गां याचते यज्ञदत्तं यज्ञदत्तो गां याचयति देवदत्तेन। यज्ञदत्तो गां याच
यतीत्यादौ नात्मनेपदं। यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपेऽपि सद्वृत्तिस्सप्तम्यर्थे। ननु णौ चेदिति व्यर्थं अणौ यत्कर्म स कर्त्तौ
त्यत्र कृत्वेत्याकांक्षायां प्रत्यासत्त्या यत्रात्मनेपदं तत्रैवेत्यर्थलाभादिति चिन्त्यः यच्छब्दवत्स्य सप्तम्यर्थलाभात् अत्र फ
लकल्पनात् भाष्यानुक्तत्वाच्चायुक्तेति प्रामाणिकाः। अणावकर्मकादिति। यत्र ण्यप्रसंगावस्थायामक
र्मकादित्यर्थेन प्राप्तिरिति भावः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति अत्र च मानं दर्शयते राजेति भाष्योदाहरणं। चेत
णेति। सौकर्यविवक्षयेति भाव अत्र कर्मस्य क्रियत्वाभावेन कर्मकर्त्रर्थेऽपि शबादिः नत इति। फलवाच
कान्तत्वधिकरणे व्यापारे इत्यर्थः। पुनरपर्थ्यस्येति। संपन्नस्त इहितेर्थे लक्षणा गंगादिपदस्य तीरल
क्षणायामपि। टापस्थितिवत् णौ चक्षुस्थितिरिति भावः प्रथमतृतीययोरिति। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र इति पु
वत्। एवं तृतीयकक्ष्यायामित्यत्रापि। यावतीषु सोपानस्थानीयास्वर्थे विभागभूमिषु पदं विन्यस्ये

राम॰
८९

र्यप्रायोगिकीभूमिःप्राप्यतेतानुमयःकक्ष्यादिस्पृश्यंतेवस्थाइतिच॰तथाहिआरोहंतिहस्तिनंहस्तिपकाः
त्येकाकक्ष्याःततोणिचिव्यापारांतरप्रतीतिःस्यादतोमध्येत्याकक्ष्याआरोहयंतेहस्तीस्वयमेवेतिअत्रन्यग्भव
नमात्रमर्थेनततोणिच्यारोहंतीत्यनेनसमानार्थोत्तृतीयाद्र्यंचतृतीयवाक्यार्थेव्यावर्त्यमुक्ता॰उदाह
रणाकक्ष्योपपादिकाच॰ततोव्यापारत्यागेआरोहयंतेहस्तीस्वयमेवेत्युदाहरणमुक्तानतदुक्तं।न्यग्भावनान्य
ग्भवनंरुहौशुद्धेप्रतीयतेन्यग्भावनान्यग्भवनंण्यंतेविप्रतिपद्यते॰अवस्थांपंचमीमाहुर्ण्यंतेतांकर्मकर्तरि॰
निवृत्तप्रेषणाद्धातोःप्राकृतेर्थेणिजुच्यतइति।अत्रपंचमीत्वंयथाकथंचिदुपपाद्यंन्यग्भवनमधोदेशसंस्थि
त्यनुकूलोव्यापारस्तदनुकूलोव्यापारश्चन्यग्भावनातत्राद्यकक्ष्यायांन्यग्भवनेस्वहस्तप्रयोज्यतातिशयेन
न्यग्भावनायांकर्तुःप्रवृत्तिरितिप्रतीतिः।अन्यथाशिलायामंकुरोत्पादनायेवाप्रवृत्त्यापत्तेः।द्वितीयायां
तुप्रयोज्यस्यस्वव्यापारेसोवप्रवृत्तिरितिसौकर्यप्रतीतिः।तृतीयायांन्यग्भवनेस्वतएवप्रवृत्तत्वंदृष्ट्वातत्क्षे
मायकर्तृप्रवृत्तिरितिसौकर्यप्रतीतिः।उदाहरणेतुक्षेमार्थमपिनस्वव्यापारमिच्छप्रयोज्यकर्मव्या
पारोपेक्षितिसौकर्यातिशयप्रतीतिरितिबोध्यं।अत्ररूढौशुद्धेप्रतीयतेइत्यनेनार्थप्रतीतिर्नतु

त॰ शा॰ शे॰
ए॰
90

तद्वाच्यत्वं तयोरिति स्वचयन्ति तथाहि ऊर्ध्वदेशावच्छिन्नसंयोगानुकूलव्यापारो रुह्यर्थः रुहिर्गत्यर्थे इतियद्धि
तु परमित्यत्र भाष्यात् तदवच्छिन्नसंयोगाश्रयत्वेनैव गजस्य कर्मत्वं अत एवायं कर्तृस्थक्रियः संयोगस्य
कर्तृन्येपि सत्वात् उपरि गमनस्यत्यागूमवनं विनाऽसंभवात्तस्यापि मानसो बोध इति बोध्यं यद्वा तिं अ
त्रापि पक्षे क्रियासामान्यं निवृत्तप्रेषणाद्वितीयकक्ष्यामादाय बोध्यं तस्यात्राप्येतन्मूलत्वात् अत्राधिकमात्र
व्यवच्छेदेत्वेतत्पक्षीयप्रथमामादायापि तद्बोध्यं अयमपि पक्ष उक्तो हरिणा केचिद्देवदत्तादेर्व्यापारो
यः सकर्मके सविता देवदत्तादेः कटादिषु विवक्ष्यते सपदाप्रयोजककर्तृरन्तरेणापि कर्मणि वि
वक्ष्यते तदेतत्स्यात्रार्थः स्वीकृतप्रेषणां कर्म स्वस्य कर्तुः प्रयोजकं चेरणां तस्सेवं धत्ते न स्व विषयप्रेरणा
सर्वत्र स्वस्मिन्नस्तीति दर्शितं अन्त्यपक्षे स्वयं दूतीस्पष्टं निदर्शनं आद्यपक्षे त्वाद्योपदूती सापेक्षा तत
स्तदनपेक्षा सापि निदर्शनं द्वितीयकक्ष्यायां नतङिति नन्वेतत्समानार्थात्मो वितरणपथ्यस्यापि वर्क्कं
ग्राह्यत्वेन तामादाय क्रियासाम्यमत्रापि न च सामर्थ्यं तस्य तन्मूलभूता नत्वकक्षास्य णपंत धातुप्रकृ
तित्वं हि णपंतमूलत्वमिति वाच्यं एवं हि निवृत्तप्रेषणा चतुर्थकक्ष्यापां कर्मणः कर्तृत्वमाच

राम॰
ए॰

कक्ष्यामाद्ययोरपायमानमनुपपन्नं स्यात् तृतीयकक्ष्यांतर्यां तत्प्रकृतिकर्णं पंतत्वाभावात् द्वितीयकक्ष्यास्यप्रकृ-
तिकरणं पतत्वस्यैवतत्र सत्वात् न च पदार्थैकाद्यदर्थैकमूलकाद्यप्रयोगात् कक्ष्यांतरैर्थे स्वत्यागो वृद्धिर्वा सामू-
लभूतान्यस्ति स्याद्यकक्ष्यार्थैकदेशस्योदाहरणामूलकक्ष्यायां त्यागः द्वितीयकक्ष्यामूलकतृतीयकक्ष्यार्थै-
कदेशस्यापि तस्यां त्यागाद्भूतस्यास्यापि मूलत्वं नैवं प्रकृते इति वाच्यं कक्ष्ययोर्मूलमूलिभावस्य सूत्रभाष्या-
क्षराद्यनारूढत्वात् अंतर्भावितणपर्थे कक्षास्थधातो निवृत्तप्रेषणां तांक्तत्वात् हि चिक्कतेनत्समानार्थणंपत
प्रयोगे णातस्यास्यापि तन्मूलत्वलक्षतेश्वतदर्थमूलकानन्त्रवृद्धेः सत्वादिति चेन्न गमकं विनांतर्भावि-
तणपर्थतायामभावात् अणाविति किं निवृत्तप्रेषणापक्षीयतृतीयकक्ष्यास्य कर्मणोहेतुत्वारोपेणाद्वि-
तीयहेतुमण्णोरदर्शयतिमवोभक्केरित्यत्रैवमाभूदिति कर्मनिष्ठप्रयोजककर्त्वापाश्रयज्ञानविषयीभ-
वनमेवेति दिक्। मधुपापयत स्वच्छं सोमलं दर्पितांतिकैः। आत्मानं सुरताभोगविस्रंभोत्पादनं मु-
हुरिति भट्टिश्लोके आत्मानं सुरताभोगविस्रंभोत्पादनं दर्पयित्वेति शेषः मधु पिबति मधु
पापयतेत्यर्थोदने नैवात्मनेपदं धेनितं चेतज्जपर्मंगलायांकरेणाद्यरोहयते निषादिना मित्य

ल.श.शे० १९१ 91

त्रैमात्रापि गिरोच श्चिस्येव श्चात्मनेपदमित्यन्ये । स्मरयतीति निमित्ताद्रूष्टः । अपरे तु कर्त्तरि कर्म्मव्यतिहार इति सूत्रे क्रि
याग्रहणं कर्त्तव्यमिति सूत्रकारं शिक्षां कुर्वतो वार्त्तिककृतः कर्म्मवदस्य क्रियापरत्वं नाभिप्रेतमित्यर्थंपतस्य प
त्कर्म्मपदार्थं पंतेते तदेव कर्म्म भवति तदात्मनेपदमित्युक्तमवार्त्तिकस्य कर्म्मशब्दस्य क्रियापरत्वेन व्याख्यानं तन्न
युक्तमित्युभयत्रापि कर्म्मशब्दस्य कारकपरत्वं । अत एव तद्व्याख्याने भाष्येपि कर्म्मशब्दप्रयोग एवं कृतो न क्रियाशब्द
प्रयोगः । नापि कर्म्मवद्भावद्वात्र सकर्म्मकाणां प्रतिषेधो वार्त्तिककृतोक्तः । तत्र द्वितीयवाक्येनारोपयत्कर्म्म
णो चेत्तदेव कर्म्मेति कर्म्मान्तरनिवृत्तिः प्रतिपाद्यते न त्वणौ कर्म्मणो णौ कर्तृत्वं । उत्तरवाक्येन तस्य कर्तृत्वप्रति
पादनात् । एकस्यैकस्यां क्रियायामुभयरूपत्वासंभवात् । न च दर्शयते भृत्यान्राजेति भाष्योदाहरणविरो
धो भृत्यरूपस्य कर्म्मणः सत्वादिति वाच्यं । एतन्मद्भाष्योदाहरणप्रमाणापादितो ये कर्तृकर्म्मणी तद्भिन्नक
र्म्मव्युदासे तात्पर्यात् कर्त्तरि कर्म्मेत्यतः कर्तृग्रहणमनुवर्त्य प्रथमपादविषयिणामव्ययज्ञयस्य यदि त्वेक
त्रोबाणायमर्थो लब्धः कर्म्मान्तरनिवर्तकवाक्यफलं तु आरोहंति हस्तिनं हस्तिपकाः आरोहयमाणो ह
स्ती स्थलमारोहंतीत्यत्येव । सोकर्यति श्वाय प्रतिपादनाय प्रेरणाद्विवज्ञत्प्रतिपादनायैव फलं शब्द ध्या

राम० १९१

द्विकर्मत्वं। अत्रोर्ध्वदेशात्तत्स्थवस्तुनस्तदुभयसंयोगानुकूलो व्यापारो धात्वर्थः। स्थलशब्देन गजस्कन्धस्य काष्ठादिप्र
यमुपवेशनस्थानमुच्यते। गजोर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारे शातत्वमप्यवनरूपे शातत्स्थवस्तुसंयोगोपि
जात इति सोकर्षोतिशयोत्र बोध्यः। आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इत्येषां आरोहयमाणाइत्यस्यैव मूलभूता
आरोहयमाणादित्यंतस्यत्रोदाहरणप्रदर्शनं दृष्टांतार्थं यथा तत्रानेनात्मनेपदं तथात्रापि स्यादिति तदा
शयः। किंचास्योदाहरणस्यानमनुष्याः स्थलमारोहंतीति मूलकक्षानापितान्स्थलमारोहयतीति स्थलं
कर्म। आरोहयमाणो हस्तीति आनडंतप्रयोगेणामनुष्यकर्मकारोहणाश्रयस्तो हस्तिन एव कर्मत्व
प्रतीतेः शतृशानजाद्यंतार्थानां स्वभावतः क्रियांतरसाकांक्षत्वात् क्रियांतरस्य चानुपस्थितेः। एवं च
लक्षीत्या मूलकक्षानिरूपणोऽणौकर्मणो णौ कर्तृत्वाभावादप्राप्तेः प्रत्युदाहरणसंगतिस्तत्र हस्ती
त्यंतस्य सूत्रदृष्टांतार्थत्वेन तु तिङं न भवेत्संचारयेत्। किंच कर्मपदस्य क्रियापरत्वे समानक्रियत्वप्रदर्श
नाय द्वितीयकक्षाप्युदाहर्तुमुचिता कर्मणः कर्तृत्वबोधनाय प्रथमकक्षावदितितदनुक्त्वाकारकपर
त्वमेवाभिप्रेतं लक्ष्यते एवं प्रथमप्रघट्टकेनाकर्मकाणामेवेतदुदाहार्यत्वं मन्यमानेन सकर्मकाणां

त॰श॰शे॰
१८२
९२

प्रतिषेधस्यसूत्रकृतानुक्तत्वेनसूत्रीत्यांतेष्वपिकर्मवद्भावप्रवृत्तिंमन्यमानेनवाचार्यदेशीयेनकर्मकर्त्तृत्वात्सिद्धमि
त्युक्तेऽत्रनाध्यानेद्वतिप्रतिषेधस्यप्रतिषेधसमर्थनायेदमित्याशंक्याध्यानार्थकानांकर्त्तृस्थभावकत्वात्तत्रक
र्मवद्भावस्यैवाप्राप्तेर्निषेधेनफलमित्यंतेनमध्यमप्रघट्टकेनसूत्रवैयर्थ्येऽस्माचार्यदेशीयेनशंकितेयथा
तत्राध्यानविषयेकर्त्तृस्थभावकत्वादप्राप्तेर्निषेधवैयर्थ्यंतथाकर्मवद्भावप्राप्तियोग्येविषयेऽत्रात्मने
पदार्थंसूत्रमित्याशयेनाचार्यैरेतदेवज्ञापयतिभवत्येवंजातीयकानामात्मनेपदमितिविध्यर्थमिदमिति
तृतीयप्रघट्टकेसिद्धांतितं।तत्रएवंजातीयकानामित्यस्यकर्त्तृस्थभावकजातीयानामित्यर्थःतज्जातीयत्वं
चकर्मवद्भावप्राप्तियोग्यत्वेन।एवंचकर्त्तृस्थभावक्रियवत्सकर्मकाणामप्युदाहरणानीतिध्वनयतो
दाहृतंदर्शयतिभस्त्यानुरज्जेति।अतएवद्वितीयपक्षेऽप्युत्पादककारिकयोःखेरणाद्दृष्टिप्रदर्शनवतखेर
णाद्व्यस्याग्रविषयोदाहरणकृताप्रदर्शनंनकृतमाद्यपक्षइवतेनतत्रद्वितीयकक्ष्याप्युदाहरणमिति
सूचितं।किंचगम्भीरायांनद्यामित्यादौगम्भीरनदीतीरबोधेनलक्षणात्तात्पर्यग्राहकतयागम्भीरादि
पदसाधर्म्यस्यवदिहकर्मपदस्याशाचस्यसार्थकमन्वयोवानोपपादयितुंशक्यः।नचकर्मप

राम॰
१८२

दृशिश्च घटितस्य तद्रहितेस्वार्थे संबद्धे लक्षणेति न दोषोत एवणिवृत्तिर्व्यवस्थितिरिति वाच्यं प्रेरणारूपेप्यर्थे
शास्त्रेण साधुत्वबोधितस्यान्यार्थे लक्षणयापि साधुत्वस्यैवक्तुमशक्यत्वात् तस्माद्दृशिर्न विषयीभव
नसमानाधिकरणप्रेरणावास्तवीश्चारोपितावाणिजर्थ इति णिचः साधुत्वं कर्त्रेत्वं चस्त्वस्योपपन्नं।
अत एवरणंपतारणंपतयोर्न्यग्भवनतदनुकूलव्यापारयोः प्रतीत्युपपत्तये पंचम्यामवस्थायां णिजुप
यन्तये च हरिणा निवृत्तप्रेषणाद्युक्ताः प्राकृतेर्थौ णिजुच्यते ब्रवीति पचतेरर्थे सिध्यतिनेविना णिचा·
म्रणपंतः पचतेरर्थे सर्वथैवावतिष्ठते तद्वद्धरेर्णोणेश्चतुल्यार्थत्वं प्रतीयते इत्युक्तमिदमुक्तं तृतीय
कक्ष्योदाहरणाभूतपंचमकक्षोभयसाधारणं· तत्र द्वितीयकक्ष्यायां न्यग्भवनसमानाधिकरणोव्या
पारोर्थः तत्र णिचित्तृतीयाकक्षा तत्र णिजर्थव्यापारस्य प्रकृत्यर्थव्यापारस्य चत्यागे श्रारूह्यतेहर
णीतितुर्याकक्ष्यात्वं स्वरसतउपपद्यते एवं च पूर्वस्तीनादृयरणंपतस्तत्समानाकारो भिन्नार्थएवः एतत्स
र्वैमन्व्याख्यानोपायमात्रमिति बोध्यम् एवं च समानक्रियत्वासंभवोपि बोध्यः· कर्मवद्भावात्सिद्ध
मिति प्रतीकमुद्धाय त्लावयति केदारो देवदत्तेनेत्यत्र केपटेरं परस्मैपदं तु तद्दीस्या बोध्यं· प्रायेणा

त्मनेपदपाठएवनत्त्वदृश्यतेकरिष्यमाणासिद्धांतानुसारीतुसः एवंपूर्वविप्रतिषेधोपिचिंत्यः। भाष्येनुक्तेर्द
शेषात्तेरप्रडेत्यत्राणावकर्मकादित्यस्याप्राप्तेः समभाष्यप्रयोगेणिगोन्तमानंत्रणावकर्मकादित्यत्रोद्देश्यतावच्छे
दकावच्छेदेनान्वयस्यलोकव्युत्पत्तिसिद्धतयाऽयंतावस्थायावच्छेदेनाकर्मकत्वप्रतीत्याऽत्यंताविध
मानकर्मकेष्वेवतत्प्रवृत्तेरिदंचाणंतसकर्मकेष्वितिविषयभेदात् विभाषोपपदेनेत्यस्यचवाधेनेवमा
नंयश्यामइतिप्राहुः। विभाषोपदर्यंप्राप्तविभाषेतिनवेतिसूत्रेभाष्ये स्वरितञितइत्यादिपंचसूत्र्य
त्रानुवर्ततेकर्त्रभिप्रायक्रियाफलविषयआत्मनेपदमितितदर्थः अयापितदर्थद्योतकमात्मने
पदमेवमपिव्यतिलुनीतइत्यादौव्यतिग्रहणंद्योतितेकर्मव्यतिहारेआत्मनेपदमिवेहापिप्राप्नोतीति
प्राप्तविभाषेवेतितदाशयः॥ इत्यात्मनेपदप्रक्रिया॥ कर्त्रैवयदिति। कार्यातिदेशोप्यतिदिश्यमान
कार्याणामुत्पत्तिर्देशस्यवदेशइतिमतेइयमेवकल्पनावोध्या अत्रत्यभाष्यस्वरसोप्यत्रैवपक्षेतत्र
त्वतस्तत्रविभाष्येशास्त्रातिदेशकार्यातिदेशयोरभेदएवसूचितः एवमग्रेपिकेचिदितिनैतद्भाष्यद
ष्टं। उपाञ्च उन्नंस्त्रियोरित्यसेवानुवृत्तये योगविभागः तुदयुध अत्राकर्मकाणांयदर्शेन भावितएषा

र्थत्वेन सोपसर्गत्वेन वा सकर्मकत्वं तदर्थस्य मन्यचित्तवत्कर्तृकार्थे च ग्रहणं चित्तवत्कर्तृकाणां तु सक
र्मकार्थे। प्रीतिं भक्तजनस्य योजनयते इत्यादि प्रामादिकं यद्वा भक्तजनः प्रीतिं जनयत्यात्मनस्तस्य
तामीश्वरो जनयतीति तस्य ताराणां साधु। प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वविवक्षायां भक्तजनस्येति षष्ठीत्या
हुः। निगरणाच। अत्र निगरणशब्देन न पादमीति सूत्रे पा ग्रहणात्पानमपि गृह्यते। इमां किमाचामय
न्तं चक्षुषी इति श्रीहर्षपद्ये इमामित्यस्यैतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकामित्यर्थेनाचामयतेः सादरहन्तानत्वाक्ष
िणिकतया निगरणार्थत्वाभावान्नानेन परस्मैपदमत एव चक्षुषोः कर्मत्वं ज्ञानार्थत्वादिति बोध्यं।
यद्वितु त्वरिनिवर्त्तेकस्तत्राप्तारस्य पानं सर्वेन्द्रियाणां च हरुलविषयविषयकेक्षुत्त्रेषु इत्यर्थे
स्येतरेयोपनिषदि स्फुटत्वाद्त्र न लक्षणा किंतु मुख्यमेव निगरणं तदा चिंत्य एवायं प्रयोग इति
बोध्यं। प्रामस्येवायमिति अनंतरस्येति न्यायादिति भावः। अणावचित्तवदित्यादि किं सुष्यंति व्री
हयस्तान्नृशोषयते अकर्मका किं कटं करोति तं प्रयुंक्ते कटं कारयते। इतरे इति। दमिरकर्मकोपि
स्तत्रामारोपात्। अत एव दमिः सकर्मक इति द्विवादिस्थ ग्रंथेनाविरोधः परे तु अकर्मकत्वे

त॰शा॰शे॰
ए४
९५

समसूत्रसमानत्वेपि सकर्मकत्वमात्रं चिंत्यमित्याहुः वासयत इति॰ लुङ्विकरणापरिभाषया दादेः सकर्म
कतया च म्बादेरेव ग्रहणं वसेः परस्मैपदं स्यादेवेति॰ अनंतरस्येति न्यायेन योगद्वयप्रापितपरस्मैपदस्य
व निषेधादिति भावः पाययतीति॰ शाच्छासेति युक्॥ इति पदव्यवस्था॰ सार्वधातुके यक् धातोरेकाचइ
त्यतो धातोरिति चिरंमाचेत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते॰ उत्पादना॰ फलोत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः फ
लत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थविशेष्यत्वे सति तद्धात्वर्थत्वं अनेकपर्यायोपादानं चे
त्तत्ताचेत्तनद्वित्तिफूत्कारयत्नादीनां क्रियात्वं धात्वर्थत्वं च बोधयितुं अत एव पचति पाकं करोतीत्यादि
क्रमेण अकृत्स्नसर्वधातूनां विवरणमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टं॰ क्रियात्वं धातुवाच्यत्वसमानाधिक
रणो जातिविशेषः तत्र घटकधातुत्वं च जातिविशेषः तत्परिचायकं च भूवादिसूत्रे॰ धातुत्वेनेति॰ तद्व्या
प्यपचित्वादिनेत्यर्थः फूत्कारादीनां चन्नत्वद्वयरूपेणाशक्यता प्रामाणिकत्वाच्च नानाशक्तिकल्पनानन्दो
षाय धातुत्वं तु न शक्यतावच्छेदकं तद्ज्ञानतो पि बोधात् सर्वधातुभ्यः सर्वक्रियाबोधापत्तेश्च सकलेति अ
कर्मकाणामप्यशब्दद्वयाभिधायकत्वात् फलव्यापारयोर्वैयधिकरण्ये सकर्मकत्वं समानाधिकरण्ये राम॰
ए४

कर्मकर्तृत्वं बोध्यं ॰धातुवाच्येति॰करोतीति कर्त्रीत्यादौ तथात्वक्लृप्तत्वादिति भावः॰सामानाधिकरण्याभावादिति॰ अस
त्वभूतक्रियायाः सत्त्वार्थकयुष्मदादिसामानाधिकरण्यासंभव इति भावः तिङ्क्ष्वेति॰तिङर्थेष्वित्यर्थः॰लिंगाद्य
नन्वयित्वं सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वं वाऽसत्त्वं॰श्रौत्सर्गिकत्वेनेति। एकवचनमित्येवसूत्रमुत्सर्ग इति भा
वः॰परे तु क्रियायामेकत्वमस्त्येव एका क्रियेति रूपवादिसूत्रस्य भाष्यात् एवं च तस्य प्रकृत्यर्थेऽन्वयात् एक
वचनं द्वित्वादिकं स्तोतरतिङ्गुत्थकारकगतं तत्रारोप्यत इति कस्यैकमेतिड॰ बुद्धिवचनादि सिध्यतीति तस्या
प्यन्वयः प्रकृत्यर्थे स्वयथाह तदाशायिकाः शाप्यते इत्यादौ हत शयनसदृशानि शयनानीत्यर्थके उपमा
ने बहुत्वोपादानसामर्थ्येनोपमेये तिङर्थे क्रियारूपे उपमानगतबहुत्वारोपेण बहुवचनं तद्वत्॰ति
ङ्गुत्थकारकगतायास्त्वारोपेणान्यकारकगताया इत्यत्रार्थे शक्तिस्वभाव एव बीजं॰तदुक्तं हरिणा ए
कत्वेपि क्रियाख्याते साधनाश्रयसंख्यया भिद्यते न तु लिंगाख्या भेदस्तत्र तदाश्रय इति। न च प्रथमपु
रुषेऽपि न स्यात् तस्यापि शेषसामानाधिकरण्ये नियतत्वादिति वाच्यं शेषग्रहणात्पत्क्वा प्रथमस्य उत्स
र्गत्व करणेन तत्सिद्धेः तत्र च नैकवचनवत् एकवचनमित्युत्सर्गेणात्मस्य प्रकरणोक्तरीत्याऽ

व्ययेभ्यड्वसर्वैकवचनायत्तेः स्पष्टं चेदं युष्मदीतिसूत्रे भाष्येइतिवदंति॰ ससिच् अत्र यथासंख्यंनास्वरितत्वा
त् उपदेशे इत्यचस्यविशेषणंनात्वेबाम व्यभिचारात्तदाहोपदेशेयड्इति॰ अजितिपृथक्पदं लुप्तविभक्तिकेसो
त्रो वाममासइतिभावः इड्ढिधायकेस्यादीनामितिविभक्तिविपरिणामः अंगस्यतु नेड्भाष्येआर्धधातुकस्ये
तिप्रोगंविभज्यपावानिट् सआर्धधातुकस्येवेतिपरिभाषणात्लक्ष्यानुरोधाच्च॰ चिण्वदितिसप्तम्यंता
इतिः उपमेयेसप्तमीदर्शनात् चिण्वद्भावोत्रप्रधानमिद्तुचेनात्संनियोगशिष्टः भावकर्मणोरितिन
स्यादीनां विशेषणं सीयुटोभावकर्मवाचित्वेपिससिच्तामीनांतत्वाभावात्नापिभावकर्मवाचिनित्व
त्ययेपरेयेस्यादयइत्यर्थः स्यादीनांतादृक्प्रत्ययपरत्वसंभवेपिसीयुटोऽसंभवात् आगमविशिष्टे
प्रत्ययत्वार्थवलाद्यंगौकारादत्तोविषयसप्तमीत्याह॰ गम्यमानयोरिति॰ चिणभावाल्लेरितिचिणत्वेइत्यत्
स्तेइतिचानुवर्त्तते॰ पुनश्चिण्ग्रहणात्तुनरुधइतिनिषेधाननुवृत्तये॰ इत्याहुरिति॰ अत्राहुश्चिण्वदि
तुसाहचार्याश्रयणेदृढमानाभावः ननुगपंतस्योपदेशाभावात्तत्रचिण्वदिट्नस्यात् उपदेशेयो
ऽच्इंतागमसेत्यर्थेविशेषणेरितास्मारितेत्यादौनित्यत्वाद्गुणेरपरत्वेचचिण्वदिट्नस्यात्नहिणंतस्योप

देशोयेन्नूतदंतत्वमस्ति · भूर्न्नीप्रभृतीनां गुणोउपदेशेयोन्नदंतत्वाभावाद्दोष एवेति चेन्न · अतोलोपइ
त्यत्रैवार्धधातुकोपदे शेयदजंतमित्यर्थेनादोषात्तत्रैवात्राप्याहृत्यासीयुड्विशेषणत्वमपिकृधो
तोस्तदुपदेशेजंतत्वंतु अपदेशि वस्त्रावेनबोध्यं · तयोनुता · चादच: कर्मकर्त्तरीत्यतः कर्मकर्त्तरीत्य
नुवर्त्ततेचिणात्तेइतिसूत्राच्चिणितिनहध इत्यतोनेत्यिचवर्त्ततेभावेवालुङि · स्याह · वायेनेति · अ
चिचायेकर्मकत्वापश्चादृशोचीत्यर्थः कर्मकर्त्तरितदाहरिष्यतेत्रचि णणात्लोरितिप्रसज्यप्रतिषे
धेचिएवम्न्द्रवेननिषेधः पर्युदासेपिनदोषः अतिदिष्टमानधर्मेविरुद्धस्वाश्रयस्यातिदेशस्याभाव्ये
नानंगीकारादिति भावः ध्वानिष्पत इति · करद्धुनोरितिवाधित्वात्स एवस्यादत आहाशीर्लिङी
तिअपवाद इतिवाक्यार्थबोधवेलायांबाधकाभावेनहंतेरपिसीयुटासंबंधेनतस्यनिरवका
शत्वात्पश्चाल्लक्ष्यसंस्कारवेलायांप्रियतवधबाधस्तेनत्याप्य: सीयुड्तुतद्विषयेचरितार्थइ
तिभावः परेत्न भयत्रापिहूंद्वनिर्देशात्समुदायस्यसमुदायेनसंबंधोन्याय्योनतुप्रत्येकंच
तुर्णांसंबंधः शब्दात्लभ्यतेएवंचननिरवकाशत्वमतएवभाष्येविप्रतिषेधउक्तः बाधमावास्ती

त॰मा॰शे॰ एधि॰ ९८

पुढिचिएवत्वं विप्रतिषेधे नेतिचिण्वुभ्द्यावक्वाक्येपि स्यादिष्विति विषयसप्तमीति भाष्याशय इत्याहुः अत्र द
र्शिषातामिति॰ नदृशऽइति निषेधात् त्वेः क्तोनः षिचःकित्वादिति॰ लिङ्॰ सिचावात्मनेपदेष्विस्तेन न॰ ल
त्वमचिविभाषेत्यनेन ढत्वे विभाषेट इत्यनेन॰ द्वित्वत्रयं॰ मस्पठधयोश्चानचीतिवस्य यणोमय इ
तित्रयं॰ ढवमानामिति॰ अचोरहाभ्यां यणोमयोनचिवेत्येतैः नस्यानिवृत्तिरिति॰ आभीयासिद्धत्वंतु
न व्याश्रयत्वादिति भावः॰ भाष्यत्विति॰ नपदांतसूत्रस्थइतिआदिः नन्वेवं एयन्ताण्णौ लोपे दीर्घविक
ल्पानापत्तिर्व्यवधानात् तत्राह॰ णाविति इति॰ नपदांतसूत्रस्थभाष्यापेक्षयाप्रकृतसूत्रस्थणौङ्व्यव
तानांयङ्॰ लोपेचोपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्य स्थानिवत्त्वनिषेधे नप्रत्याख्यानपरं भाष्यंदुर्बलं
प्रकारांतरेणापि प्रत्याख्यानसंभवादित्यभिमानः। प्रकृतसूत्रस्थैकमेवौणौङि इति सूत्रस्थं च भा
ष्येऽत्रापि दीर्घे स्थानिवत्त्वनिषेधोत्र एवदीर्घग्रहणं चरितार्थमित्युक्तं तत्प्राप्राण्पा द्वरेय लो
पस्वरवर्ज्ज्ञे द्वित्वेच॰ नादीनि न कर्त्तव्यानीति वार्त्तिके वर्ज्येको टो दीर्घोप्युपलक्षणी यो हेडधातु
श्चघटादावसांप्रदायिकः ख्याकृतिनिर्देशस्य वक्तुमशक्यत्वं चोपपादितं प्राक् किंचमितं स्याय राम॰ एधि॰

ङः लुक्समत्वे वार्त्तिकवैयर्थ्यापत्त्यात्तदनभिधानावश्यकत्वेन यङ्लोपे चेत्यंश एतत्प्रत्याख्यानासं
भवः दीर्घेनस्थानिवदित्यंशस्त्वे पादिकपरइत्यभिमानेन वचनारंभस्तदभिमानत्यागेन भाष्यकृतउ
न्नरमितिनमेकश्चिद्दोषस्तदाशय इति न पदान्तसूत्रभाष्याशय इत्यर्थः निर्देशइत्युत्तरं दीर्घग्रहणा
चेदं मास्त्वित्यपाठः हेडे घेटादौ यठित्ताञ्जिणिात्रहि डिम्रहीडीति हपांर्थेतत्सत्वात् ह्रस्वविकल्पे त्वहे
डीति स्यात् इदं केयटादौ स्पष्टं भाष्यरीत्यात्तु स्थानिवत्वनिषेधायैव दीर्घग्रहणमावश्यकमित्याहुः शा
मिष्यतेइति स्मादीनां चित्वत्वात् दीर्घः शम्यते मुनिनेति अकर्मकत्वाभ्दावे लः नोदात्तोपदेशउप
देशोत्पन्नेनशमीत्यादौ चिनुणिवर्ण्यमाने स्वरे णानुदात्तत्वेपिनिषेधः अनाचमीतिपघपि भाष्ये
श्वाङ्ः हितस्वपउपतेतथाष्याचामइत्येवभाष्ये उदाहरणादाङ्पूर्वेस्वप युदसत्त इतिभाव कविभा
षा चिण्णमुलोरित्यत्तोलभेरितिवर्त्तेते प्रादेरित्युपसर्गोपलक्षणाभाष्य स्वरसात् तत्रहि उपसर्गात्ख
ल्वित्यत उपसर्गादित्यनुवर्त्यनसुदुर्भ्यामित्यतो नेति चानुवर्त्योपसर्गोत्तरस्यलभेर्विभाषानेति
व्याख्याते चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यमिति निवचनमेववार्त्तिककृताकृतं द्विकर्मके

ल॰ शा॰ टी॰
९७
97

पुलादीनामवस्थामाह॰ द्विकर्मकाणां त्विति॰ दुह्यादेरित्यनेनाकथितं चेति सूत्रविषयाणां ग्रहणं प्र
धाने इति। एतेन तेषां दुह्यादिपाठो संगत इति दर्शयन्ति अन्येषां गत्यर्थाकर्मकहृकरोतीनां॰ एतत्तु च
निकर्मचसर्वं चेदमकथितं चेति सूत्रे भाष्ये॰ एतदप्यनेकसंनिधौ॰ तदभावे तु मुख्येपि भवति ग
वां दोग्धि पयः पय इत्यादितदुकर्मकथितं चेति सूत्रे भाष्ये॰ गुणकर्मणि लादिविधिः सपरेक्षं व चेष्टि
तयुक्तिषु वाच्यगुणे॰ अपरस्माह प्रधानकर्मण्याख्यये लादीनां कुर्द्विकर्मणां अप्रधाने दुहादी
नां स्पते कर्त्तुरश्च कर्मणाः इति उक्तं स्मृते आधार्धेनयति स्तक्ये पादे गमिरहदा हतः॰ अकर्मकाणामि
ति॰ लः कर्मणीति सूत्रेनिर्णीतमेतत् इति भावकर्मप्रक्रियानविवक्ष्यत इति॰ तत्तत्कारकव्या
पारस्य प्रधानधात्वर्थेन विवक्ष्यत इत्यपि बोध्यं॰ कर्मणस्त्विति॰ फलसमानाधिकरणेन तद्व्या
पारस्यैव प्राधान्येन विवक्षायामित्यर्थः प्रायेण कर्मका इति व्यापारव्यधिकरणफलाश्रय
स्याभावादिति भावः॰ द्विकर्मकाणां कर्मणाः कर्तृत्वविवक्षायामपि स कर्मकत्वात्प्रायेणेति॰
अकर्मकत्वफलमाह॰ तेभ्यो भाव इति क्रियापाः कर्मणा साधनेन तुल्यत्वासंभवात्कर्मश्र

राम॰
९७

वृत्तस्थक्रियालक्षकः यंचाः कौशंतीतिवत् तुल्यक्रिय इतिबहुव्रीहिः एकरूपयोरपि क्रिययोः कर्त्तृ
कर्मावस्थाभेदेनौपाधिकभेदासेपेशात्तुल्यत्वमुपपाद्यर्थः कर्त्तरि शपित्यतः कर्त्तरीत्यनुवर्त्यप्रथम
याविपरिणाम्यत इत्याह कर्त्तेति कर्मस्थक इत्यर्थे शं कावारणायवृत्तिः तादृशोर्थे हि सकर्मक
त्वाभ्द्रावे लो न स्यात् कार्यातिदेश इति प्राधान्यादिति भावः नच कार्यातिदेशपत्ते हि शूपमानुका
र्याणामुत्पत्तिरेश एवदेश इति भाष्यसंमतेपक्षे परत्वाक्लृप्तपरस्मैपदे स्वे स्यात्तान न तु यगात्मनेपदे इ
तिवाच्यं न दुहस्नुनमां यक् चिणौ कुविरजोरित्यार्धंमसामर्थ्येन परमपि बाधित्वात्तयोरति
देशात् तदाह तेनेत्यादि द्वितीयापत्तोरिति नचोक्तरीत्या परत्वात्तृतीयापत्तिः द्वितीयेत्यनेन
कृत्यादेरुपलक्षणेनादोषात् कार्यातिदेशेतिदेशादेशस्य एवदेश इति मतेमृत्तमित्यत्वे त्रातिदे
शेनस्वनिष्ठाकर्मकत्वस्यानिवारणेन भावे लो न स्यादिति न शंकितं यदि तु त्रातिदेशपमा
न विरुद्धत्वाश्रयाभावोतिदेशस्याभावान्तदा सो पिदोषो बाध्य इति केचित् लकारवाच्य इ
ति तत्रत स विधानादिति भावः द्विलकारकादिति स्वत्वानिर्देशो वान्यपदार्थः लइनीति

अनेन तस्य खलु प्रबलत्वं तत्त्वं दर्शयति । कृत्यक्तेति । इदमुपलक्षणं । कतीह भिदाना: कुसूलात् । अत्र चानशि न कर्म
वत्त्वमिति न यगित्यपि बोध्यं । क्रोऽत्र निष्ठेति सूत्रविहितः कर्मोऽर्थे कोऽस्त्र तत्तेनेना कर्मकर्तृप्रयुक्तः कर्मेरितो
भवत्येव । अत एव सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति संगच्छते । तेन परस्तुभिन्नः कुसूलादित्यादौ तृतीयाकर्म
णीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्याभावसिद्धिः । एतेन सृज्यस्यात्मानमात्मनेत्यादाविव यावधिकभेदमाश्रित्यस्व
यमित्यस्यात्मनेत्यर्थोत्कर्तृत्वेनौदनस्य कर्मत्वान्मुख्यकर्मण्येव प्रत्ययोत्तक्तिमतिदेशेनेत्य यास्त्वं क्तादी
नामप्यापत्तेः निहन्यते प्रवणतायां साधुसिध्यति न त्वीतिवत्पच्यत्योदन इत्यस्यापत्तेश्च । न मते दंडइत्यादौ
पक्रियोः प्रतिषेधशापूर्वङोरनापत्तेश्च क्वचित्प्रयुज्यमानं स्वयमेवेतितु कर्तृत्वेन राभावप्रतिपादनपर
मितिदिक् । व्यवहारइति । उपयादितमेवत् । वत्यासत्या समानधातौ कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियत्वाश्रय
णात्यच्यत्योदनं देवदत्त इत्यत्र कर्मणो राध्यत्योदन इत्यत्र कर्तृत्वेपि न कर्मवत्त्वमिति बोध्यं । ननु कर
णात्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्त्यसिध्याल्योल्योपारोन धातुनोपात्तः प्रकृतसूत्रे च धातोरेकाच इत्य
तो धातोरित्यनुवृत्त्यधातो वाच्चयाक्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थो तो नायं दोष तत्राह । किं चेति ।

कर्मणोत्पत्तेस्तस्मा मध्याद् दृश्यमानकर्मनिष्ठविशेषप्रयोजककर्मस्थक्रियालक्षणात् इति भावः नेतरस्त्विति
रात्र दर्शनग्रामगमनादौ कर्तृस्थैव हर्षाश्रुमूर्च्छादिलक्षणाविशेषदर्शनात् कर्तृस्थत्वेन व्यवहार इति भावः
उत्पादनार्थ इति उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थ इत्यर्थः। उत्पत्तिफलकोपत्तो वाच्य इति तु न युक्तं बीजेनांकुर
कृत इत्यनापत्तेः एतेन ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वेन न त्वात्मनेपदमिति शानजित्यर्थः। यगात्मनेपदयोस्त्वनु
पपद्यमाने इति स्यादिति भावः अन्योन्यं स्पृशत इति। अयं भावः कर्मपदेन तत्स्था क्रियालक्ष्यते ननु
कर्मलोपयोगिनीनत्स्था क्रियामात्राभावात्। एवं चान्योन्यमित्यादावुभयोः शब्दभेदेन कर्तृत्वकर्मत्वस
त्त्वाद्यैवैकस्मिन् संयोगानुकूलक्रियासंयोगो वा से वापरस्मिन् कर्तरीति कर्मस्थक्रियया तुल्यक्रियक
र्तृत्वात् प्राप्तिः आश्रयभेदाभेदेन च तुल्यत्वाव्याघातः यद्यपि इमो गंगां स्पृशत इत्यत्र कर्तृस्थः स्प
र्शस्तथापि प्रकृते कर्मणोस्तयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादिलक्षणाविशेषदर्शनात् कर्मस्थः स इति
त्रज्ञामिति इदं तु चिंत्यं गमनानुकूलव्यापाररूपेणान्यानिष्ठफलेननेतद्व्यापारेणावातत्रविशेषाद
र्शनेन कर्मस्थक्रियत्वाभावात् यदि ग्रामसंयोगस्तथेत्युच्यते तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यादौ ग्रामेऽपि पुरुष

ल॰ प्र॰ शे॰
९९
99

संयोगरूपविशेषदर्शनाद्गम्यर्थस्यापि कर्मस्यर्लस्यात्। अत एवान्योन्यमाश्लिष्यत इत्येव भाष्ये उदाहृतं॰ दुहि
पच्योरिति॰ अनयोर्द्विकर्मकत्वाय कृत्स्नकर्मणः कर्तृत्वेप्यपरेणास्तकर्मकत्वाद्व्याप्तेचनं। अर्थेत्वात्पचेस्त
ण्डुलानोदनं पचतीतिवद्द्विकर्मकत्वायद्यावृक्षस्य कर्मान्तरेणाफलपाकासंभवात्सचिरत्वविषयेद्विकर्मकः
कालस्कतदाकर्त्रोर्वहुलग्रहणंनेहपक्षेपरस्मैपदार्थंतस्यात्रानिष्ठत्वात्। विकल्पेनेष्यत इति दुहेरात्म
नेनेति भावः कर्मकर्तेरितिशब्दः पूरेद्दुहेश्चिण्वेतिर्न दर्थः॰ गोः पय इति॰ अप्रधानगोरूपकर्मस्याएवतथावि
वक्षानात्पुंसेतिभावः गोः पयस्सृजतीत्यतदर्थः॰ अचः कर्म॰ चिण्वते इत्यतश्चिण्णोतिरीयतेनेत्यतोन्यत
रस्यामितिचानुवर्त्तते इह सूत्रमन्त्राख्यानेपतितं करोतिपर्यंते गतं चितं। अद्धोपपन्न इति॰ स च मुख्यकर्त्रै
वेतितत्त्वार्थं ताप्राप्तकर्मवत्त्वादावार्थं युजेस्तु कर्मकर्त्तरि सकर्मकत्वेन प्रतिप्रसवविधानार्थं॰ युज्यते ब्रह्मे
ति॰ योगो ब्रह्मचारिणां युनक्ति संबंधानुकूलव्यापारवान् भवतीति पूर्वकत्वात् तेयुङ्क्ते प्रतियोगिता
वच्छिन्नसंबंधाश्रयकत्वे ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वं प्रतियोगितात्रयत्वाद्वयोगस्यकर्मत्वं बोध्यं॰ भूषाकर्मेति॰
कर्मशब्दः क्रियापरः पद्यविभूषावाचिनपतेषु रोमन्थीत्यनेन यकु चिणोः प्रतिषेधः सिद्धस्तया

पि चिरव्यदिडमा वायेदं। अन्यत्रात्मनेपदादिषूक्तेस्त्वयाणामपि निषेध इत्याह यगित्यादि। अवकिरते इति। कश्चि
त्पुरुषः स्वादिनाहस्तिनमवकिरतीति पूर्वकक्षा। कृञ्दृदध्मप्रच्छः किरादयः। तत्राद्ययोः कर्मस्थक्रियत्वात्मनेपद
व्यतिरिक्तनिषेधार्थमन्येषां कर्तृस्थक्रियत्वेन आत्मनेपदविध्यर्थमिदं। विध्यर्थमिदमिति। अयं भावः। उप
वासादितपस्तापसं तपति दुःखयतीत्यर्थः। एवं च तापसस्य कर्मत्वेन यदुःखजननमर्थः। कर्तृत्वे तु अर्जन
मर्थस्तापसस्तपोऽर्जयतीत्यर्थः। एवं च क्रियाभेदात्कर्मकत्वाद्यप्राप्ते विधिरिति। इत्यनुसारिणा इति।
भाष्येऽलेवकारस्य सामर्थ्यान्नियमाद्येऽलमुक्तं तत्र हि सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यस्य प्रत्याख्यानायतये
वांसकर्मकस्यैव वचनं नियमार्थं तपेरेव सकर्मकस्य नान्यस्येति। तपेरिति योगविभागे नायं नियमः।
तपश्च तपःकर्मकस्यैव कर्मवदिति तेनेह न उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। उत्तप्यमानं सुवर्णं
सुवर्णकारमुत्तपतीति। उक्तं तस्यायं भावः। यद्यप्युपवासादिरूपं तपस्तापसं तपतीत्यत्र तपिर्दुःखा
र्थः तपस्तं दुःखयतीत्यर्थात्तापसस्तप्यत इति तापसस्य कर्तृत्वे र्जनार्थः तापसस्तदर्जयतीत्यर्थोक्तं।
एवं च कर्मस्थक्रियपातुल्यक्रियत्वस्य कर्तरि अभाव इति न कर्मवद्भावप्राप्तिस्तथापि शरीरसंतापः

ल॰शा॰शे॰
१००
100

लक्षणायाः क्रियायाश्च वस्याद्दूयेपि तुल्यत्वात्तत्प्राप्तिः। तथा हि तपस्तापसं तपतीत्यत्र ज्ञानजनकोपवासादि रू
पसंतापविशेषः तापसं तापयतीत्यर्थः। अंतर्भावितण्यर्थोऽत्र तपिः। तापसवृत्तिशरीरसंतापसामान्यानुकूल
व्यापारानुकूलव्यापारः संतापविशेषवृत्तिरिति बोधः। तदनुकूलव्यापारश्च संतापविशेषस्वरूपाववस्थान
रूप एव। तापसे शरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापारविशेषस्वीकार एव णर्थे त्यागे तापसस्य कर्तृत्वं। ता
पसस्तपः संतप्यत इत्यत्र संतापविशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृक इति बोधः। सव्या
पार एव चाऽर्जितं। तत्र क्रियाविशेषणत्वात्स्तोकमेधत इत्यादाविव तपसः कर्मत्वं भाष्यप्रामाण्यादेवोपपादे
वसामान्यविशेषभावे सत्यपि निष्क्रियाविशेषणेऽतापसेन तपस्तप्यत इत्यादौ कर्मणि लकारो भव
त्येवेति बोध्यं। तदुक्तं भाष्ये। यथा गोपोषमपुषदित्यादौ सामान्यपुषेरवयवपुषिः कर्म एवं तापसेन त
पस्तप्यत इत्यादौ सामान्यतपेरवयवतपिः कर्मेति। अवयवतपिरित्यस्य विशेषतपिर्ज्ञानजनकोपवा
सादिरूपं तप इत्यर्थः। अत एव कर्मणि लकारः। प्रत्ययार्थेऽप्रश्नेत एव संताप इति भाष्ये उक्तं। यस्कोते
इति। यस्त्वन्नानुकूलोत्कण्ठोत्पादनं स्तौतेरर्थः। प्रास्तोष्टेति। स्तुक्रमोरिति नियमाद्गुणादिलक्षणां इ शा॰म॰
१००

गत· केवलनमतेरकर्मकत्वादाह· अन्तर्भावितेति· चिरावदृष्टत्वादिति· उक्तवीजमेतत्तदाब्रूतेकथ्येति उच्चा
रणेन शब्देप्राकट्यरूपविशेषदर्शनात्कर्मण्यक्रियत्वमस्येति बोध्यं· शिष्यंश्रावि· अत्र कर्मकर्तृत्वं विना
यकर्मकास्तत्रात्मनेपदाकर्मकशब्देन गृह्यन्ते· कर्मकर्तृत्वेनाकर्मकत्वस्याव्यभिचरितत्वात्· तेषामन्तर
भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकतांगत्वा पुनः सौकर्यातिशयविवक्षायां कर्मकर्तृत्वं बोध्यं (उदहृप्युच्छतेति· पु
च्छमुदस्तवानित्यर्थः व्यकारिष्टेति चिणि निषिद्धे स्यपत्त्वाभावाश्चण्ड्· भावे सिचि चिण्वदिट्वृद्धिः तद
भावपक्षे आह व्यकृतेति· ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपः इति कर्मकर्तृप्रक्रिया लकाराणां कालविषये उ
त्सर्गापवादशास्त्राण्याहाभिहा· भूत इत्यधिकारः अनद्यतने लङिति· त्यत्तो नद्यतन इति वर्त्तते· एवं बु
ध्यसे इत्यादि· अत्र मानं दृष्टं वित्यं· अगमं अपहाति· अभिज्ञेति लृट् टोनेन निषेधेऽत्रौत्सर्गिको लङ्। सा
कांक्ष इति विद्यमानाकांक्षे इत्यर्थः तेनाकांक्षानिरूपके तद्विषये च सिध्यति वत्स्याम इति· लक्ष्म ल
क्षणाभावस्य विवक्षितत्वात्साकांक्षता बोध्या· लक्ष्यं ज्ञापकं· लक्ष्यं ज्ञाप्यं· परत्वादिति नेति नो भयत्र
विभाषेयमिति भावः चिन्नचिक्षिपादिनेति· आदिनावायमनोऽसंनिधानादि संग्रहः अल्पतेति·

त॰शा॰शे॰ १०१ अपरोक्षार्थमिदं तद्दृशागमनोत्तरकालिकवाक्यप्रश्ने तत्कारणागमनस्यैवापलापार्थं तत्रापह्नवउदाहर
णो बोध्यः। अबाधितपरोक्षविपरीतबोधजनकतदुपपादकाभावप्रकृतियादिनमत्यंतापह्नवः अत्र कलिंगवा
साधुपपादकं कलिंगगमनादिति न विनातद्संभवात्। नाहं कलिंगान् जगामेत्येव पाठः जनपदवाचिनो
नित्यबहुवचनांतत्वात्। प्रश्ने चासन्ने। प्रश्नविषयीभूतासन्नकालिकभूतानद्यतनपरोक्षार्थाद्धातो
रित्यर्थः। पुरातिस्मेति। स्मशब्दो भूतकालद्योतकः। एवं स्मेति। एवंशब्दोऽपरोक्षत्वद्योतकः। ननौ पृष्ट-
पृष्टग्रहणं वचनं वचनप्रतीत्याघर्थ्यसंभावनावारणाय यस्याश्रमादिदर्शनेन तत्क्रियानुवृत्तिमारोप्य
वर्त्तमानेलट् तदा ननु कुर्वंतं पश्येति शब्दादिभवति। सूत्रं तु तदनारोपे भूतत्वविवक्षायां लुङ्बाधना
र्थं शतानंतरस्येति निपातयाद्दूर्त्तमानेलडिति विहितस्यैवेति स्पष्टमाकरे। नन्वोः अनयोर्योगे भूतसामा
न्ये पृष्टप्रतिवचने लडित्यर्थः। पक्षे लुङ्। अनद्यतने तु लङेव। अनुवर्त्तते इति। भविष्यति गम्यादि
य इति सूत्रात्। किंवृत्ते कि मावृत्ते। निष्पन्ने तस्मिन्नुपपद इत्यर्थः। ते च कः कतरः कतम इति त्रय ए
वेति वृत्तिः। यद्वृत्तान्नित्यमिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सर्वग्रहणमित्यन्ये। उदाहरणे तादृशप्रश्ने न राम॰ १०१

प्रष्टु लिप्सा गम्यते उत्तरसूत्रोदाहरणेपि तादृशप्रयोगेणावक्तु लिप्सा गम्यते अत्र किंवृत्त ग्रहणं तु लिप्स

मानसिद्धिरहितायां लिप्सायाम किंवृत्ते लट्‌ऽनिवृत्त्यर्थं लोडर्थो लोडर्थः प्रैषादिः विषयधात्वर्थलक्षणे

इत्यर्थः कृत्स्नमौ सनं चैव विषयगोचरणस्य लक्षणं वाध्यं ऊर्ध्वमिति द्वितीयांतमत्र कर्मैकधातुयोगेका

लादीनां कर्मत्वान्के: ऊर्ध्वमिति दिक्शब्दयोगे मुहूर्तादिति पंचमी तद्धितार्थेत्यत्र दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्ते

नात्समानाधिकरणाधिकाराच्चेह समासो दुर्लभोत आह निपातनादिति भवार्थे कालादृञ् स्वार्थे ष्य

ञिति चातुर्वर्ण्यादित्वात् वतकरणात्भूपमर्थमाह येनोपाधिनेति आशंसायामप्राप्तप्राप्तीच्छा आशं

सात स्या वर्त्तमानत्वेपि तद्विषयस्य वर्षादेर्भविष्यत्वाद्भविष्यतीत्युक्तं आशंसमानक्रियावाचकाद्धातोरि

त्यर्थः देवश्चेदिति वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वादुभयत्राप्ययं लकारः पूर्वविषये इति आशंस

सायामित्यर्थस्तेन तत्रापवादोऽयं तदाह नेतीति नभूतवदिति नापि वर्त्तमानवदित्यपि बोध्यं अत्राशं

सायामित्येतदपवादत्वात् क्षिप्रप्रयोगेपि परत्वादिदमेवेत्याह आशंसे क्षिप्रमिति नानद्यतनवत् प्रबंध

सातत्ये लङ्लुटौ नेति भूतानद्यतने लङ् न भविष्यत्यनद्यतने लुडिति भावः सामीप्यं चात्रका

श्चात्र कालकृतं तच्च प्रयोगकालापेक्षया कालस्य सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानं देशसामीप्ययोरयं देशोति
क्रांतश्चागामीवा तस्मिन्नवधितश्चावधारणात इत्युदाहरणामिति किं चित्राप्रविष्यति मा अक्रियाप्रबंधार्थे समसा
मीप्यार्थे चेदं पचयिषाव्यो ऽक्रियाप्रबंधार्थमिदं क्रियाप्रबंधार्थे लेवचनानर्थकं सिद्धं क्रियाप्रबंधेपूर्वे
रा वेति उक्तं तथापि तत्सामीप्यस्याप्युपलक्षणामिति किं यटः अस्सामीप्यरात्रौ द्विवयोदाहरणान्निधा
नमित्यन्ये अभविष्यति अमर्यादायामवरस्मिन्नहोरात्रविभागे वा क्रियाप्रबंधे नानद्यतनवदिति पूर्वसूत्र
मेवव्यतइति भाष्यस्पष्टं भविष्यति किं योमध्वाति क्रांतइत्यादौ सक्तून पिबामित्येव मर्यादेति किं योय
मध्वागंतव्यो निरवधिकस्तस्य यदवरं साकेतादित्यादौ पाताऽस्मेत्येव अवरस्मिन्निति किं तस्य यत्परमिति
प्रयोगे पाताऽस्मेत्येव यथा स्यादिति कालवि॰ कालकृतमर्यादोक्तावरस्य विभागे सतीत्यर्थः अ
होरात्रसंबंधिनीति अनहोरात्राणामिति शेषषष्ठी न कर्त्तरि नायिकर्मरणीति भावः मर्यादावर
यारत्यतरस्मिन्नप्यहोरात्रसंबंधिनिनेति तात्पर्यं प्रतिषेधार्थमिति क्रियासातत्याद्यसत्वे इत्यर्थः
तत्सत्वे होरात्रसंबंधिनि विभागे यिनानद्यतनवदित्यस्य षेधः तस्य योवरः पंचदशरात्र इति पं

चदृशात्र इति बहुव्रीहिः अत्र त्वं चेति योगविभागात् समासान्तो नः पुंस्त्वं पक्षोन्यपदार्थः पृषोदरादित्वा
त्मयूरव्यंसकादित्वाद्वा साधुत्वं परस्मिन्नि कालविभागे एवेदमिति भाष्ये स्पष्टं वर्त्स्यमिति संपत्तात् क्रमेणाप
चोयत् भूते च पूर्वसूत्रमिति अनुवृत्त्य पूर्वसूत्रकोयमधिकारः समानकर्तृकेष्विति यावत् उताप्यो
रित्यतः पूर्वं तु वा ग्रहणासंबद्धमेतदधिक्रियते तत्र गर्हायां लडपीत्यत्र नासंबंधः लिङ्विधाने न तद्विष
ये लिङ् निमित्ताभावात् परत्वादिति उक्तवत्त्वात् अनवकाशत्वादित्यर्थः। गर्हायामिति भविष्यतीत्यादि
निवृत्तं तदाह कालत्रये इति अन्यथा भविष्यतीति क्रियातिपत्तावित्यपि वाध्यं कथमो गर्हायाश्च लिङ्नि
मित्तस्य सत्वादिति भावः किंवृत्ते कालत्रये एतौ स्तः लृट् इति नोक्तं लट् द्वारणाय प्राग्वदिति भूते वा भवि
ष्यति नित्यमित्यर्थः लिङ् निमित्त इति सूत्रमत्रानुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यत इति भावः एतेन तद्विषये पि
परत्वादिदमेवोचितमित्यपास्तं अनवक्लृप्त एतयोर्विषये कालत्रये लिङ् लृटावित्यर्थः इहाप्ययासं
ख्यं नेष्यते। प्राग्वदिति भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः लिङोऽपवाद इति पूर्वसूत्रेणान्यतरयोः प्राप्तयो
र्लट् ग्रहणेन लिङो निवृत्तिरिति भावः अत्र लृङ् इति लिङो निवृत्त्या एतयुक्तानवक्लृप्त्यादेर्लि

ल·शु०शे०
१०३
103

ङ्ङिमित्तत्वाभावादितिभावः यच्चयत्रयोः अयमपि लृङपवादः योगविभाग उत्तरत्रानयोरेवानुवृत्त्यर्थः लृङ्
प्राग्वत् लिङ्‌ चेति अनेन परत्वाल्लिङि भाषाकथमितिलटः किंकृत्त इत्यस्य च बाधादितिभावः लृङ् प्राग्वत्
शेषे लृ अत्र लृङ् यदि सोधीयीतेतिजातु यदोरित्यत्र यदाय घोरित्युपसंख्यानाल्लिङ् भूतेपीति वा ग्रहणा
स्सनि वृत्त्वात्स्वविष्यतीव भूतेपि नित्यमित्यर्थः कामप्रवेदः सर्वलापवादः अकच्चितीत्यस्य कच्चिच्छब्दप्रयो
गाभाव इत्यर्थः तदाह न लिविति कच्चिज्जीवतीति अयं प्रश्न एव कामप्रवेदनद्योतक इतिभावः कच्चिच्छब्द
स्येच्छार्थे कत्वाभावादिच्छार्थे षित्यप्यत्र न प्रवर्त्तते प्रौढिः क्रियायाः कृत्यसाध्यताविरहवोधनं संभा
वनं क्रियायोग्यताविषयोत्कटकोटिकज्ञानं विपरिणाम्यत इति आवत्यै विपरिणाम्यत इत्यर्थः तच्चे
दिति इमां क्रियामनुष्ठातुं समर्थ इत्येवंरूपं चेत्तत्संभावनमितिभावः अत्रापि लृङ् प्राग्वत् सिद्धा
प्रयोगे इति यत्र तत्प्रयोगं विनापि तदर्थो गम्यत इत्यर्थः अपि गिरिमिति संभावनस्य धात्वर्थे विष
यसामर्थ्ये विषयताध्वनकोपि शब्दः क्वचित्प्रकरणादिकमपि तद्ध्वेति बोध्यं संभावयामीति भोक्तुं
ने भवान् शक्त इत्युत्प्रेक्ष इत्यर्थः प्रत्युदाहरणे पूर्वेणालिङ् वास्यादिति विभाषेति पूर्वेण राम०
१०३

वादस्तुवर्त्तते· स्मृतेइतिलिङि· वर्त्तमानेपुनर्लिङ्ग्रहणादेतद्विशेषलाभः हंतीति· हननंहेतुःपत्ता
यनंकार्यं· गर्हायांलडपीत्यतोभविष्यतीतिनिवृत्त्याकालत्रयेपिएतेप्रत्ययाइतिश्चात्रप्राप्तिःलृङ्प्राग्व
त्· उपसंवादाशंकयोश्चेतिलिङ्गुच्यः उपसंवादः कर्त्तव्येपणबंधः यदिमेभवानिदंकुर्यादहमपिते
इदंददामि त्युदाहरणं· अत्रचावश्यंवधिमद्भाव एवप्रतीयतेनहेतुहेतुमद्भावइतिनहेतुहेतुमतोरि
त्यनेनसिद्धिः आशंकोत्प्रेक्षा· तेनसधिषोपिस्यात्प्रासादस्त्रासामिष्टकानांस्यादित्यादेःसिद्धिःस्पष्ट
चेदमुपसंवादाशंकयोरितिसूत्रभाष्ये· इच्छार्थेषुसर्वलायवादः लृङ्· प्राग्वत् इच्छार्थेषु इच्छार्थेपदेउ
पपदेइतिसूत्रार्थः कामप्रवेदने· स्वाभिप्रायाविष्करणं· तच्चप्रयोक्तुरितिबोध्यं· इदंनस्वतंत्रंविधायकं·
किंतुसूत्रशेषभूतमन्यथावलेकमेवातोव्यावर्त्यमेवदर्शयति· नेहेच्छन्निति । विधिनि। प्रवर्त्तनाविचार
प्रार्थनाविषयार्थवाचकाद्धातोरित्यर्थः प्रैषातिसर्गेत्यनयोर्विध्यामंत्रणाभ्यामभेदेपिनिमंत्रणादि
षुकृत्यव्यावृत्त्यर्थंग्रहणं। प्राप्तकालेकृत्याश्चेत्युक्तेहितेष्वपितेस्युः सामान्यविहितकृत्यानांप्रै
षादिषुलोटाबाधामाभूदितिकृत्यविधिः प्राप्तकालार्थमिति· प्रैषातिसर्गयोःपूर्वेणलोटुद्वितिस्त्र

ल.श.शे. त्रेणासिद्धत्वादिति भावः। लिङ्प्राप्तकालेऽप्राप्तस्य लिङो विधानार्थमिदं ह्यन्यथो विध्यादिसूत्रेणासिद्धेः
१०४ चाद्यथाप्राप्तं लोट् कृत्याश्चान्यथा लिङ्गा तयोर्बाधः स्यात्। मुहूर्तादूर्ध्वं यजनं प्राप्तकालमित्यर्थः स्ते लोट्
प्रैषादयश्चोर्ध्वं मौहूर्तिक इति चानुवर्तते। यजतां स्मेति। स्मशब्दोऽधिकारसूचको भवानत्राधिकृत इत्य
104 र्थः। अधीष्टे लिङोऽपवादः। योगविभागादूर्ध्वं मौहूर्तिक इति निवृत्तं लिङ्गादिकालसमयवेलास्वित्यनु
वर्तते। यद्भवान् भुञ्जीत स काल इत्युदाहरणार्थः। भावे परत्वात्तुमुन्न भवेयं वा घते सर्वलापवादोऽयं ह्रे
कयोर्भोक्तरि गम्यमाने कृत्यादय इत्यर्थः। शकि: भावे क्रिय शक्तोऽगम्यमानायामित्यर्थः। सर्वलाप
वादत्वात् कृते कथमिति माङ्वृ इति सूत्रं सर्वलकारविषयेऽङाङ्हितलुङ् तत्प्रयोगार्थं वस्तुतः
सन्ताः स्मेवक्ष्याङ्। माङि स्मेति सूत्रभाष्येतथाध्वनितत्वात् धातुसंबंधे। प्रत्यया इत्युक्तो विधिरयं धा
तुसंबंध इत्युत्तरत्राप्यनुवर्तते स्वरितत्वात् संबंधस्य द्विष्ठत्वाद्द्विवचनांतेन समासः धातुशब्देन त
दर्थो लक्ष्यते तेन गोमानासीद्भवितेति सिध्यतीत दाह। धात्वर्थानामिति द्विवचनांतत्वमुचितं हा.म०
यत्रकाले इति। वर्त्तमानसामीप्य इत्यारभ्यकालानां पल्वप्रतियादनस्येव दर्शनादिति भावः। न १०४

न्त्वेवं वसन्तं ददर्शेत्यादौ भूते लडि वर्त्तमाने लिडित्यपि स्यादत आह नित्येति · भूते लडिति । अयं भावः
अनेन प्रयोगेऽश्रूयमाणानां कालान्तरे विधानं क्रियते एवं च भूते शतुः साधुत्वे बोधितेऽपि यत्प्रातर्द्ध्येकोल
डपि कल्प्येत एतेनानेन लघयिपुनरेतज्ज्ञापयत्यस्मान्नाभावाच्छतादिर्लभ्यते त्वपास्तं भाष्यकृतस्तु भावि
कृत्य भासीत् जनिष्यमाणः पुत्र आसीदित्यत्र भाव्यादिशब्देन प्रत्यये आसीच्छब्दप्रयोगतया युगपत्स
योगानुपपत्तिः यद्दिवं तत्कालं भावित्वादिना व्यवहृतं तदासीदित्यन्वयस्तर्हि ऽप्योतिष्टोमयाजीत्येवं व्य
हरिष्यमाणो भवितेत्येवमत्रापि बोधसंभवाद्धो मा नासीदित्यत्रापि योगमानित्येवं व्यवहरिष्यमाणा आ
सीदिति बोधसंभवाद्धो मद्दूपस्यातीतत्वाद्धा भूते प्रत्यये थोद्दवाभव्यतीतत्वप्रत्ययसंभवात्सूत्रं व्यर्थं
वसन्तं ददर्शेत्यादौ च दर्शनकालिकं वासस्य वर्त्तमानत्वबुद्ध्यर्थं स्याकृत्यप्रत्ययस्तत्फलं च तत्तमा
नकालत्वप्रसयोर्द्दर्शने · भातेस्यते क्रिययोः समानकालत्वप्रतीतेः ननु चोत्यते तैर्वचनलोपंचो
दित्ताः स्म इति सरूपसूत्रस्थभाष्यप्रयोगस्याप्येवमेवोपपत्तिरित्याहुः क्रियासमभिहारे धा
तुसंबंध इति वर्त्तते क्रियासमभिहार इत्येतत्प्रकृत्यर्थे विशेषणं तद्विशिष्टक्रियावाचकाद्धातो

ल॰ शा॰ शे॰
१०५
105

लोट् सर्वलापवाद इत्यदाह यथोस्येर इतित सेति लोट इत्यर्थः यदि तिवारी नोऽस्थाने स्यात्तं तदास्था निवत्त्वेन
पित्वाह्लुनीहीत्या दावीत्वादिनस्यादिति भावः तौ चेति लोडित्यनुवर्त्यो हि स्वो लोडादेशा हि स्वव दित्यर्थ इति
भावः उक्तातिदेशबलादेवाह तिङ् संज्ञो चेति तेन पदत्वसिद्धिः उक्तातिदेशबलादेव सार्वधातुकत्वात्तङ्
शिषे शिध्वे त्येवायमीषे इत्यत्र शः सेदित्यस्य प्रवृत्तिः नन्वाचनध्वमोरिति वाक्यशेषात्संगतिर्भुतिङां हि स्वा
र्थाबाधेन तध्वमोरभावादतस्त्राहृतध्वमा विषय इति विषयसप्तमी सेति भावः तत्र शाब्दो मध्यमैकवचनमे
व व्याख्यानात्त हिः कर्त्तरीति कर्त्रादयश्च कालसंख्यावदनुप्रयोगेऽवनियोधाः एवं च कर्त्तरीत्यादेः
कर्त्र्याद्यर्थे कानुप्रयोग इत्येवार्थः भावकर्मार्थिकानुप्रयोगे परस्मैपदरिष्यापि स्व इतियुक्तं समुच्चयेन्य।
स्तत्र समभिहारयद्वहितं पूर्वे सूत्रे संपूर्णमनुवर्तते समुच्चीयमान क्रियावृत्ते र्धातोरित्यर्थः स्वत
एव कारकसमुच्चये नास्य प्रवृत्तिः विकल्पस्य लोटैवान्वयो न तु हि स्वाभ्यां व्याख्यानात् यथा विध्यनु।
स्त्रस्य व्यवहितादिप्रयोगोपि लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगात् समुच्चये यथा।
सामान्यवचनत्वं च समुच्चितार्थबोधकधात्वपेक्षयेवोपस्थितत्वात्तत्वं चानुप्रविष्ट समुच्चि

राम॰
१०५